శ్రీ భగవద్గీతా సభాష్య ప్రకాశ విలసిత

శ్రీ శాఙ్కర భాష్యదీపికా.

1261

89.57

వేదాంతగ్రంథములు

స్తు తు లు

1 వీరరాఘవస్తుతి
2 జనార్దనస్తుతి
3 శివస్తుతి
4 సరస్వతీస్తుతి
5 ప్రదక్షిణస్తవరాజము

దండకములు

హనుమద్దండకము
శ్రీ హయగ్రీవదండకము

రామాయణాంతరార్థ ప్రతిపాదక శ్లోకత్రయము
త్రిపురాసురసంహారాంతరార్థప్రతిపాదకము
భారతాంతరార్థవర్ణనము

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీ భగవద్గీతా.

భాష్యార్కప్రకాశవిలసిత శ్రీశాఙ్కరభాష్యోపేతా.

భాష్యార్కప్రకాశప్రారమ్భః.

శ్లో॥ శ్రీమద్ధయగ్రీవపాదారవిన్దమారన్దసాన్ద్రమనోమిళిన్దః
రామఃకవిర్వ్యాప్రియతేయథార్థ గీతార్థభాష్యార్థవిమర్శనార్థే॥

అస్తిఖలు భువి సమస్తాస్తికజనైరపౌరుషేయతయా స్వతఃప్రమాణతయా చాభ్యుపగతః పరమేశ్వరాజ్ఞారూపః స్మృత్యాదిమూలప్రమాణం వేదఇతిమహాచ్ఛాస్త్రమ్. అనేనహిశాస్యతే అహరహస్సన్ధ్యాముపాసీత- యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ - నపరదారాన్గచ్ఛేత్ - నసురాంపిబే దిత్యాదివిధినిషేధసన్తతిః.

అయంచ పూర్వోత్తరభాగద్వయాత్మకః తత్ర కర్మకాణ్డప్రతిపాదకః పూర్వోభాగః యస్యైవ మీమాంసా జైమినినాకృతా అథాతోధర్మజిజ్ఞాసేత్యాదినా పూర్వమీమాంసాశాస్త్రమితి వ్యవహ్రియతే. సాధ్యధర్మప్రతిపాదకశ్చాయమభ్యుదయహేతుశ్చిత్తశుద్ధిజనకతయా జ్ఞానోత్పత్తిహేతుశ్చ. ఏతదుక్తకర్మమార్గఏవ కర్మయోగేనయోగినామితి గీతాశాస్త్రే కర్మయోగఇతి ప్రతిపాదితః.

అథ జ్ఞానకాణ్డప్రతిపాదక ఉత్తరోభాగః. యస్యైవ మీమాంసా వ్యాసేన కృతా అథాతోబ్రహ్మజిజ్ఞాసేత్యాదినా ఉత్తరమీమాంసాశాస్త్రమితి వ్యవహ్రియతే. సిద్ధబ్రహ్మప్రతిపాదకశ్చాయం మోక్షహేతుస్సాక్షాదితి. ఏతదుక్తజ్ఞానమార్గఏవ జ్ఞానయోగేనసాంఖ్యానామితి గీతాశాస్త్రే జ్ఞానయోగఇతి ప్రతిపాదితః.

అస్యైవోత్తరభాగస్యోపనిషద ఇతి జన్మజరామరణాదిదుఃఖనిశాతనాద్బ్రహ్మప్రాపకత్వాచ్చ వ్యవహారః. తత్తద్వేదశాఖాన్తత్వాచ్చ వేదాన్తాఇతి వ్యవహారః.

ఆసాం చోపనిషదాం ప్రధానతాత్పర్యం బ్రహ్మాత్మైక్యప్రతిపాదనమేవేతికృత్వా అద్వితీయం బ్రహ్మైవాసాం విషయః. స చ ముఖతఏవాభిహితః ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి. లక్షణయా చ ప్రత్యపాది. తత్త్వమసి అయమాత్మా బ్రహ్మ అహం బ్రహ్మాస్మి ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి. భాగత్యాగలక్షణయా హి మహావాక్యానామేతేషామఖణ్డం బ్రహ్మైవార్థః.

ఏతదుపనిషదర్థప్రతిపాదకపరత్వాదేవ భగవద్గీతానాముపనిషత్త్వవ్యవహారః భగవద్గీతాసూపనిషత్స్వితి.

తత్ర ప్రథమషట్కే నజాయతే మ్రియతే వేత్యాదిభిః త్వంపదార్థజీవస్వరూపం శోధితం. మధ్యమషట్కే అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథేత్యాదిభిః తత్పదార్థేశ్వరస్వరూపం శోధితం. చరమషట్కే తు క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారతేత్యాదిభిః అసిపదార్థో వివృతః.

ఫలం చ బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీతి బ్రహ్మసాయుజ్యలక్షణం వేదాన్తైర్ముఖతఏవాభిహితం. గీతాభిశ్చ— మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే- మామేవైష్యసీత్యాదినా.

శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో శ్రద్ధావిత్తో భూత్వాత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి శ్రుత్యా శమాదిసమ్పన్నోఽధికారీ దర్శితః. గీతాస్వపి. తాని సర్వాణి సంయమ్య తాంస్తితిక్షస్వ భారతేత్యాదినా—కిఞ్చ. అత్రాధికారిణా ఇహాముత్ర ఫలభోగవిరాగిణా భవితవ్యమిత్యేతదుపోద్ఘాతగ్రన్థసందర్భేణ దర్శితం న కాఙ్క్షే విజయం కృష్ణ నచ రాజ్యం సుఖాని చేత్యాదినా— ఏవమధికారిణా తద్విజ్ఞానాయ స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమితి శ్రుత్యా గురూపసత్తిః కార్యేతి బోధితమ్ అత్రాపి ఉపోద్ఘాతగ్రన్థే శిష్యస్తేఽహం శాధి మాం త్వాం ప్రపన్నమితి.

ఏవం శాస్త్రస్య విషయప్రయోజనాధికారిణో నిరూపితాః. సమ్బన్ధాస్తు విషయగ్రన్థయోః ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావరూపః. ఫలాధికారిణోః ప్రాప్యప్రాప్తృభావరూపః. ఫలగ్రన్థయోః ప్రాప్యప్రాపకభావరూపః- ఉపేయోపాయభావరూప ఇత్యర్థః. విషయాధికారిణోర్జ్ఞేయజ్ఞాతృభావరూపః. గ్రన్థాధికారిణోరధ్యేయాధ్యేతృభావరూపః. విషయప్రయోజనయోర్జన్యజనకభావరూపః- ఇతి.

ఏవముపనిషద్భిస్సహ గీతానాం సమానవిషయాదిమత్త్వాదుపనిషదాం భాష్యం రచితవతా శ్రీశఙ్కరావతారేణ శ్రీశఙ్కరాచార్యేణ గీతానామపి భాష్యం విరచితమ్. నచవ్యర్థమిదమితిమన్తవ్యమ్. ఉపనిషదాం గమ్భీరత్వాద

త్వేన దుర్బోధత్వాత్ తదర్థం నిశ్చిత్య స్వశిష్యైర్భగవతా బాదరాయణేన విష్ణ్వవతా
రేణ గీతానాముక్తత్వాత్తథైవ తద్భాష్యం రచనీయమేవేతి. శివస్య హృదయం విష్ణు
ర్విష్ణోశ్చ హృదయం శివ ఇతి. శఙ్కరశ్శఙ్కరస్సాక్షాద్ వ్యాసో నారాయణో హరి
రితిచ వచనాద్విష్ణ్వవతారవ్యాసహృదయపరిజ్ఞానం శివావతారశఙ్కరైకవిషయ
మేవేతి కృత్వా గీతాభిప్రాయశ్శఙ్కరభాష్యాదేవ జ్ఞేయః, నతు రామానుజభాష్యాదిభిః.
తేషాం శ్రీశఙ్కరభాష్యనిన్దైకప్రధానోద్దేశత్వాత్ — మూలానుగతార్థత్వా ద్వే
దాన్తవిరుద్ధత్వేనాప్రమాణత్వాచ్చ తద్భాష్యాణామ్.

తత్రచ శఙ్కరభాష్యప్రతిపక్షభూతభాష్యేషు ముఖ్యే రామానుజభాష్యమేవ ప్ర
ధానమితి ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన రామానుజభాష్యే వేదాన్తదేశికకృత
తాత్పర్యచన్ద్రికాసహితే శ్రుతియుక్త్యాదిభిర్విమృష్టేऽపి శఙ్కరభాష్యం నిరవద్య
మప్రతిభటం స్థితం స్యాదిత్యేతదర్థం మహామధునామ్నా మయాऽపి శ్రీ హయగ్రీవదేవ
కృపయా శ్రీశఙ్కరభగవద్గీతాభాష్యవ్యాఖ్యానే ప్రయత్నః. తన్మామదుష్కర
మచిన్త్యవిచిత్రశక్తిర్భగవతః కృపాలోః. స్వగురుం శ్రీరామేణోపహితశక్తిం ప్ర
[illegible] సత్యల కారానుకరే.

పదచ్ఛేదః పదార్థోక్తిర్విగ్రహో వాక్యయోజనా ఆక్షేపస్య సమాధానం
వ్యాఖ్యానం పఞ్చలక్షణమితి పఞ్చలక్షణం వ్యాఖ్యానమ్. ఇదం చ మయా మూలగ్రన్థ
స్యాపి శ్రీశఙ్కరాచార్యకృతవ్యాఖ్యానస్య క్రియతే. తైర్వ్యాఖ్యాతశ్లోకానాం చ
పదాన్వయః ప్రదర్శ్యతే.

అత్రచ అశోచ్యానిత్యారభ్య కిఞ్చిదూనసప్తదశాధ్యాయాత్మకం సర్వధర్మా
నిత్యన్తమేవ గీతాశాస్త్రం. తదేవ వ్యాకృతమాచార్యైః. అవశిష్టస్తూపోద్ఘాతరూప
కథామాత్రం స్పష్టార్థశ్చేతి న వ్యాకృతమ్.

నను శఙ్కరమతే గ్రన్థారమ్భ ఏవ నోపపద్యతే— గురుశిష్యాదిద్వైతాభావా
దిత్యాహ వేదాన్తదేశికస్తత్ర కోపపత్తిరితి చేదుచ్యతే. పరమార్థదశాయాం ద్వైతా
భావేऽపి వ్యవహారదశాయాం తత్సత్త్వాత్ స్వగ్రన్థారమ్భానుపపత్తిరితి. అస్తి హి ద్వైతి
నామపి సమాధ్యాదౌ ద్వైతాభావః అన్యత్ర ద్వైతసత్త్వమ్. కిమ్బహునా సర్వే
షామపి ప్రాణినాం సుషుప్తౌ ద్వైతాభావః స్వప్నజాగరయోస్తు ద్వైతసత్త్వఞ్చేతి
సర్వజనవిదితమేవ. యత్ర సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్ర కేన కం పశ్యేదితి శ్రుతేః సుషుప్తి
ముక్తివిషయత్వం స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరితి సూత్రేణ వ్యాసేనైవ స్థాపితమ్. సచ
ద్వైతసత్త్వే వ్యవహారః వ్యవహారసత్త్వే ద్వైతమిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి వా

చ్యమ్. అనాదిత్వాదుభయోర్బీజాఙ్కురవత్. నాప్యజ్ఞజనాశ్రయో వ్యవహార ఇతి వాచ్యం. లీలయా జగజ్జన్మాదిషు వ్యవహారత ఈశ్వరస్యాప్యజ్ఞత్వాపత్తేః. తస్మాద్ద్వైతాశ్రయ ఏవ వ్యవహారః. వ్యవహారాశ్రయమేవ ద్వైతం. యథా శబ్దాశ్రయోఽర్థః అర్థాశ్రయశ్శబ్దశ్చ. ఉభయమపీద మద్వైతే బ్రహ్మణి మాయయా కల్పిత మితి న బ్రహ్మణో ద్వైతప్రసఙ్గః.

ఏతస్య ప్రతిపక్షిణ స్త్వేవాయం దోషో వజ్రప్రహారః ప్రపతతి - తథాహి - ఈశ్వరః ప్రళయదశాయాం సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టః ప్రపఞ్చదశాయాం తు స్థూలచిదచిద్విశిష్ట ఇతి విశిష్టాద్వైతినో వదన్తి. తతశ్చ సర్వదాపి చిదచిద్విశిష్ట ఏవేశ్వర ఇతి చిదచితో రీశ్వరసాయుజ్యస్య నిత్యసిద్ధత్వాన్నిష్ఫలత్వేన తావ దనారమ్భణీయం విశిష్టాద్వైతమతే వేదాన్తశాస్త్రమ్. చితో జీవస్య చిద్విశిష్టేశ్వరసాయుజ్యప్రాప్త్యర్థా శేష సాధనత్వం జనయతీతి పునరస్థిరపదఞ్చ. ఈశ్వరస్య చిదచితో రపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వేన స్వాపృథక్సిద్ధాత్ స్వాన్యాశ్చేతనా న సన్తీశ్వరస్యోపదేశోఽపి న ఘటత ఇతి కృష్ణస్యార్జునం ప్రత్యుపదేశోఽనుపపత్తిశ్చ. అర్జునశ్చిత్ - శాస్త్రమచిత్ - విశిష్టస్త్వీశ్వర ఇతి స్థితే అర్జునశాస్త్ర విశిష్ట ఈశ్వరోఽర్జునాయోపదిశతి శాస్త్రమితి ప్రాప్త మిదమపార్థకం ఖలు వాక్య మర్జునాదిభిన్నస్యైవ తదుపదేశక్రియాన్వయాయోచితత్వాత్. న చ లక్షణయా విశేషణాంశత్యాగః. అపృథక్సిద్ధయోర్విశేషణయోస్త్యాగాయోగాత్ - త్యాగే సతి విశేషణస్వరూపాసిద్ధేః. అర్జునదేహరూపచిద్విశిష్టస్య కృష్ణదేహరూపచిద్విశిష్టస్య చేశ్వరస్యైకత్వేన గురుశిష్యభేదాయోగాచ్చ కృష్ణదేహ ఇవార్జునదేహేఽపీశ్వరసత్త్వానఙ్గీకారే ఈశ్వరస్య సర్వవ్యాప్తిభఙ్గప్రసఙ్గాత్ - న చార్జునదేహవిశిష్టచితే కృష్ణదేహవిశిష్ట ఈశ్వర ఉపదిశతీతి వాచ్యమ్ అర్జునదేహ ఇవ కృష్ణదేహేఽపి చితస్సత్త్వాదన్యథా తద్దేహావచ్ఛిన్నేశ్వరస్య చిద్విశిష్టత్వాభావేన చిదచిద్విశిష్టేశ్వరత్వాభావాదర్జునదేహ తచ్చిద్విశిష్టస్య కృష్ణదేహతచ్చిద్విశిష్టస్య చైకత్వాత్. స్ఫుటీభవిష్యత్యయమంశ ఉత్తరత్రేతీహోపరమ్యతే.

———:*:———

శ్రీ

హయగ్రీవాయ నమః.

ఓమ్

శ్రీభగవద్గీతా.

ప్రథమాధ్యాయారమ్భః.

మూలమ్॥ ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ॥ శ్లో. ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే సమవేతా యుయుత్సవః
మామకాః పాణ్డవాశ్చైవ కిమకుర్వత సఞ్జయ॥ ౧॥

వ్యా॥ అన్ధో ధృతరాష్ట్రః స్వస్య స్వభారతయుద్ధవృత్తాన్తకథనార్థం వ్యాసేన నియుక్తేన తద్దత్తదివ్యచక్షుషా చ సఞ్జయేన సాకం ప్రశ్నోత్తరరీత్యా వ్యవహృతవానితి కృత్వా ఆహ భగవాన్వ్యాసః ధృతరాష్ట్ర ఉవాచేతి॥ ధృతం రాష్ట్రం జగద్రూపం యేన స ధృతరాష్ట్రః ఈశ్వర ఇతి భగవత్స్మరణాత్మకం మఙ్గలం వ్యఞ్జనావృత్త్యా భగవతా బాదరాయణేన గ్రన్థాదౌ గ్రథితమ్. యద్వా భారతగ్రన్థాన్తర్గతత్వాత్తదాదౌ యన్మఙ్గలం కృతం తదేవ గీతాశాస్త్రస్యాపి నిర్విఘ్నపరిసమాప్తయేఽలమితి న పృథఙ్మఙ్గలం కృతం. వస్తుతస్తు గీతాశాస్త్రస్యాశోచ్యానిత్యాదిత్వాత్ తదాదౌ భగవానువాచేతి మఙ్గలం గ్రథితమేవేతి బోద్ధవ్యమ్. ఉవాచేతి—పప్రచ్ఛేత్యర్థః సఞ్జయమితి శేషః.

తదేవాహ ధర్మక్షేత్ర ఇతి॥ హే సఞ్జయ ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే యుయుత్సవస్సమవేతా మామకాః పాణ్డవాశ్చైవ కిమకుర్వతేత్యన్వయః. ధర్మో యజ్ఞయుద్ధాది శ్రుత్యాదివిహితస్స్వర్గాదిహేతుః తస్య క్షేత్రం విహితస్థలం ధర్మక్షేత్రం పుణ్యభూమిత్వాదత్ర కృతస్స్వల్పోఽపి ధర్మో బహుఫలదో భవతీతి ద్యోతనార్థమిదం విశేషణమ్. కురుక్షేత్రే కురురాజపాల్యభూమౌ యోద్ధుమిచ్ఛవో యుయుత్సవః యుధ్యతేస్సన్నన్తాదుః- సన్నన్త ఇతి శేషః సమవేతాస్సఙ్గతా మమేమే మామకాః తవకమమకావేకవచనే ఇతి మమకాదేశః మత్పుత్రాః దుర్యోధనాదయః పాణ్డోరపత్యాని పాణ్డవాః తస్యాపత్యమిత్యణ్ ధర్మరాజాదయః చకారాదన్యే సహాయా రాజానః ఏవకారాచ్చతురఙ్గసైన్యాని కిమకుర్వత కిమనుష్ఠితవన్తః. కిం యుద్ధం చక్రుః? యద్వా సన్ధిమితి ప్రశ్నార్థః. కర్మఫలస్య విజయాదిరూపస్యాత్మగామిత్వాదాత్మనేపదనిర్దేశః॥ ౧॥

మూ॥ సఞ్జయఉవాచ॥ శ్లో॥ దృష్ట్వాతు పాణ్డవానీకం వ్యూఢం దుర్యోధనస్తదా
ఆచార్యముపసఙ్గమ్య రాజావచనమబ్రవీత్ ॥ ౨॥

వ్యా॥ సఞ్జయఉవాచ- ధృతరాష్ట్రమ్ప్రతీతి శేషః. తదేవాహ దృష్ట్వేత్యాదినా- దృష్ట్వేతి॥ రాజా దుర్యోధనస్తు తదా వ్యూఢం వ్యూహాకారేణస్థితం పాణ్డవానీకం పాణ్డవసేనాం దృష్ట్వా ఆచార్యం ద్రోణ ముపసఙ్గమ్య ఉపసృత్య వచనం వక్ష్యమాణ ప్రకారంవాక్యం జాత్యేకవచనం వచనానీత్యర్థః. అబ్రవీ దువాచ. పాణిం చ తేతివ న్నిర్దేశః. సర్వేకవిసమ్మతత్వాన్న పునరుక్తిదోషావహః॥ ౨॥

మూ॥ పశ్యైతాంపాణ్డుపుత్రాణా మాచార్యమహతీంచమూమ్
వ్యూఢాంద్రుపదపుత్రేణ తవశిష్యేణధీమతా॥ ౩॥

వ్యా॥ పశ్యేతి॥ హే ఆచార్య ధీమతా బుద్ధిశాలినా తవశిష్యేణ ద్రుపదపుత్రేణ ధృష్టద్యుమ్నేన సేనాపతినా వ్యూఢాం వ్యూహాకారేణస్థాపితాం మహతీ మధికాం ప్రబలాం-వా పాణ్డుపుత్రాణాం సమ్బన్ధినీ మేతాం పురోవర్తినీం చమూం సేనాం పశ్య॥ ౩

మూ॥ అత్రశూరామహేష్వాసా భీమార్జునసమాయుధి
యుయుధానోవిరాటశ్చ ద్రుపదశ్చమహారథః॥ ౪॥

వ్యా॥ అత్రేతి॥ అత్ర పాణ్డవసేనాయాం యుధి యుద్ధేవిషయే భీమార్జునసమాః మహేష్వాసా మహాశరాసనాః శూరా స్సన్తీతి శేషః. తేషాం నామాన్యాహ యుయుధాన ఇత్యాదినా—యుయుధాన స్సాత్యకిః మహారథ ఇతి. ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్ యుద్ధ్యేత యోనరః సమహారథసంజ్ఞస్స్యా దిత్యుక్తలక్షణః॥ ౪॥

మూ॥ ధృష్టకేతుశ్చేకితానః కాశిరాజశ్చవీర్యవాన్
పురుజిత్కున్తిభోజశ్చ శైబ్యశ్చనరపుఙ్గవః॥ ౫॥

వ్యా॥ ధృష్టకేతురితి॥ అత్ర వీర్యవానితి నరపుఙ్గవఇతిచ విశేషణే అవశిష్టాని విశేష్యాణీతి వివేకః॥ ౫॥

మూ॥ యుధామన్యుశ్చవిక్రాన్త ఉత్తమౌజాశ్చవీర్యవాన్
సౌభద్రోద్రౌపదేయాశ్చ సర్వఏవమహారథాః॥ ౬॥

వ్యా॥ యుధామన్యురితి॥ యుధామన్యు రుత్తమౌజాశ్చేతి విశేష్యే తద్విశేషణేవిక్రాన్తోవీర్యవానితి సౌభద్రోఽభిమన్యుః తస్యేదమిత్యణ్ ద్రౌపద్యాఅపత్యాని ద్రౌపదేయాః స్త్రీభ్యోఢగితిఢక్ ఏతేసర్వేమహారథాఏవ॥ ౬॥

మూ॥ అస్మాకంతువిశిష్టాయే తాన్నిబోధద్విజోత్తమ
నాయకామమసైన్యస్య సంజ్ఞార్థంతాన్బ్రవీమితే॥ ౭॥

వ్యా॥ అస్మాకమితి- సేనాయామితిశేషః యేవిశిష్టా ఉత్కృష్టా మహారథత్వేన గణనీయాఇత్యర్థః మమసైన్యస్యనాయకాః తాన్ సంజ్ఞార్థం తే తుభ్యంబ్రవీమి హే ద్విజోత్తమ తాన్ నిబోధ జానీహి॥ ౭॥

మూ॥ భవాన్భీష్మశ్చకర్ణశ్చ కృపశ్చసమితింజయః
అశ్వత్థామావికర్ణశ్చ సౌమదత్తిర్జయద్రథః॥ ౮॥

వ్యా॥ భవానితి- ద్రోణాచార్యఇత్యర్థః సమితిం సంగ్రామం జయతీతి సమితింజయఇతికృపవిశేషణమ్ సౌమదత్తిర్భూరిశ్రవాః॥ ౮॥

మూ॥ అన్యేచబహవశ్శూరా మదర్థేత్యక్తజీవితాః
నానాశస్త్రప్రహరణాః సర్వేయుద్ధవిశారదాః॥ ౯॥

వ్యా॥ అన్యఇతి॥ మదర్థే మత్కృతేత్యక్తజీవితా విసృష్టప్రాణాః ప్రాణానపి త్యక్తుంవ్యవసితవన్తః ప్రాణైరప్యస్మదుపకారకరణేబద్ధబుద్ధయఇత్యర్థః నతుమరణ కాతరా ఇతిభావః అనేనచ దైవా దపజయోదుర్యోధనస్య సూచితః. నతుతత్ర దుర్యోధనస్యతాత్పర్యమస్తీతికల్పయితుం శక్యమ్. అన్యేఽపి శూరా బహవస్సన్తి సర్వేఽపి నానాశస్త్రప్రహరణా నానావిధశస్త్రాదిసాధనవన్తః యుద్ధవిశారదాశ్చ భవన్తీతి శేషః॥ ౯॥

మూ॥ అపర్యాప్తంతదస్మాకం బలంభీష్మాభిరక్షితమ్
పర్యాప్తంత్విదమేతేషాం బలంభీమాభిరక్షితమ్॥ ౧౦॥

వ్యా॥ అపర్యాప్తమితి॥ తత్తస్మాత్పూర్వోక్తవిధత్వాదిత్యర్థః. భీష్మాభిరక్షిత మస్మాకం బల మపర్యాప్తమసమగ్రం పరబలవిజయాక్షమమిత్యర్థః. భీష్మస్య వృద్ధత్వాదితిభావః. ఇదంచ భీష్మసామర్థ్యాపరిజ్ఞానమూలకంవాక్యమ్. భీష్మస్య ధర్మిష్ఠత్వేన పాణ్డవపక్షపాతిత్వాదితివా భావః. ఇదం దృశ్యమానం భీమాభిరక్షిత మేతేషా మ్పాణ్డవానాం బలన్తు పర్యాప్తం భీమస్యతరుణత్వా త్సర్వధార్తరాష్ట్ర వధదీక్షితత్వా దాబాల్యాత్తత్సోదరస్య దుర్యోధనస్య భీమేన బహుశో నిర్జితత్వాచ్చ భయహేతుర్భీమోదుర్యోధనస్యేతిభావః॥ ౧౦

మూ॥ అయనేషుచ సర్వేషు యథాభాగమవస్థితాః
భీష్మమేవాభిరక్షన్తు భవన్తస్సర్వఏవహి॥ ౧౧॥

వ్యా॥ అయనేష్వితి॥ హి తస్మాత్సర్వఏవ సర్వేచభవన్తః సర్వేషు అయనేషు స్థానేషు యథాభాగమవస్థితాస్సన్తః భీష్మమేవాభిరక్షన్తు భీష్మస్య సేనాపతిత్వాత్తస్మిన్ రక్షితే సర్వసేనారక్షితాస్యాదితిభావః॥ ౧౧॥

మూ॥ తస్యసఞ్జనయన్హర్షం కురువృద్ధఃపితామహః
సింహనాదంవినద్యోచ్చైః శఙ్ఖందధ్మౌప్రతాపవాన్॥ ౧౨॥

వ్యా॥ తస్యేతి॥ ప్రతాపవాన్ కురువృద్ధః కురుషువృద్ధః పితామహో భీష్మః తస్య దుర్యోధనస్య హర్షం సఞ్జనయన్ సమ్యగుత్పాదయన్ సన్ ఉచ్చైస్సింహనాదం వినద్య కృత్వేత్యర్థః శఙ్ఖందధ్మౌ పూరయామాస సర్వోత్కృష్టతయా స్వసామర్థ్యప్రదర్శనార్థమితిభావః॥ ౧౨॥

మూ॥ తతశ్శఙ్ఖాశ్చభేర్యశ్చ పణవానకగోముఖాః
సహసైవాభ్యహన్యన్త సశబ్దస్తుములోఽభవత్॥ ౧౩॥

వ్యా॥ తతఇతి॥ శఙ్ఖాదయో వాద్యవిశేషాస్సహసైవాభ్యహన్యన్త వాదితాః సేనాచారిపురుషైరితిభావః. సః శబ్దః ధ్వనిః తుములః సఙ్కులః అభవత్. ౧౩.

మూ॥ తతశ్శ్వేతైర్హయైర్యుక్తే మహతిస్యన్దనేస్థితౌ
మాధవఃపాణ్డవశ్చైవ దివ్యౌశఙ్ఖౌ ప్రదధ్మతుః॥ ౧౪॥

వ్యా॥ తతఇతి॥ శ్వేతైర్హయైర్యుక్తే మహతి స్యన్దనే స్థితౌ మాధవః కృష్ణః పాణ్డవోఽర్జునశ్చ దివ్యౌశఙ్ఖౌ ప్రదధ్మతురేవ॥ ౧౪॥

మూ॥ పాఞ్చజన్యంహృషీకేశో దేవదత్తంధనంజయః
పౌణ్డ్రందధ్మౌ మహాశఙ్ఖం భీమకర్మావృకోదరః॥ ౧౫॥

వ్యా॥ పాఞ్చజన్యమితి॥ హృషీకేశః కృష్ణః పాఞ్చజన్యం శఙ్ఖం దధ్మౌ ధనఞ్జయో దేవదత్తందధ్మౌ భీమకర్మా శత్రుభయఙ్కరవ్యాపారో వృకస్యోదరమివోదరం యస్య స వృకోదరో భీమః పౌణ్డ్రం తన్నామకం మహాశఙ్ఖం దధ్మౌ॥ ౧౫॥

మూ॥ అనన్తవిజయంరాజా కున్తీపుత్రో యుధిష్ఠిరః
నకులస్సహదేవశ్చ సుఘోషమణిపుష్పకౌ॥ ౧౬॥

వ్యా॥ అనన్తేతి॥ రాజా జనరఞ్జకః కున్తీపుత్రః శ్లాఘ్యమాతృవంశో యుధిష్ఠిరః అనన్తవిజయందధ్మౌ నకులస్సహదేవశ్చ ద్వౌ క్రమేణ సుఘోషం మణిపుష్పకంచ దధ్మతుః॥ ౧౬॥

మూ॥ కాశ్యశ్చపరమేష్వాస శ్శిఖణ్డీచమహారథః
ధృష్టద్యుమ్నో విరాటశ్చ సాత్యకిశ్చాపరాజితః॥ ౧౭॥

వ్యా॥ కాశ్యఇతి॥ పరమేష్వాసః మహాశరాసనః॥ ౧౭॥

మూ॥ ద్రుపదో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వశః పృథివీపతే
సౌభద్రశ్చమహాబాహుః శ్శఙ్ఖాన్దధ్ముః పృథక్పృథక్॥ ౧౮॥

వ్యా॥ ద్రుపదఇతి॥ హేపృథివీపతే కాశ్యాదయః సర్వశః పృథక్పృథక్ శఙ్ఖాన్దధ్ముః॥ ౧౮॥

మూ॥ సఘోషోధార్తరాష్ట్రాణాం హృదయానివ్యదారయత్
నభశ్చపృథివీంచైవ తుములోవ్యనునాదయన్॥ ౧౯॥

వ్యా॥ సఇతి॥ తుములస్సఘోషో నభశ్చ పృథివీంచానునాదయన్ ప్రతిధ్వనయన్ సన్ ధార్తరాష్ట్రాణాం హృదయాని వ్యదారయ ద్విభేదైవ॥ ౧౯॥

మూ॥ అథవ్యవస్థితాన్దృష్ట్వా ధార్తరాష్ట్రాన్కపిధ్వజ
ప్రవృత్తేశస్త్రసమ్పాతే ధనురుద్యమ్యపాణ్డవః॥ ౨౦॥

వ్యా॥ అథేతి॥ అథ కపిధ్వజః హనుమత్కేతుః పాణ్డవః అర్జునః వ్యవస్థితాన్ యుద్ధాయసమవస్థితాన్ ధార్తరాష్ట్రాన్ దృష్ట్వా శస్త్రసమ్పాతే శస్త్రప్రయోగే ప్రవృత్తేసతి ధనుర్గాణ్డీవ ముద్యమ్య ఉద్ధృత్య॥ ౨౦॥

మూ॥ హృషీకేశంతదావాక్య మిదమాహమహీపతే॥
అర్జున ఉవాచ॥ సేనయోరుభయోర్మధ్యే రథంస్థాపయమేఽచ్యుత॥ ౨౧॥

వ్యా॥ హృషీకేశమితి॥ హే మహీపతే ధృతరాష్ట్ర హృషీకేశమ్ప్రతి తదా ఇదంవక్ష్యమాణం వాక్యం వచనమాహ- హే అచ్యుత మే రథం ముభయోస్సేనయోర్మధ్యే స్థాపయ॥ ౨౧॥

మూ॥ యావదేతాన్నిరీక్షేఽహం యోద్ధుకామానవస్థితాన్
కైర్మయాసహయోద్ధవ్య మస్మిన్రణసముద్యమే॥ ౨౨॥

వ్యా॥ యావదితి॥ యావదహం యోద్ధుకామాన్ యోద్ధుంకామో యేషాం తాన్ తుం కామమనసోరపీతిమకారలోపః- అవస్థితా నేతా న్నిరీక్షే తావత్ స్థాపయేత్యర్థః. అస్మిన్ రణసముద్యమే యుద్ధవ్యాపారే కైస్సహ మయా యోద్ధవ్యమ్॥ ౨౨॥

మూ॥ యోత్స్యమానానవేక్షేఽహం య ఏతేఽత్రసమాగతాః।
ధార్తరాష్ట్రస్యదుర్బుద్ధే ర్యుద్ధేప్రియచికీర్షవః॥ ౨౩॥

వ్యా॥ యోత్స్యమానానితి॥ యుద్ధే దుర్బుద్ధేః ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్యోధనస్య ప్రియచికీర్షవః ప్రియం కర్తుమిచ్ఛవస్సన్తః యే ఏతే అత్ర సమాగతాః యోత్స్యమానాన్ యుద్ధం కరిష్యత స్తానహ మవేక్షే పశ్యామి॥ ౨౩॥

మూ॥ సంజయఉవాచ॥ ఏవముక్తోహృషీకేశో గుడాకేశేన భారత
సేనయోరుభయోర్మధ్యే స్థాపయిత్వా రథోత్తమమ్॥ ౨౪॥
భీష్మద్రోణప్రముఖత స్సర్వేషాంచమహీక్షితామ్
ఉవాచపార్థపశ్యైతాన్ సమవేతాన్కురూనితి॥ ౨౫॥

వ్యా॥ ఏవమితి॥ భీష్మేతిచ॥ ఏవం గుడాకేశే నార్జునే నోక్తో హృషీకేశః హే భారత ధృతరాష్ట్ర ఉభయో స్సేనయో ర్మధ్యే భీష్మద్రోణప్రముఖతః భీష్మద్రోణయోరగ్రే-అసార్వవిభక్తికస్తసిః-సర్వేషాం మహీక్షితాం రాజ్ఞాంచ ప్రముఖతః. రథోత్తమం స్థాపయిత్వా హే పార్థ ఏతాన్ సమవేతాన్ కురూన్ కురువంశజాన్ దుర్యోధనాదీన్ పశ్యే త్యువాచ. ౨౪॥ ౨౫॥

మూ॥ తత్రాపశ్యత్ స్థితాన్పార్థః పితౄనథపితామహాన్
ఆచార్యాన్మాతులాన్భ్రాతౄన్ పుత్రాన్పౌత్రాన్సఖీంస్తథా॥ ౨౬॥
శ్వశురాన్సుహృదశ్చైవ సేనయోరుభయోరపి

వ్యా॥ తత్రేతి॥ అథ పార్థః తత్ర యుద్ధభువి ఉభయోః సేనయోరపి స్థితాన్ పితౄన్ పితామహా నాచార్యా న్మాతులాన్ భ్రాతౄ న్పుత్రా న్పౌత్రాన్ సఖీన్ తథా తద్వత్ శ్వశురాన్ సుహృదశ్చాపి అపశ్యత్॥ ౨౬॥

మూ॥ తాన్సమీక్ష్యసకౌన్తేయ స్సర్వాన్బన్ధూనవస్థితాన్॥ ౨౭॥
కృపయాపరయావిష్టో విషీదన్నిదమబ్రవీత్॥

వ్యా॥ తానితి॥ సః కౌన్తేయః కున్తీపుత్రః అవస్థితాన్ తాన్ సర్వాన్ బన్ధూన్ సమీక్ష్య దృష్ట్వా పరయా అధికయా కృపయా ఆవిష్టః విషీదన్ విషాదంగచ్ఛన్నిదం వక్ష్యమాణం వచన మబ్రవీత్॥ ౨౭॥

మూ॥ అర్జునఉవాచ॥ దృష్ట్వేమంస్వజనంకృష్ణ యుయుత్సుం సముపస్థితమ్॥ ౨౮॥
సీదన్తిమమగాత్రాణి ముఖం చపరిశుష్యతి
వేపథుశ్చశరీరేమే రోమహర్షశ్చజాయతే॥ ౨౯॥

వ్యా॥ దృష్ట్వేతి॥ సీదన్తీతిచ॥ హేకృష్ణ యుయుత్సుం యోద్ధుమిచ్ఛుం సముపస్థితం యుయుత్సయాసమాగతమిత్యర్థః. ఇమం స్వజనం దృష్ట్వా మమ గాత్రాణి సీదన్తి అవసాదం ప్రాప్నువన్తి. ముఖం చ పరిశుష్యతి మే శరీరే వేపథుః కమ్పః రోమహర్షో రోమాఞ్చశ్చ జాయతే॥ ౨౯॥

మూ॥ గాణ్డీవంస్రంసతేహస్తాత్ త్వక్చైవపరిదహ్యతే
నచశక్నోమ్యవస్థాతుం భ్రమతీవచమేమనః॥ 30॥

వ్యా॥ గాణ్డీవమితి॥ మే హస్తాత్ గాణ్డీవం స్రంసతే భ్రశ్యతి మే త్వక్చ పరిదహ్యతఏవ. అహమవస్థాతుం నశక్నోమి. మే మనః భ్రమతీవ॥ ౩౦॥

నిమిత్తానిచపశ్యామి విపరీతానికేశవ
నచశ్రేయోఽనుపశ్యామి హత్వాస్వజనమాహవే॥ ౩౧॥

వ్యా॥ నిమిత్తానీతి॥ హేకేశవ విపరీతాని నిమిత్తాని చ పశ్యామి. ఆహవే యుద్ధే స్వజనం హత్వా శ్రేయో నైవానుపశ్యామి॥

మూ॥ నకాఙ్క్షే విజయంకృష్ణ నచరాజ్యంసుఖానిచ
కింనోరాజ్యేనగోవిన్ద కింభోగైర్జీవితేనవా॥ ౩౨॥

వ్యా॥ నేతి॥ హేకృష్ణ విజయం నకాఙ్క్షే నేచ్ఛామి రాజ్యం చ నకాఙ్క్షే సుఖాని చ నకాఙ్క్షే హేగోవిన్ద నః రాజ్యేన కం భోగైః కిం జీవితేనాపికిమ్॥ ౩౨॥

మూ॥ యేషామర్థేకాఙ్క్షితంనో రాజ్యంభోగాస్సుఖానిచ
తఇమేఽవస్థితాయుద్ధే ప్రాణాంస్త్యక్త్వాధనానిచ॥ 33॥

వ్యా॥ యేషామితి॥ నః అస్మాభిః యేషామర్థే రాజ్యం కాఙ్క్షితం భోగాః కాఙ్క్షితాః సుఖానిచకాఙ్క్షితాని తే ఇమే ప్రాణాన్ ధనానిచ త్యక్త్వా యుద్ధేఽవస్థితాః॥ 33॥

మూ॥ ఆచార్యాఃపితరఃపుత్రాస్తథైవచపితామహాః
మాతులాఃశ్వశురాఃపౌత్రాః శ్యాలాస్సమ్బన్ధినస్తథా॥ 3౪॥

వ్యా॥ ఆచార్యా ఇతి॥ ఆచార్యాదిశబ్దానాం తే ఇతి పూర్వశ్లోకస్థతచ్ఛబ్దేనాన్వయః॥ ౩౪॥

మూ॥ ఏతాన్నహన్తుమిచ్ఛామి ఘ్నతోఽపిమధుసూదన
అపిత్రైలోక్యరాజ్యస్య హేతోః కిన్నుమహీకృతే॥ ౩౫॥

వ్యా॥ ఏతానితి॥ హే మధుసూదన ఘ్నతోఽపి మాంమారయతోఽపి ఏతానాచార్యాదీన్ త్రైలోక్యరాజ్యస్యహేతోరపి హన్తుంనేచ్ఛామి కిమ్పునర్మహీకృతే భూమ్యర్థమ్॥ ౩౫॥

మూ॥ నిహత్యధార్తరాష్ట్రాన్నః కాప్రీతిస్స్యాజ్జనార్దన
పాపమేవాశ్రయేదస్మాన్ హత్వైతానాతతాయినః॥ ౩౬॥

వ్యా॥ నిహత్యేతి॥ హే జనార్దన ధార్తరాష్ట్రాన్నిహత్య తద్ధననాదిత్యర్థః నః కాప్రీతిస్స్యాత్ న కాపీత్యర్థః. మధుసూదనజనార్దనేతిసమ్బుద్ధిద్వయేన దుష్టరాక్షసజనహననమేవతవాపిసమ్మతం నత్వాచార్యాదిస్వజనహననమితిసూచ్యతే. ఏతానాతతాయినః- అగ్నిదో గరదశ్చైవ శస్త్రపాణిర్ధనాపహః క్షేత్రదారహరశ్చైవ షడేతే ఆతతాయిన ఇత్యుక్తలక్షణాన్ హత్వా ఏతద్ధననాదిత్యర్థః అస్మాన్ పాపమేవాశ్రయేత్ భజేత్. యద్యప్యాతతాయినమాయాన్తం హన్యాదేవావిచారయన్నితి శాస్త్రాదాతతాయిహననం ధర్మ ఏవ తథాపి ధర్మోఽప్యధర్మభ్రమాదేవ ముక్తమర్జునేనేతి బోద్ధవ్యమ్॥ ౩౬॥

మూ॥ తస్మాన్నార్హావయంహన్తుం ధార్తరాష్ట్రాన్ సబాన్ధవాన్
స్వజనంహికథంహత్వా సుఖినస్స్యామమాధవ॥ ౩౭॥

వ్యా॥ తస్మాదితి॥ తస్మాత్సబాన్ధవాన్ ధార్తరాష్ట్రాన్ హన్తుం వయం నార్హాః హేమాధవ స్వజనం హత్వా కథం వా సుఖిన స్స్యామ భవేమ॥ ౩౭॥

మూ॥ యద్యప్యేతేనపశ్యన్తి లోభోపహతచేతసః
కులక్షయకృతందోషం మిత్రద్రోహేచపాతకమ్॥ ౩౮॥

వ్యా॥ యద్యపీతి॥ యద్యపి విచార్యమాణే లోభోపహతచేతస ఏతే కులక్షయకృతందోషం మిత్రద్రోహే పాతకంచ నపశ్యన్తి॥ ౩౮॥

మూ॥ కథంనజ్ఞేయమస్మాభిః పాపాదస్మాన్నివర్తితుమ్
కులక్షయకృతందోషం ప్రపశ్యద్భిర్జనార్దన॥ ౩౯॥

వ్యా॥ కథమితి- తథాపీతి శేషః. హే జనార్దన కులక్షయకృతం దోషం ప్రపశ్యద్భిః అస్మాభి రస్మాత్పాపాన్నివర్తితుం కథం న జ్ఞేయమ్॥ ౩౯॥

మూ॥ కులక్షయే ప్రణశ్యన్తి కులధర్మాస్సనాతనాః
ధర్మే నష్టే కులం కృత్స్న మధర్మోఽభిభవత్యుత॥ ౪౦॥

వ్యా॥ కులక్షయ ఇతి॥ కులక్షయే సతి సనాతనాః కులధర్మాః ప్రణశ్యన్తి ధర్మే నష్టే సతి కృత్స్నం కుల మధర్మోఽభిభవత్యుత తిరస్కరోత్యేవ॥ ౪౦॥

మూ॥ అధర్మాభిభవాత్కృష్ణ ప్రదుష్యన్తి కులస్త్రియః
స్త్రీషు దుష్టాసు వార్ష్ణేయ జాయతే వర్ణసఙ్కరః॥ ౪౧॥

వ్యా॥ అధర్మేతి॥ హే కృష్ణ అధర్మాభిభవాద్ధేతోః కులస్త్రియః ప్రదుష్యన్తి ప్రకర్షేణ దుష్టా భవన్తి. హే వార్ష్ణేయ వృష్ణివంశప్రసూత స్త్రీషు దుష్టాసు సతీషు వర్ణసఙ్కరో జాయతే॥ ౪౧॥

మూ॥ సఙ్కరో నరకాయైవ కులఘ్నానాం కులస్య చ
పతన్తి పితరో హ్యేషాం లుప్తపిణ్డోదకక్రియాః॥ ౪౨॥

వ్యా॥ సఙ్కర ఇతి॥ సఙ్కరః కులఘ్నానాం వంశనాశకానాం కులస్య చ నరకాయైవ భవతి హి యతః ఏషాం పితరః లుప్తపిణ్డోదకక్రియాస్సన్తః పతన్తి॥ ౪౨॥

మూ॥ దోషైరేతైః కులఘ్నానాం వర్ణసఙ్కరకారకైః
ఉత్సాద్యన్తే జాతిధర్మాః కులధర్మాశ్చ శాశ్వతాః॥ ౪౩॥

వ్యా॥ దోషైరితి॥ కులఘ్నానాం వర్ణసఙ్కరకారకైః ఏతైర్దోషైః శాశ్వతా జాతిధర్మాః కులధర్మాశ్చ ఉత్సాద్యన్తే నాశ్యన్తే॥ ౪౩॥

మూ॥ ఉత్సన్నకులధర్మాణాం మనుష్యాణాం జనార్దన
నరకే నియతం వాసో భవతీత్యనుశుశ్రుమ॥ ౪౪॥

వ్యా॥ ఉత్సన్నేతి॥ హే జనార్దన ఉత్సన్నకులధర్మాణాం మనుష్యాణాం నరకే వాసో నియతం నిశ్చయేన భవతీ త్యనుశుశ్రుమ వృద్ధేభ్యశ్శ్రుతవన్తః॥ ౪౪॥

మూ॥ అహో బత మహత్పాపం కర్తుం వ్యవసితా వయమ్
యద్రాజ్యసుఖలోభేన హన్తుం స్వజనముద్యతాః॥ ౪౫॥

వ్యా॥ అహోబతేతి॥ అహోబతేతి ఖేదాతిశయే-వయం మహత్పాపం కర్తుం వ్యవసితా నిశ్చితవన్తః యద్యస్మా ద్రాజ్యసుఖలోభేన స్వజనం హన్తు ముద్యతా ఉద్యుక్తాః॥ ౪౫॥

మూ॥ యదిమామప్రతీకార మశస్త్రం శస్త్రపాణయః
ధార్తరాష్ట్రా రణేహన్యు స్తన్మేక్షేమతరం భవేత్॥ ౪౬॥

వ్యా॥ యదీతి॥ అశస్త్ర మప్రతీకారం ప్రతిక్రియాశూన్యం మాం శస్త్రపాణయో ధార్తరాష్ట్రాః రణే హన్యు ర్యది తద్ధనం మే క్షేమతరం భవేత్॥ ౪౬॥

మూ॥ సంజయఉవాచ॥ ఏవముక్త్వార్జునస్సఙ్ఖ్యే రథోపస్థఉపావిశత్
విసృజ్యసశరంచాపం శోకసంవిగ్నమానసః॥ ౪౭॥

వ్యా॥ ఏవమితి॥ అర్జున స్సంఖ్యే యుద్ధే ఏవ ముక్త్వా సశరం చాపం విసృజ్య శోకసంవిగ్నమానసః శోకవ్యాకులచిత్తస్సన్ రథోపస్థే రథమధ్యే ఉపావిశత్ తస్థా॥ ౪౭॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే
శ్రీకృష్ణార్జున సంవాదే అర్జున విషాదయోగో నామ ప్రథమోఽధ్యాయః.

వ్యా॥ ఇతి శబ్దస్సమాప్తౌ. శ్రీయుక్తోభగవాన్ శ్రీభగవాన్ యద్యపి భగాన్తఃపాతినీ శ్రీస్తథాపి తస్యాః పునరుక్తి శ్శ్రియఃప్రాధాన్యద్యోతనాయ శ్రీభగవతా గీతా ఉక్తా శ్రీభగవద్గీతాః-శ్రీయుక్తాభగవద్గీతా ఇతివా-తా సూపనిష త్స్వితి సింహోమాణవక ఇతివద్గౌణప్రయోగః సంసారశిథిలీకరణాదిగుణసాదృశ్యా ద్గీతానాముపనిషత్త్వ మౌపచారికమ్. యద్వా- ఉపనిషచ్ఛబ్దో బ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యాపరః. తద్యోగాదర్థోపనిషదాముపనిషత్త్వవ్యవహార ఏవంగీతానామపీతి. అత్రచపక్షే ఉపనిషచ్ఛబ్దో యోగరూఢ్యా వేదాన్తపరః యోగేనతు గీతాపర ఇతిబోద్ధవ్యమ్. ఏతావతా అత్రోపనిషత్స్విత్యస్య ఉపనిషద్విద్యాప్రతిపాదికాస్వితి నిష్కృష్టార్థ స్సిద్ధః. అథవా ఉపనిషత్స్విత్యస్య లక్షణయా ఉపనిషదపరపర్యాయ వేదాన్తార్థప్రతిపాదికా స్విత్యర్థో వాచ్యః ఉపనిషత్త్వమేవస్ఫుటయితు మాహ బ్రహ్మవిద్యాయామితి- బ్రహ్మజ్ఞానప్రదాస్విత్యర్థః యోగశాస్త్రఇతి-కర్మజ్ఞానయోగద్వయం యస్మా దిదం శాస్తి తస్మా దుచ్యతేయోగశాస్త్రమితి శ్రీకృష్ణార్జునయో స్సంవాద ఉక్తిప్రత్యుక్తిరూపో యస్మిన్ తస్మిన్ షష్ఠీతత్పురుషోవా- అర్జునవిషాదయోగః అర్జునవిషాదసఙ్గతిః యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసఙ్గతియుక్తి ష్వితి కోశాత్. అస్మి న్నధ్యాయేఽర్జునవిషా

దస్య సఙ్గతత్వా దస్యేదన్నాః
యోగశాస్త్రమితి వ్యవహార
యోగశాస్త్రాన్తఃపాతిత్వమితి వ్యాఖ్యేయం. అనేనచ ఏవాదియోగాధ్యాయేన సంసారేదృష్టదోషస్య జాతవిషాదస్య యోగశాస్త్రేప్రవృత్తిస్స్యాదితివిషయేషుదోషదృష్టిస్సావత్కార్యా ముముక్షుణేతి జ్ఞాస్యతే. అతఏవా స్యాప్యధ్యాయస్య యోగశాస్త్రత్వమ్.

ఇతి శ్రీ బెల్లంకొండోపనామక రామకవికృతే శ్రీభగవద్గీతాభాష్యార్కప్రకాశే ప్రథమోఽధ్యాయః.

———:*:———

ద్వితీయాధ్యాయప్రారమ్భః.

మూ॥ సంజయఉవాచ॥ శ్లో॥ తంతథాకృపయావిష్ట మశ్రుపూర్ణాకులేక్షణమ్
విషీదన్త మిదంవాక్య మువాచ మధుసూదనః॥ ౧॥

వ్యా॥ తమితి॥ తథా పూర్వోక్తరీత్యా కృపయా ఆవిష్టం వ్యాప్త మశ్రుపూర్ణాకులేక్షణ మశ్రుభిః పూర్ణే ఆకులేచ ఈక్షణే యస్య తం విషీదన్తం విషాదంప్రాప్నువానం త మర్జునంప్రతి మధుసూదన ఇదం వక్ష్యమాణం వచన మువాచ॥ ౧॥

మూ॥ శ్రీభగవానువాచ॥ కుతస్త్వా కశ్మలమిదం విషమే సముపస్థితమ్
అనార్యజుష్ట మస్వర్గ్య మకీర్తికరమర్జున॥ ౨॥

వ్యా॥ కుతఇతి॥ హేఅర్జున విషమే అయోగ్యసమయే అనార్యజుష్టమార్యైరసేవిత మస్వర్గ్యం స్వర్గప్రాప్తివిరోధి అకీర్తికర మిదం కశ్మలం వ్యాకులత్వం కుతః కస్మా ద్ధేతో స్త్వా త్వాం సముపస్థితం ప్రాప్తమ్॥ ౨॥

మూ॥ క్లైబ్యంమాస్మగమఃపార్థ నైతత్త్వయ్యుపపద్యతే
క్షుద్రంహృదయదౌర్బల్యం త్యక్త్వోత్తిష్ఠపరంతప॥ 3॥

వ్యా॥ క్లైబ్యమితి॥ హేపార్థ తత్త్వాదృగ్వీరమాతృత్వేనప్రసిద్ధాయాః పృథాయాః పుత్ర క్లైబ్యం పౌరుషరాహిత్యం మాగమః స్మ మాగచ్ఛ. మాజ్యోగాల్లుఙి అడా

గమ్యప్రతిషేధః- త్వయి ఖాణ్డవదహనాదినా ప్రఖ్యాతపౌరుషే త్వయి ఏతత్ క్లైబ్యం నైవోపపద్యతే నయుజ్యతఏవ. హేపరన్తప శత్రుసన్తాపక క్షుద్రం నీచం హృదయ దౌర్బల్యం త్యక్త్వా ఉత్తిష్ఠ యుద్ధాయ సన్నద్ధోభవేత్యర్థః॥ ౩॥

మూ॥ అర్జునఉవాచ॥ కథంభీష్మమహంసంఖ్యే ద్రోణంచమధుసూదన
ఇషుభిఃప్రతియోత్స్యామి పూజార్హావరిసూదన॥ ౪॥

వ్యా॥ కథమితి॥ హేమధుసూదన మధునామకరాక్షసహన్తః. నతు దేవవత్పూజ్యాచార్యాదిహన్తృత్వ మపీతి సూచయితుమిదంసమ్బోధనమ్. హే అరిసూదన శత్రుమారక నతు స్వజనమారక ఇతిభావః అహం పూజార్హౌ భీష్మం ద్రోణంచేతి ద్వావితిశేషః- సంఖ్యే యుద్ధే ఇషుభిర్బాణైః కథం ప్రతియోత్స్యామి కేనప్రకారేణ ప్రహరిష్యామి॥ ౪॥

మూ॥ గురూనహత్వాహి మహానుభావాన్ శ్రేయోభోక్తుం భైక్షమపీహలోకే
హత్వార్థకామాంస్తుగురూనిహైవ భుంజీయభోగాన్ రుధిరప్రదిగ్ధాన్॥ ౫॥

వ్యా॥ గురూనితి॥ మహానుభావాన్ గురూన్ అహత్వా ఇహ లోకే భైక్షం భిక్షాణాం సమూహోభైక్షమ్. భిక్షాదిభ్యోఽణ్- ఇత్యణ్. భిక్షాన్నమపిభోక్తుం శ్రేయః యుక్తమ్. హిః ప్రశ్నార్థే ఽవ్యయ మవ్యయానామనేకార్థత్వాత్- శ్రేయఃకిమిత్యర్థః. తుశబ్దః పక్షాన్తరద్యోతనాయ- యద్వేత్యర్థః- అర్థకామాన్ ధనాభిలాషిణః విషయాభిలాషిణ ఇతివా గురూన్ హత్వా ఇహ లోకే రుధిరప్రదిగ్ధాన్ శోణితవ్యాప్తాన్భోగాన్ భుఞ్జీయానుభవేయం కిమితిశేషః మమ గుర్వాహననాద్భిక్షాటనం యుక్తంవా గురుహననాద్రుధిరసంపృక్తాన్నంయుక్తంవేత్యర్థః॥ ౫॥

మూ॥ నచైతద్విద్మఃకతరన్నోగరీయో యద్వాజయేమ యదివానోజయేయుః
యానేవహత్వానజిజీవిషామ స్తేఽవస్థితాః ప్రముఖేధార్తరాష్ట్రాః॥ ౬॥

వ్యా॥ నచేతి॥ నః అస్మాకం కతరదుక్తమతద్వయేకింవామతం గరీయః శ్రేష్ఠతర మేతద్వయం నైవ విద్మఃజానీమః జయోఽప్యస్మాకం ననియత ఇత్యాహ యద్వేతి॥ యద్వా పక్షే జయేమ వయం శత్రూనితిశేషః- యదివా యద్వా పక్షాన్తరే నః అస్మాన్ శత్రవో జయేయుః. జయో భవతు వా మా వా యుద్ధమేవ తావద్దుష్కరమిత్యాహ యానితి॥ వయం యాన్హత్వా న జిజీవిషామః జీవితుం నేచ్ఛామః త ఏవ ధార్తరాష్ట్రాః ప్రముఖే అగ్రేఅవస్థితాః॥ ౬॥

మూ॥ కార్పణ్యదోషోపహతస్వభావః పృచ్ఛామిత్వాం ధర్మసంమూఢచేతాః
యచ్ఛ్రేయస్స్యాన్నిశ్చితంబ్రూహితన్మే శిష్య స్తేఽహంశాధిమాంత్వాంప్రపన్నమ్.

వ్యా॥ కార్పణ్యేతి॥ అహం కార్పణ్యదోషోపహతస్వభావః కార్పణ్యం కృపణత్వం దైన్యమితియావత్ తదేవదోషః తేనోపహతః స్వభావః యస్య స తథోక్తః అతఏవ ధర్మసమ్మూఢచేతాః ధర్మాధర్మనిర్ణయాసమర్థః సన్ త్వాం పృచ్ఛామి. కిం పృచ్ఛసీత్యతఆహ-యదితి॥ మే యత్ శ్రేయస్స్యాచ్ఛ్రేయస్కరంస్యాద్యుక్తంస్యాదితివా నిశ్చితం తన్మే బ్రూహి. గురూనహత్వేతిశ్లోకోక్తపక్షద్వయే యః పక్షోఽస్మాకం యుక్తశ్శ్రేయస్కరశ్చ తం నిశ్చిత్య వదేత్యర్థః. నహి మమ త్వత్తోఽన్యః కోఽపి ధర్మనిర్ణాయకోఽస్తీతిభావః. అహం తే శిష్యః. త్వాం ప్రపన్నం శరణంగతం మాం శాధి శిక్షయ. అనేన గురూపసత్తిప్రకారశ్శిక్షితః॥ ౭॥

మూ॥ నహిప్రపశ్యామి మమాపనుద్యా ద్యచ్ఛోకముచ్ఛోషణ మింద్రియాణామ్
అవాప్యభూమావసపత్నమృద్ధం రాజ్యంసురాణా మపిచాధిపత్యమ్॥ ౮॥

వ్యా॥ నహీతి॥ యది తవ యుద్ధకరణమేవ శ్రేయ ఇతి మతం తర్హి శోకసంవిగ్నమానసస్య మమ యుద్ధకరణం నసమ్భవతి తస్మాత్తావత్త్వం మమ శోకనాశోపాయం బ్రూహీతి ప్రార్థయతే నహీతి॥ మమేన్ద్రియాణా ముచ్ఛోషణం శోకం యదపనుద్యాత్ తన్నైవ ప్రపశ్యామి. నను జయే లబ్ధే సతి రాజ్యేన శోకం నశ్యేదిత్యత ఆహ భూమావితి॥ భూమౌ వసపత్నం నిష్కణ్టక మృద్ధం సమృద్ధిమద్రాజ్య మవాప్య సురాణామాధిపత్యం దేవేన్ద్రపద మప్యవాప్య నాహమిమం శోకం తరేయ మితి వాక్యశేషః. తస్మాన్న రాజ్యప్రాప్త్యాశా మమ శోకనాశకారిణీ భవేదేవేతి భావః॥ ౮॥

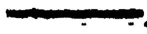
మూ॥ సంజయఉవాచ॥ ఏవముక్త్వాహృషీకేశం గుడాకేశఃపరంతపః
నయోత్స్యఇతిగోవింద ముక్త్వాతూష్ణీం బభూవహ॥ ౯॥

వ్యా॥ ఏవమితి॥ పరన్తపో గుడాకేశః ఏవం హృషీకేశంప్రత్యుక్త్వా తతః అహం న యోత్స్యే యుద్ధం నైవ కరిష్యే ఇతి చ గోవిన్దమ్ప్రత్యుక్త్వా తూష్ణీం బభూవ జోష మాస. హేతివిస్మయే. ఏతేన అహింసాపరమోధర్మ ఇతిశాస్త్రాద్ద్రోణాచార్యాది ద్విజోత్తమమారణస్యబ్రహ్మహత్యాహేతుత్వాచ్చ క్షణిక రాజ్యసుఖాపేక్షయా యుద్ధకరణం మమ సుతరా మధర్మఏవేతి పరివ్రాజకబ్రాహ్మణవద్భిక్షాటన మేవ ధర్మ ఇతిచ పార్థస్యాశయః స్ఫుటంగమ్యతే॥ ౯॥

మూ॥ తమువాచహృషీకేశః ప్రహసన్నివభారత
సేనయోరుభయోర్మధ్యే విషీదంత మిదంవచః॥ ౧౦॥ ...

వ్యా॥ తమితి॥ హేభారత ధృతరాష్ట్ర ఉభయో స్సేనయో ర్మధ్యే విషీదన్తమర్జున మ్ప్రతి హృషీకేశః ప్రహసన్ని వార్జునస్యోన్మాదప్రలాపతుల్యవచనశ్రవణాత్కృష్ణస్యహాస ఇతిభావః. ఇద మశోచ్యానిత్యారభ్య మాంశుచఇత్యన్తం గీతాశాస్త్రరూపం వచ ఉవాచ॥ ౧౦॥

ఇత్యుపోద్ఘాతః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

అథ శ్రీశంకరభగవత్పూజ్యపాదవిరచితం భాష్యం ప్రారభ్యతే
సవ్యాఖ్యానమ్.

ద్వితీయోఽధ్యాయః.

వ్యా॥ శ్లో॥ నత్వా లక్ష్మీహయగ్రీవౌ వాసుదేవపృథాసుతౌ
వ్యాసార్యశఙ్కరాచార్య భాష్యార్థం వివృణోమ్యహమ్॥

అశోచ్యానితి ప్రథమో గీతాశాస్త్రశ్లోకః. శ్రీ శాఙ్కరభాష్యావతారికాగ్రన్థారమ్భగత శ్చాయం మఙ్గళశ్లోకః.

భాష్యమ్॥ శ్లో॥ నారాయణః పరోఽవ్యక్తా దణ్డ మవ్యక్తసమ్భవమ్
అణ్డ స్యాన్త స్త్విమే లోకా స్సప్తద్వీపా చ మేదినీ॥

వ్యాఖ్యానమ్॥ అస్యాయమర్థః. అస్మిన్ వేదాన్తశాస్త్రే దృగ్దృశ్య మితి ద్వావేవ పదార్థౌ. తౌ చాచార్యేణ ప్రతిపాదితౌ. శ్లో॥ దృగ్బ్రహ్మదృశ్యం మాయేతి దృగ్దృశ్యవివేకే. ఇమౌ చ పరస్పరవిలక్షణౌ— లోకేఽపి ఘటతద్ద్రష్టృభేదదర్శనాత్. ఇద మేవాఽహ-నారాయణః పరోఽవ్యక్తాదితి॥ అవ్యాకృత-ప్రకృతి- శక్తి- మాయాదినామకేభ్యోఽసాధ రవ్యక్తపదార్థః. తస్మాత్పరో విలక్షణః నారాయణః న రీయతే న క్షీయత ఇతి నరః పరమాత్మా తస్యేదం నారం జగత్ తద్దేతి జానాతీతి నారాయణః దృగ్రూపః ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మా. ప్రతీచస్సాక్షిత్వస్య ద్వైతిభి రప్యభ్యుపగతత్వా న్నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి ద్రష్ట్రన్తరస్య శ్రుత్యైవ నిషిద్ధత్వాచ్చ న ప్రత్యక్పరయో ర్భేదః॥

నను యది దృగ్దృశ్యే ద్వావేవ పదార్థౌ దృశ్యఞ్చావ్యక్తం తర్హి వ్యక్తస్యాస్య జగతః కుత్రాన్తర్భావోఽత ఆహ- అణ్డ మవ్యక్తసమ్భవమితి॥ అవ్యక్తాత్సమ్భవో యస్య త దవ్యక్తసమ్భవం బ్రహ్మాణ్డస్యావ్యక్తసమ్భవత్వా న్మృత్సంభవస్య ఘటస్య మృదాత్మత్వ మివా వ్యక్తాత్మత్వ మేవే త్యవ్యక్త ఏవ బ్రహ్మాణ్డ స్యాన్తర్భావః

నన్వేవం సాంఖ్యవ త్ప్రధానస్యాచేతన కారణవాదః ప్రాప్త ఇతి చేన్నైవమ్ ఈశ్వరాదృష్టాదిసహకృతావ్యక్తస్య అవ్యక్తావచ్ఛిన్న స్యేశ్వరస్య వా జగత్కారత్వవాదాత్. అత్రేదం బోధ్యమ్. దృశ్య మిద మవ్యక్తం న దృగ్వ త్స్వతన్త్రం కిన్తు దృశ్యధ్యస్తమేవ అనధ్యస్తత్వేతు దృశ్యస్యాస్య నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్- తస్మా

శ్చ దృశ్యే దృశోఽప్యస్త్యధ్యాసః కోఽప్యనిర్వచనీయః. ఏవం దృగ్దృశ్యయో రిత
రేతరాధ్యాసవశా ద్దృశ్యస్య చేతనత్వం దృశః ప్రపఞ్చకారణత్వఞ్చ ప్రాప్తమ్.
యథా లోకేఽపి జీవదేహయో స్తాదాత్మ్యాధ్యాసా ద్దేహస్య చేతనత్వం జీవస్య మ
నుష్యత్వాఽఽదికం చ ప్రాప్తం తద్వత్. అతఏవ యతో వా ఇమాని భూతాని జా
యన్త ఇత్యాదిశ్రుతి ర్బ్రహ్మణో జగద్ధేతుత్వ మవదత్ - మాయాఽవచ్ఛిన్నస్య బ్ర
హ్మణో జగద్ధేతుత్వాత్. ఏవమపి న బ్రహ్మణో జగత్ప్రకృతిత్వం తస్య నిర్విశేషచిన్మా
త్ర స్యోపాదానత్వాభావా త్కిన్తు తదుపాధే ర్మాయాయా ఏవ-మాయామయత్వా
దనృతజడదుఃఖాత్మకస్య జగతః. అతఏవ కేచి జ్జగదాకారపరిణతమాయాఽధిష్ఠాన
త్వా ద్బ్రహ్మ జగత్కారణ మిత్యాహుః. తస్మా దీశ్వరకారణపక్షే బ్రహ్మకారణపక్షే
వా మాయాంశస్యైవ జగత్ప్రకృతిత్వ మితి యుక్త ముక్త మవ్యక్తసమ్భవ
మితి. ఏతే నాత్రావ్యక్తశబ్ద స్యేశ్వరాధిష్ఠితా ప్రకృతి రర్థ ఇతి సిద్ధ మి త్యనవద్యమ్.

న న్వస్తు బ్రహ్మణ స్యావ్యక్తసమ్భవా దవ్యక్తాత్మత్వం కథం ముఖ్యా ల్లోకా
నా మత ఆహ—అణ్డ స్యాన్త రితి॥ ఇమే లోకా స్సప్తద్వీపా మేదినీ చా ణ్డస్యా
న్త ర్వస న్తీతి శేషః అణ్డాన్తఃపాతిత్వా ల్లోకానాం భువన స్యాణ్డాత్మత్వ మే వేతి
కృత్వా అణ్డాన దేహామపి సిద్ధ మవ్యక్తాత్మత్వ మితి భావః—ఏతేనా కాశాదిక మ
మూర్తం పృథివ్యాది మూర్తం తత్కారణ మవ్యక్తం చేతి త్రివిధం దృశ్య మితి
సిద్ధమ్.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్-ఏక ఏవ నారాయణః పరమాఽఽత్మా సచ్చిదానన్దరూప
స్సర్వదృశ్యవిలక్షణ శ్శుద్ధోఽద్వితీయశ్చ- స చావ్యక్తోపహిత ఈశ్వర ఇ త్యుచ్య
తే బ్రహ్మాణ్డోపాధిక స్తు హిరణ్యగర్భ ఇతి. లోకోపాధిక స్తు విరా డితి. తత్ర అవ్య
క్తస్యానాదిత్వా దీశ్వరస్య నాస్త్యుపాధిక మపి జన్మే త్యజఏ వేశ్వరః. ఇతరయో
రుపాధ్యధీనజన్మవత్త్వా న్నాజత్వం నా పీశ్వరత్వం కిన్తుజాతౌ జీవా వేవ తౌ. త
యో శ్చ హిరణ్యగర్భః ప్రథమజః- విరాట్పురుష స్తు అనన్తరజ ఇతి వివేకః. అయ
మేవ జీవేశ్వరవిభాగ శ్శ్రుత్యాఽప్యుక్తః. కార్యోపాధి రయం జీవః కారణోపాధి
రీశ్వర ఇతి—కార్యకారణభూతజీవేశ్వరోపాధి ద్వయవినిర్ముక్తం చిద్రూపం బ్రహ్మే
తి శ్లోకస్య పరమార్థః. ఏతేన బ్రహ్మాతిరిక్తం సర్వ మపి మాయామయత్వా న్మృ
షైవ మాయాయా స్సదసదనిర్వాచ్యత్వేన ప్రబోధబాధ్యత్వేన చ మృషాత్వా దేక
మే వాద్వితీయం బ్రహ్మామాయామయత్వా త్సత్య మి త్యద్వైతం సిద్ధమ్ ఏత దేవ హి
గీతాశాస్త్రే ప్రధానప్రతిపాద్యమ్.

భా॥ సచభగవాన్ వాసుదేవ స్సృష్ట్వేదం జగ త్తస్య చ స్థితిం చికీర్షుః మరీచ్యాదీ నగ్రే సృష్ట్వా ప్రజాపతీన్ ప్రవృత్తిలక్షణం ధర్మం గ్రాహయామాస వేదోక్తం తతోఽన్యాంశ్చ సనకసనందనాదీ నుత్పాద్య నివృత్తిలక్షణం ధర్మం జ్ఞానవైరాగ్యస్వరూపం గ్రాహయామాస. స ద్వివిధో హి వేదోక్తోధర్మః ప్రవృత్తిలక్షణో నివృత్తిలక్షణశ్చ-జగతః స్థితికారణం-ప్రాణినా మభ్యుదయనిశ్శ్రేయసహేతుర్య స్స ధర్మో బ్రాహ్మణాద్యై ర్వర్ణిభి రాశ్రమిభి రనుష్ఠీయమానః. దీర్ఘేణ కాలేనా నుష్ఠాతౄణాం కామోద్భవా ద్ధీయమానవిజ్ఞానహేతుకేన అధర్మేణ అభిభూయమానేధర్మే ప్రవర్ధమానే చాధర్మే జగతః స్థితిం పరిపిపాలయిషు స్స ఆదికర్తా నారాయణాఖ్యో విష్ణు ర్భౌమస్య బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణ త్వస్య చాభిరక్షణార్థం దేవక్యాం వసుదేవా దంశేన కిల సంబభూవ- బ్రాహ్మణత్వస్య హి రక్షణే రక్షిత స్స్యాద్వైదికోధర్మః- తదధీనత్వా ద్వర్ణాశ్రమధర్మభేదానాం-స చ భగవాన్ జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిబలవీర్యతేజోభి స్సదా సంపన్న స్త్రిగుణాత్మికాం వైష్ణవీం స్వాం మాయాం ప్రకృతిం వశీకృత్య అజోఽ వ్యయో భూతానామీశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽపి సన్- స్వమాయయా దేహవానివ జాతఇవ చ లోకానుగ్రహం కుర్వన్ లక్ష్యతే- స్వప్రయోజనాభావేపి భూతానుజిఘృక్షయా వైదికం ధర్మద్వయ మర్జునాయ శోకమోహమహోదధౌ నిమగ్నా యోపదిదేశ గుణాధికై ర్గృహీతోఽ నుష్ఠీయమాన శ్చ ధర్మః ప్రచయం గమిష్య తీతి- తం ధర్మద్వయం భగవతా యథోపదిష్టం భగవాన్ వేదవ్యాస స్సర్వజ్ఞో గీతాఖ్యైః సప్తభిః శ్లోకశతై రుపనిబబంధ- తదిదం గీతాశాస్త్రం సమస్తవేదార్థసారసంగ్రహభూతం దుర్విజ్ఞేయార్థం తదర్థావిష్కరణాయానేకై ర్వివృతపదపదార్థ వాక్యార్థన్యాయ మప్యత్యంత విరుద్ధానేకార్థత్వేన లౌకికై ర్గృహ్యమాణ ముపలభ్యాహం వివేకతోఽర్థనిర్ధారణార్థం సంక్షేపతో వివరణం కరిష్యామి.

వ్యా॥ ఏవం తత్త్వం ప్రతిపాద్య ప్రకృతం వక్తుం తస్యైవ మాయావైభవ మాహ సచేతి-భగవానితి॥ శ్లో॥ ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశస శ్శ్రియః। జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చైవ షణ్ణాంవర్గో భగో మత ఇతి. శ్లో॥ ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానా మాగతిం గతిమ్। వేత్తి విద్యా మవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా నితి నోక్తిలక్షణః. భగోఽ స్యా స్తీతి భగవాన్- తదస్యాస్తీతిమతుప్- వాసుదేవః- వసన్తి జగ త్యస్మి న్నితి వసతిజగతీ తి వా వాసుః- దీవ్యతి భూతపాలనాదినా క్రీడతి స్వాయ మ్భాసత ఇతి వా దేవః- వాసు శ్చాసౌ దేవ శ్చ వాసుదేవః నారాయణ స్యాపి స్వోపాధిభూతమాయయా భగవత్త్వం వాసుదేవత్వ ఞ్చేతిభావః. సృష్ట్వేతి-సఙ్కల్ప్యేనేతి శేషః. అనేన ప్రధానపరమాణ్వాదిజగత్కారణవాదా నిరస్తాః-ప్రధానాదీనా

మచేతనత్వేన సఙ్కల్పాసమ్భవాత్. తదైక్షతేతిశ్రుతౌ సృష్టేః సఙ్కల్పపూర్వకత్వశ్రవణాత్కులాలస్యాపి సఙ్కల్పపూర్వకం ఘటాదినిర్మాణమితి దర్శనాచ్చ- స్థితిం రక్షాం- మరీచ్యాదీన్ ప్రజాపతీన్ సగ్రే ప్రథమం సృష్ట్వేతి-హిరణ్యగర్భద్వారేతి భావః. వేదోక్తమితిధర్మవిశేషణమ్. నను జగత్స్థితిచికీర్షోరీశ్వరస్య కిమితి ప్రవృత్తినివృత్తిధర్మగ్రాహణం మరీచ్యాదిభిస్సనకాదిభిశ్చేత్యత ఆహ స ఇతి॥ హి యస్మాత్ ప్రవృత్తిలక్షణో నివృత్తిలక్షణశ్చ స ద్వివిధో వేదోక్తో ధర్మః జగతః స్థితికారణమిత్యన్వయః. ధర్మస్య లక్షణమాహ ప్రాణినామితి॥ అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసహేతుః బ్రాహ్మణాద్యైర్వర్ణిభిరాశ్రమిభిశ్చానుష్ఠీయమానో యః స ధర్మః-ఆద్యశబ్దాత్ క్షత్రియవైశ్యశూద్రగ్రహణం- వర్ణ ఏషామస్తీతి వర్ణినః. ఆశ్రమ ఏషామస్తీత్యాశ్రమిణః బ్రహ్మచారిగృహస్థవానప్రస్థసన్న్యాసినః. బ్రహ్మచార్యాద్యనుష్ఠీయమానత్వే సతి అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసాన్యతరహేతుత్వం ధర్మస్య లక్షణమ్ ఏకస్య ధర్మస్యోభయహేతుత్వాభావాదన్యతరేతి. ఈశ్వరే అతివ్యాప్తివారణాయ సత్యన్తమ్. అధర్మే అతివ్యాప్తివారణాయ విశేష్యదలమ్. ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మః కర్మనిష్ఠాశబ్దేన వక్ష్యమాణః అభ్యుదయస్య స్వర్గాదిరూపస్య చిత్తశుద్ధిరూపస్య వా హేతుః- నివృత్తిలక్షణో ధర్మః జ్ఞాననిష్ఠాశబ్దేన వక్ష్యమాణః నిశ్శ్రేయసస్య మోక్షస్య హేతురితిబోధ్యమ్. హీయమానేతి॥ హీయమానం క్షీయమాణం విజ్ఞానమేవ హేతుర్యస్య తేన హీయమానవిజ్ఞానహేతుకేన-శేషాద్విభాషేతి కః. అధర్మస్య విజ్ఞానక్షయ ఏవ హేతురిత్యర్థః. యద్వా- హేతురేవ హేతుక ఇతి స్వార్థే కః. హీయమానేన విజ్ఞానేన హేతునా విజ్ఞానక్షయాద్ధేతోరిత్యర్థః. పరిపిపాలయిషుః పరిపాలయితుమిచ్ఛుః. ఆదికర్తేతి॥ జగత ఉపాదానం నిమిత్తఞ్చేత్యర్థః. యద్వా ప్రధానకర్తా-హిరణ్యగర్భస్య ప్రధానకర్తురన్యస్య సత్త్వాదియముక్తిః- అనేన చాభిన్ననిమిత్తోపాదానకారణవాదేన ప్రధానకారణవాదినస్సాఙ్ఖ్యా ఈశ్వరనిమిత్తకారణవాదినస్తార్కికాదయశ్చ నిరాకృతాః. న చ కథమేకస్యైవ కారణవస్తునః నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చేత్యుభయమితి వాచ్యమ్. మాయయా తత్సమ్భవాత్. యతోవేతి తత్సృష్ట్వేతి చ శ్రుతేః. శ్రౌతస్యార్థస్య ప్రబలస్య దుర్బలయుక్త్యవష్టమ్భేన ప్రతారణాయోగాచ్చ. ఊర్ణనాభే స్తన్తుసన్తతిప్రవృత్త్యభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వదర్శనాచ్చ. విష్ణుర్వ్యాపకః పరమాత్మా సత్త్వప్రధానమాయావచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణః. భౌమస్యేతి॥ భూలోకస్థస్య బ్రహ్మణో వేదస్య-అంశేనేతి॥ మాయయేత్యర్థః-కథమన్యథా నిరంశస్య పరమాత్మనస్స్యాదంశః. కిలేత్యలీకే వార్తాయాం వా-ఉభయథాఽపి స్పష్టం వాయం కృష్ణావతార ఇతి ఫలితమ్. అత్ర యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత అభ్యుత్థాన

మధర్మస్య తదాఽఽత్మానం సృజామ్యహ మితి గీతావచన మనుసన్ధేయమ్. నను నష్ట ఏవ ధర్మో రక్షణీయః తథా చ ధర్మస్య రక్షణార్థ మి త్యేవ వక్తవ్యం-కిమితి బ్రాహ్మణత్వ స్యే త్యుక్త మిత ఆహ- బ్రాహ్మణత్వస్యేతి॥ యాజనాధ్యాపనాదిరూప బ్రాహ్మణధర్మస్య రక్షణా బ్రాహ్మణత్యాగ బ్రాహ్మణేతరస్వీకారాదిరూపవిప్లవాత్త్రాణమ్. తత్ర హేతు మాహ- తదధీనత్వాదితి॥ బ్రాహ్మణాధీనత్వాత్ -యేన యేన వర్ణినా యేన యేనాశ్రమిణా య ద్యత్కర్మ యథా యథాఽనుష్ఠేయం తేన తేన తత్ తత్ తథా తథా విద్వాన్ బ్రాహ్మణోఽనుష్ఠాపయతీ త్యర్థః స స్వజస్య నారాయణస్య ధర్మసంస్థాపనరూపలోకానుగ్రహార్థ మపి కథం జన్మాదిసమ్భవోఽత ఆహ- సచేతి॥ భగవానిత్య స్యార్థం స్వయ మేవాఽహ జ్ఞానేతి॥ వసిష్ఠాదయో జీవాశ్చ కేచి జ్జ్ఞానాదిమన్తో దృశ్యన్త ఇత్యత ఆహ-సచేతి॥ జీవానాం జ్ఞానాదిక మీశ్వరప్రసాదాల్లభ్య మీశ్వరస్య తు స్వతస్సిద్ధం పరాఽస్య శక్తి ర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేతి శ్రుతే రితి భావః. కుత ఈశ్వరస్య భగ స్స్వాభావికోఽత ఆహ-ప్రకృతి మితి॥ వశీకృత్యేతి॥ జనా స్తు ప్రకృతిపరతన్త్రాః. అత ఏవేశ్వరస్య మాయిత్వం బ్రూతే శ్రుతిః. మాయినన్తు మహేశ్వరమితి. కి న్త్వియం ప్రకృతి రిత ఆహ-స్వామితి॥ స్వస్య విష్ణో స్సమ్బన్ధినీం స్వోపాధిభూతా మిత్యర్థః. తస్యా స్స్వరూప మాహ త్రిగుణేతి॥ సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మికా-సత్త్వాదిగుణత్రయాత్మికా ప్రకృతి ర్వేదాన్తాభిమతా ఇతి భావః. ఏతేన సత్త్వరజస్తమోగుణోపహితానాం విష్ణుబ్రహ్మరుద్రాణాం భేదః పరాస్తః. మాయోపాధికత్వేన త్రయాణా మేకత్వాత్. ఏవం ప్రకృతివశిత్వా దేవ-నేశ్వరస్య కర్మాధీనజన్మసద్భావ ఇత్యాహ- అజ ఇతి॥ జన్మాభావా దేవ న లయ ఇత్యాహ- అవ్యయ ఇతి॥ జాయతే మరణాయైవ మ్రియతే జన్మనే పున రితి జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు ర్ధ్రువం జన్మ మృతస్య చేతి స్మరణా జ్జన్మమరణయో స్సామానాధికరణ్య మితి భావః. ఈశ్వర ఈశనశీలః. ఏవం మాయికం రూప ముక్త్వా తాత్త్విక మాహ-నిత్యేతి॥ నిత్య స్సత్యః నిత్యోఽనిత్యానా మితి శ్రుతేః. తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రుతేశ్చ. కుతో నిత్యత్వ మత ఆహ- శుద్ధ ఇతి॥ ఉపాధిసంసృష్టస్య మలినస్య జీవస్య హి ఉపాధివశాదేవ త్వనిత్యత్వం-తస్య నిష్కృష్టం స్వరూప మాహ- బుద్ధ ఇతి॥ జ్ఞానస్వరూప ఇత్యర్థః. సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః- జ్ఞాతు ర్హి జ్ఞానం స్వరూపం జ్ఞాతృత్వ ఞ్చాస్య యస్సర్వజ్ఞ స్సర్వవిదితి శ్రుతమ్. సర్వజ్ఞత్వం సర్వావభాసకత్వం నేదం మాయాధర్మః మాయాయా జడత్వేనేశ్వరభాస్యత్వాత్. అత ఏ వాయం ముక్తః. న తు జీవవత్కదాఽపి బద్ధః. అజ్ఞానానభిభూతత్వా దితి భావః. ఇవేతి॥ న తు వస్తుత ఇ త్యర్థః ఇవశబ్దః కుర్వన్నిత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే. న హి వస్తుతః పరమాత్మనః లోకానుగ్ర

తేఽపి సమ్భవతి. నిష్కామత్వా దీశ్వరస్య. యద్వా- పరమార్థతః పరమాత్మనః
కామాసమ్భవేఽపి వ్యవహారత ఈశ్వరస్య లోకానుగ్రహ స్సమ్భవ త్యేవ. అస్మదే
హశా తు వ్యవహారతోఽపి న సమ్భవత ఇ త్యభిప్రేత్య కుర్వన్నివేతి నోక్త మాచా
ర్యైః. వ్యవహారదశాయా మపి కారణోపాధి రీశ్వరః. లక్ష్యత ఇతి॥ అజ్ఞై రితి శే
షః. న హి ప్రాజ్ఞా ఈశ్వరం జాతం పశ్యన్తి. స్వప్రయోజనాభావేఽపి భూతానుజి
ఘృక్షయా భగవా నర్జునాయ ధర్మద్వయ ముపదిదే శేతి సంబన్ధః. పూర్ణకామస్య
కుత శ్శిష్యోపదేశే ప్రవృత్తి రిత ఆహ- భూతేతి॥ భూతాః ప్రాణినః తేషా మనుగ్ర
హీతుమిచ్ఛా భూతానుజిఘృక్షా-తయా-శోకమోహా వేవ మహోదధి శ్శోకయుక్తో
మోహః శ్శోకమోహ స్స ఏవ మహోదధి రితి వా శోకమోహమహోదధ స్త
స్మిన్నితి- ఏతే నోపదేశస్య శోకమోహనిరాసః ఫల మితి వ్యజ్యతే. కి మి త్యర్జునా
యోపదేశోఽత ఆహ-గుణాధికై రితి॥ గృహీతో జ్ఞాతః. ప్రచయ మభివృద్ధిం గుణా
ధికత్వా దర్జునస్య-య ద్యయం మత్త స్సకాశా ద్ధర్మంగృహీత్వాఽ నుతిష్ఠే త్తర్హి
య ద్య దాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్త దే వేతరో జన ఇతిన్యాయా దితరజనోఽ ప్యనుతి
ష్ఠే త్తం చ దృష్ట్వా తదితరజన ఇ త్యేవ మభివృద్ధి మియా స్మదుక్తః పన్థా ధర్మ
స్యేతి మత్వా భగవా నర్జునాయ ధర్మ ముపదిదే శేతి భావః. అనేన చ విద్వా
నాచార్యః సచ్ఛిష్యా యైవ ధర్మం బోధయే దితి సూచ్యతే. ఆచార్యస్య స్వయం
కృతార్థత్వేన లోకానుగ్రహప్రయోజనవై ముఖ్యేసతి సమ్ప్రదాయోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్
యథోపదిష్టమితి॥ ఉపదిష్ట ముపదేశః-భావే క్తః. త దనతిక్రమ్య యథోపదిష్టం-
యద్వా- తథేతి యథా భగవతోపదిష్టం త థే త్యన్వయః. ఉపనిబబన్ధ గ్రథిత
వాన్. అనేకై ర్వృత్తికారాదిభి ర్విద్వద్భిః. ఉపలభ్య దృష్ట్వా- సఙ్క్షిప్తఇతి॥ గ్రన్థ
విస్తరభయా దితి భావః. లోకానుగ్రహార్థ మే వాఽచార్యస్య ప్రవృత్తత్వా త్త
త్క్రియాఫలస్య సుకృతాదే రాత్మగామిత్వ మ్మాఽస్త్వి త్యభిప్రే త్యాహ- కరిష్యా
మీతి॥ యది కరిష్య ఇ త్యుచ్యేత తర్హి తజ్జన్యసుకృతాదినా బంధ స్స్యా త్కా-వే రి
తి బోద్ధవ్యమ్.

భా॥ తస్యాస్య శాస్త్రస్య సంక్షేపతః ప్రయోజనమ్. పరం నిశ్శ్రేయసం సహే
తుకస్య సంసార స్యాత్యన్తోపరమలక్షణమ్. తచ్చ సర్వకర్మ సన్న్యాసపూర్వకా
దాత్మ జ్ఞాననిష్ఠారూపా ద్ధర్మా ద్భవతి. త థేమ మేవ గీతార్థం ధర్మ ముద్దిశ్య భగవతై
వోక్తం॥ శ్లో॥ సహిధర్మస్సుపర్యాప్తో బ్రహ్మణఃపదవేదనే॥ ఇ త్యను గీతాసు. త
త్రైవ చోక్తం॥ శ్లో॥ నైవధర్మీ నచాధర్మీ నచైవహి శుభాశుభీ। యస్స్యాదేకాసనే
లీన స్తూష్ణీం కించి దచింతయన్॥ జ్ఞానం సన్న్యాసలక్షణ మితి చ-ఇహాపి చాంతే

ఉక్తమర్జునాయ॥ శ్లో॥ సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజ- ఇతి అభ్యుదయార్థోఽపి ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో వర్ణానాశ్రమాంశ్చోద్దిశ్య విహితః- స దేవాదిస్థానప్రాప్తిహేతురపి సన్నీశ్వరార్పణబుద్ధ్యానుష్ఠీయమానస్సత్త్వశుద్ధయే భవతి ఫలాభిసన్ధివర్జితః- శుద్ధసత్త్వస్య చ జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాప్రాప్తిద్వారేణ జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వేన చ నిశ్శ్రేయసహేతుత్వమపి ప్రతిపద్యతే. తథా చ వక్ష్యతి॥ శ్లో॥ బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి- యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాత్మశుద్ధయే- ఇతి- ఇమం ద్విప్రకారం ధర్మం నిశ్శ్రేయసప్రయోజనం పరమార్థతత్త్వం చ వాసుదేవాఖ్యం పరబ్రహ్మాభిధేయభూతం విశేషతోఽభివ్యఞ్జయద్విశిష్టప్రయోజనసమ్బన్ధాభిధేయవద్గీతాశాస్త్రం యతస్తదర్థే విజ్ఞాతే సమస్తపురుషార్థసిద్ధిరిత్యతస్తద్వివరణే యత్నః క్రియతే మయా॥

వ్యా॥ సఙ్క్షేపత ఇతి॥ ప్రాధాన్యేనేత్యర్థః. కర్మజ్ఞానాదీని త్వవాన్తరఫలానీతి భావః. స హీతి॥ సః ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠారూపో నివృత్తిలక్షణో ధర్మో బ్రహ్మణః పరమాత్మనః పదవేదనే స్వరూపసాక్షాత్కారే సుపర్యాప్తః సుష్ఠు సమర్థః- హిశబ్దః సర్వశాస్త్రవిద్వత్ప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి. నను చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మ ఇతి జైమినిసూత్రాత్ప్రవృత్తేరస్తు ధర్మత్వం కథమ్పునర్నివృత్తేరితి శఙ్కాయామౌపచారికమేవ నివృత్తేర్ధర్మత్వమితి హృది కృత్వా తత్ర ప్రమాణమాహ నైవేతి॥ యః కిఞ్చిదప్యచిన్తయన్ తూష్ణీమేకాసనే ఏకస్మిన్ సర్వాధారే ప్రత్యగభిన్నే బ్రహ్మణి లీనస్స్యాత్ సః ధర్మీ నైవ అధర్మీ చ నైవ శుభీ నైవ అశుభీ నైవ చ- హిః ప్రసిద్ధౌ-నను నివృత్తేర్మాఽస్తు ధర్మత్వం కథం పునర్జ్ఞానత్వమత ఆహ జ్ఞానమితి॥

సన్న్యాసః సర్వకర్మసన్న్యాసః లక్షణం స్వరూపం యస్య తత్సన్న్యాసలక్షణమ్ సర్వకర్మసన్న్యాసరూపా నివృత్తిరేవాత్మజ్ఞాననిష్ఠా స త్వస్యాదిత్యర్థః- కిం గ్రన్థాన్తరప్రమాణోదాహరణేనేత్యాహ. ఇహాపీతి॥ సర్వేతి॥ ప్రవృత్తిలక్షణసర్వధర్మాన్విహాయేత్యర్థః. నివృత్తిధర్మస్య త్యాగాయోగాత్. మామేకం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ శరణం వ్రజేతి నివృత్తిధర్మస్యైవ కర్తవ్యత్వోపదేశాచ్చ - ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠైవ ఖలు నివృత్తిధర్మః. ఏవం నిశ్శ్రేయసార్థం నివృత్తిధర్మముపవర్ణ్య అథ ప్రవృత్తిధర్మమాహ అభ్యుదయార్థ ఇతి॥ అభ్యుదయః అర్థః ప్రయోజనం యస్య సః ప్రవృత్తిలక్షణశ్చోదనాలక్షణః జ్యోతిష్టోమాదిః- నిత్యనైమిత్తికకామ్యప్రాయశ్చిత్తభేదేన చతుర్విధోఽయం ధర్మః సత్త్వశుద్ధిశ్చిత్తశుద్ధిః ఫలాభిసన్ధిర్ధర్మఫలేష్వస్పృహా శుద్ధసత్త్వస్యేతి॥ శుద్ధచిత్తస్య పురుషస్య ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి ధర్మ ఇత్యేవకర్తృపదమ్ ఆత్మశుద్ధయే సత్త్వశుద్ధయే విషయసమ్బన్ధాధికారిప్రయోజనాఖ్యమనుబన్ధచతుష్టయం తావచ్ఛాస్త్రస్యావశ్య

కమ్ తత్ర అధికారిణా ముముక్షూణా మత్ర సుజ్ఞేయత్వా దస్య త్త్రియ మా
హాఇహేత్యాదినా॥ అభిధేయభూతం విషయభూతం నిశ్శ్రేయసప్రయోజనం సా
క్షా త్క్రమేణ చ మోక్షఫలకం ద్విప్రకారం ద్వివిధం ధర్మం నివృత్తిధర్మం
ప్రవృత్తిధర్మఞ్చ పరమార్థతత్త్వం పరమార్థత స్సత్యమ్ వాసుదేవాఖ్యం
పరం బ్రహ్మ చ విశేషతోఽభివ్యఞ్జయ త్ప్రకటయ త్తద్గీతాశాస్త్రం విశిష్టప్రయో
జనసమ్బన్ధాభిధేయవత్ విశిష్టాని విలక్షణాని ఉత్కృష్టాని వా ప్రయోజనసమ్బన్ధాభి
ధేయాని అస్యస న్తీతి (అస్మిన్ స న్తీ తి వా) తథోక్తం మ్భవతి. నిశ్శ్రేయసం ప్రయో
జనం ద్వివిధో ధర్మః వాసుదేవ శ్చే త్యేత త్త్రియ మభిధేయమ్. వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జక
భావ స్సమ్బన్ధ ఇతి వివేకః. తదర్థే గీతాశాస్త్రార్థే ధర్మద్వయే వాసుదేవే చే త్యర్థః.
అతః తత ఇత్యర్థః॥

భా॥ అత్రచ॥ దృష్ట్వాతుపాణ్డవానీకమిత్యారభ్య యావ న్నయోత్స్య ఇతి గో
విన్ద ముక్త్వా తూష్ణీంబభూవహే త్యేతదంతః ప్రాణినాం శోకమోహాది సంసారబీజదో
షోద్భవకారణప్రదర్శనార్థత్వేన వ్యాఖ్యేయో గ్రంథః. తథాహి- అర్జునేన రాజ్య
గురుపుత్రమిత్రసుహృత్స్వజనసంబంధిబాంధవేషు అహమేతేషాం మమైతే ఇత్యేవం
ప్రత్యయనిమిత్తస్నేహవిచ్ఛేదాదినిమిత్తా వాత్మన శ్శోకమోహౌ దర్శితౌ- కథం
భీష్మమహం సంఖ్యే- ఇత్యాదినా శోకమోహాభ్యాం హ్యభిభూతవివేకజ్ఞానః స్వత ఏవ
క్షత్రధర్మే యుద్ధే ప్రవృత్తోఽపి తస్మా ద్యుద్ధా దుపరరామ- పరధర్మం చ భిక్షా
జీవనాదికం కర్తుం ప్రవవృతే. తథాచ సర్వప్రాణినాం శోకమోహాదిదోషావిష్టచే
తసాం స్వభావత ఏవ స్వసర్వధర్మపరిత్యాగః. ప్రతిషిద్ధసేవా చ స్యాత్. స్వధర్మే
ప్రవృత్తానా మపి తేషాం వాఙ్మనఃకాయాదీనాం ప్రవృత్తిః ఫలాభిసంధిపూర్వికైవ
సాహంకారా చ భవతి. తత్రైవంసతి ధర్మాధర్మోపచయా దిష్టానిష్టజన్మసుఖదుః
ఖసంప్రాప్తిలక్షణ స్సంసారోఽనుపరతో భవ తీత్యత స్సంసారబీజభూతౌ శోకమో
హౌ తయో శ్చ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకా దాత్మజ్ఞానా న్నాన్యతో నివృత్తి రితి
త దుపదిదిక్షు స్సర్వలోకానుగ్రహార్థ మర్జునం నిమిత్తీకృత్యాహ భగవాన్ వాసు
దేవః. అశోచ్యానన్వశోచ స్త్వమిత్యాది॥

వ్యా॥ అత్ర చ గీతాస్విత్యర్థః. ఏతదన్తో గ్రన్థో వ్యాఖ్యేయ ఇ త్యన్వయః.
శోకమోహాదయో యే సంసారబీజభూతా దోషాః తేషా ముద్భవస్య య త్కార
ణం తస్య ప్రదర్శన మే వార్థో యస్య తత్త్వేన- ప్రాణినాం సంసారబీజభూతశోక
మోహాదిదోషోఽద్భవ ప్రవృ తీదం కారణ మితి దర్శయతి దృష్ట్వేత్యాది స్తూష్ణీంబ
భూవేత్యేతదన్తో గ్రన్థ ఇ త్యర్థః. తథాహీతి॥ తత్ప్రదర్శనప్రకార మేవ దర్శయా

మీతి ప్రతిజ్ఞాయా మవ్యయ మిదమ్. అర్జునే నాత్మన శ్శోకమోహౌ కథం భీష్మ మహం సఙ్ఖ్యే ఇత్యాదినా దర్శితా వి త్యన్వయః అహ మేతేషా మ్మమై తే ఇతి. అహ మేతదీయః ఏతే మదీయా ఇతి ప్రత్యయా జ్ఞానే నిమిత్తే హేతూ యస్య తస్య స్నేహస్య విచ్ఛేదః నాశః ఆది ర్యేషా న్తాని స్నేహవిచ్ఛేదాదీని నిమిత్తాని య యో స్తౌ త థో౽క్తౌ అనాత్మీయే ష్వాత్మీయత్వభ్రమః. అనన్యదీయే ఆత్మని అన్యదీయత్వభ్రమశ్చ ఆత్మనః అనాత్మీయేషు పుత్రాదిషు స్నేహం జనయిత్వా తద్విచ్ఛేదాదినా శోకమోహౌ జనయతీతి. తా వేవ భ్రమౌ శోకమోహయోః కారణ భూతా విత్యర్థః.

భా॥ అత్ర కేచి దాహుః॥ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకా దాత్మజ్ఞాననిష్ఠా మాత్రా దేవ కేవలాత్ కైవల్యం న ప్రాప్యత ఏవ. కిం తర్హి? అగ్నిహోత్రాది శ్రౌతస్మార్తకర్మసహితాత్ జ్ఞానాత్ కైవల్యప్రాప్తి రితి సర్వాసు గీతాసు నిశ్చితో౽ర్థ ఇతి జ్ఞాపకం చాహు ర స్యార్థస్య॥ శ్లో॥ అథ చే త్త్వం ధర్మ్య మిమం సంగ్రామం న కరిష్యసి । తత స్స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాప మవాప్స్యసి॥ కర్మణ్యేవాధికార స్తే-కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వ మిత్యాది హింసాదియుక్తత్వా ద్వైదికం కర్మాధర్మాయే తీయ మాశఙ్కా న కార్యా కథం క్షాత్రం కర్మ యుద్ధలక్షణం గురుభ్రాతృపుత్రాదిహింసాదిలక్షణ మత్యన్తక్రూర మపి స్వధర్మ ఇతి కృత్వా నాధర్మాయ. తదకరణే చ॥ శ్లో॥ తత స్స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాపమవాప్స్య సీతి బ్రువతా యావజ్జీవాది శ్రుతిచోదితానాం పశ్వాదిహింసాదిలక్షణానాం చ కర్మణాం ప్రాగేవ నాధర్మత్వ మితి సునిశ్చితముక్తం భవతీతి॥

వ్యా॥ కేచి దితి కర్మజ్ఞానసముచ్చయవాదిన ఇ త్యర్థః. శ్లో॥ యథా న్నం మధుసంయుక్తం మధు చాన్నేన సంయుతమ్. ఏవం తప శ్చ విద్యా చ సంయుక్తం భేషజం మహ దితి హారీతస్మృత్యాద్యనుసారిణ ఇతి భావః. కైవల్యం మోక్షః కథమితి కుతో న కార్యేతి ప్రశ్నః. త త్రోత్తర మాహ క్షాత్రమిత్యాదినా బ్రువతా శ్రీకృష్ణే నేతి శేషః॥

భా॥ తదసత్॥ జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోః విభాగవచనాత్ బుద్ధిద్వయాశ్రయయో రశోచ్యానిత్యాదినా గ్రన్థేన భగవతా యావ త్స్వధర్మమపిచావేక్ష్యే త్యేతదం తేన గ్రన్థేన య త్పరమార్థాత్మతత్త్వనిరూపణం కృతం త త్సాఙ్ఖ్యం తద్విషయా బుద్ధి రాత్మనో జన్మాదివిక్రియా౽భావా దకర్తా౽త్మేతి ప్రకరణార్థనిరూపణా ద్యా జాయతే సా సాఙ్ఖ్య బుద్ధి స్సా యేషాం జ్ఞానినా ముపచితా భవతి తే సాఙ్ఖ్యా స్స్యుః. ఏత

స్యా బుద్ధే ర్జన్మనః ప్రాగాత్మనో దేహాదివ్యతిరిక్తస్య కర్తృత్వభోక్తృత్వాపేక్షో ధర్మా ధర్మవివేకపూర్వకో మోక్షసాధనానుష్ఠానలక్షణో యోగ స్తద్విషయా బుద్ధి ర్యోగ బుద్ధి స్సా యేషాం కర్మిణా ముపచితా భవతి. తే యోగినః- తథా చ భగవతా విభక్తే బుద్ధీ నిర్దిష్టే॥ శ్లో॥ ఏషా తేఽభిహితా సాఙ్ఖ్యే బుద్ధి ర్యోగే త్విమాం శృణ్వితి. తయో శ్చ సాఙ్ఖ్యబుద్ధ్యాశ్రయాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం సాఙ్ఖ్యానాం విభక్తాం వక్ష్యతి. పురా వేదాత్మనా మయా ప్రోక్తేతి తథా చ యోగబుద్ధ్యాశ్రయాం కర్మయోగేన నిష్ఠాం యోగినాం విభక్తాం వక్ష్యతి. కర్మయోగేన యోగినా మితి ఏవం సాఙ్ఖ్యబుద్ధిం యోగబుద్ధిం చాశ్రిత్య ద్వే నిష్ఠే విభక్తే భగవతోక్తే జ్ఞానకర్మణోః కర్తృత్వాకర్తృత్వానేకత్వైకత్వబుద్ధ్యాశ్రయయో ర్యుగప దేకపురుషాశ్రయత్వా సమ్భవం పశ్యతా యథైతద్విభాగవచనం తథైవ దర్శితం బ్రాహ్మణే॥ శ్రు॥ ఏత మేవ లోక మిచ్ఛన్తః ప్రవ్రాజినః ప్రవ్రజన్తీతి. సర్వకర్మసన్న్యాసం విధాయ- తచ్ఛేషేణ॥ శ్రు॥ కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయ మాత్మాఽయం లోక ఇతి. తత్ర చ ప్రాగ్దారపరిగ్రహా త్పురుషస్య ఆత్మా ప్రాకృతో ధర్మజిజ్ఞాసోత్తరకాలం లోకత్రయసాధనం పుత్రం. మనుష్యలోకప్రాప్తిసాధనం ద్విప్రకారం చ విత్తం మానుషం దైవం చ కర్మానురూపం పితృలోకప్రాప్తిసాధనం విద్యాం చ దైవం విత్తం దేవలోకప్రాప్తిసాధనం- సోఽకామయ తేత్యవిద్యాకామవత ఏవ కర్మాణి శ్రౌతాని దర్శితాని తేభ్యో వ్యుత్థాన మాత్మాన మేవ లోక మిచ్ఛతోఽకామ స్యాభిహితం. త దేత ద్విభాగవచన మనుపపన్నం స్యా ద్యది శ్రౌతకర్మజ్ఞానయో స్సముచ్చయోఽభిప్రేతః.

వ్యా॥ సముచ్చయవాదం ఖణ్డయతి త దస దిత్యాదినా. తత్ కర్మసహితా జ్ఞానా న్ముక్తి రితి మత మస ద్దుష్టమ్ తత్ర హేతు మాహ జ్ఞానేతి. బుద్ధిద్వయాశ్రయయో ర్జ్ఞానకర్మనిష్ఠయో ర్విభాగవచనా దితి త దేవ వివృణోతి అశోచ్యానిత్యాదినా. అశోచ్యా నితి శ్లోక ఆది ర్యస్య తేన స్వధర్మ మపి చా వేక్ష్యేతి శ్లోకోఽన్తో యస్య తేన స్వధర్మ మితి శ్లోకస్య నాత్రాన్తర్భావః కిన్తు దేహీనిత్యమితి శ్లోకస్యైవ స్వధర్మమితిశ్లోక స్తు గ్రన్థ స్యాస్యావధి రితిబోద్ధ్యమ్. అశోచ్యానిత్యాదినా న త్వం శోచితు మర్హసీ త్యేతద న్తేన గ్రన్థే నేతి పరమార్థః. భగవతా య త్పరమార్థతత్త్వనిరూపణం కృతం త త్సాఙ్ఖ్య మి త్యన్వయః. సమ్యక్ ఖ్యాయతే ప్రకాశ్యతే తత్త్వ మనయేతి సఙ్ఖ్యా వైదికీ సమ్యగ్బుద్ధిః తయా సఙ్ఖ్యయా ప్రకాశ్య మాత్మతత్త్వం సాఙ్ఖ్య మితి వ్యుత్పత్తే రితి భావః. యావ దితి సాకల్యే ఽవధారణే వా ఽవ్యయం ప్రకరణార్థనిరూపణా దాత్మనో జన్మాదివిక్రియాఽభావా దాత్మా అకర్తేతి యా తద్విషయా సాఙ్ఖ్యవిషయా బుద్ధి ర్జాయతే సా బుద్ధి స్సా

ఖ్యే త్యుచ్యతే ఉపచారా దితి భావః. న చ సఙ్ఖ్యయా ఏవ బుద్ధిత్వా త్కథం సా
ఙ్ఖ్యయా అపి బుద్ధిత్వ మితి వాచ్యం. సఙ్ఖ్యా బుద్ధి రన్తఃకరణం సాఙ్ఖ్యా బుద్ధి స్తు త
ద్వృత్తి రితి భేదాత్. నచ కుత ఏత ద్భేదావగమ ఇతి వాచ్యం యా జాయతే
ఇతి భాష్యాత్. బుద్ధి వృత్తి ర్హి ప్రకరణార్థనిరూపణా జ్జాయతే బుద్ధి స్తు పఞ్చ
భూతసత్త్వాంశసమష్ట్యాః ప్రా గేవ జా తేతి నాధునా జాయతే. ఇతి. సా సాఙ్ఖ్యా బు
ద్ధి ర్యేషా ముపచితా ప్రవృద్ధా దృ ఢే తి యావత్ భవతి తే జ్ఞానిన స్సాఙ్ఖ్యా
స్స్యుః సాఙ్ఖ్యా ఏషా మ స్తీతిసాఙ్ఖ్యా ఇత్యర్శఆద్యజన్తోఽయం శబ్ద ఇతి భావః. ఏ
తస్యా ఇతి సాఙ్ఖ్యయా ఇ త్యర్థః దేహాదివ్యతిరిక్తస్యేతి నా స్తి కానాం దేహాదివ్యతిరి
క్తాత్మాభావే ఽప్యా స్తి కానాం దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మాఽ స్త్యేవ దేహపాతానన్తరమ్ స్వ
ర్గాదిఫలసిద్ధ్యర్థ మా స్తి కై ర్యజ్ఞాదికర్మణాం క్రియమాణత్వా దితి భావః. మోక్ష
సాధనానుష్ఠానలక్షణఇతి. మోక్షశబ్దో ఽత్ర మోక్షహేతుజ్ఞానపరః ఉపచారాత్.
తత్సాధనాని తు ఫలాభిసన్ధిరహితాని కర్మాణి తదనుష్ఠాన మేవ లక్షణం స్వరూపం
యస్య స త థోక్తో యోగః. మోక్షస్య పరమ్పరయా సాధనాని మోక్షసాధనాని
కర్మా ణీతి వా కర్తృత్వానేకత్వబుద్ధ్యాశ్రయస్య కర్మణః ఏకత్వాకర్తృత్వబుద్ధ్యాశ్ర
యస్య జ్ఞానస్య చ యుగప దేకపురుషాశ్రయత్వాసమ్భవం పశ్యతా భగవతా కృష్ణే
న ఏవం సాఙ్ఖ్యబుద్ధిం యోగబుద్ధిం చాశ్రిత్య విభ క్తే ద్వే నిష్ఠే ఉ క్తే ఇ త్యన్వయః
తచ్ఛేషేణ య థై తద్విభాగవచనం త థై వ దర్శితం బ్రాహ్మణే ఇ త్యన్వయః. ఏత
మేవ లోకమాత్మలోకం ప్రవ్రాజిన స్సన్న్యాసినః ప్రవ్రజన్తి సన్న్యసన్తి యేషా మ
స్మాక మాత్మైవ లోకః న త్వాత్మనోఽన్యః కశ్చి ల్లోకోఽ స్తి తే వయంప్రజయా సన్తా
నేన కిం కరిష్యామః? న కి మపి అతః ప్రజార్థం గృహస్థాశ్రమస్వీకారో ఽస్మాక మ
నుచిత ఇతి భావః. ఆత్మకామానాం సన్న్యాసః ప్రజాకామానా న్తు గృహస్థాశ్ర
మస్వీకారద్వారా కర్మాణి చేతి సువిభ క్త మితి తాత్పర్యమ్. శ్రుత్యర్థ మేవ వివృ
ణోతి తత్రచేతి శ్రుతా విత్యర్థః. దారపరిగ్రహా త్ప్రాక్పురుషస్య కార్యకరణసంఘాత
లక్షణస్య ఆత్మా స్వరూపభూతః. ఆత్మ నై వ సఙ్ఘాతస్య కల్పితత్వా త్కల్పితస్య
చాధిష్ఠానాత్మకత్వా దితి భావః. పురుషఆత్మేతి పాఠే పురి శరీరే శేతఇతి పురుషః
శారీర ఆత్మా ప్రాకృతః అజ్ఞః ధర్మజిజ్ఞాసేతి అధీత్య వేదవేదాంగాని అథాతో ధర్మ
జిజ్ఞా సేతి ధర్మవిచారం కృత్వే త్యర్థః. సోఽకామయత ప్రాకృత ఆత్మా తచ్ఛబ్దా
ర్థః. కి మ కామయ తేత్యత ఆహ. పుత్రం విత్తం చేతి॥ కీదృశ స్త దత ఆహ లోక
త్రయసాధనమితి॥ యద్వా కిమర్థమతఆహ లోకత్రయసాధనమితి॥ లోకత్రయసిద్ధ్య
ర్థం లోకత్రయసాధనం పుత్రం విత్తం చాకామయ తే త్యర్థః. తత్ర కిం లోకసాధనః
పుత్రోఽత ఆహ మనుష్యేతి॥ విత్తం కతివిధ మత ఆహ ద్విప్రకారమితి॥ తా వేవ

ప్రకారౌ దర్శయతి. మానుషం దైవం చేతి॥ కిన్తన్మానుషం విత్త మిత ఆహ. కిన్తత్కర్మేత్యత ఆహ. అనురూపమితి॥ విహిత మిత్యర్థః. కిం లోకసాధన మిద మత ఆహ. పితృలోకేతి॥ కిం పున ర్దైవం విత్త మిత ఆహ. విద్యామితి॥ కిం లోకసాధన మిద మత ఆహ. దేవలోకేతి॥ అత్ర సోఽకామయత జాయా మే స్యా దిత్యాది. అథ త్రయో వావ లోకా మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోక ఇత్యాది చ బృహదారణ్యక మనుసన్ధేయమ్. వ్యుత్థానం వ్యుత్థితిః కర్మసన్న్యాస ఇత్యర్థః. శ్రౌతకర్మణో జ్ఞానస్య చ సముచ్చయోఽభిప్రేత స్స్యా ద్యది తదేత ద్విభాగవచన మనుపపన్నం స్యా దిత్యన్వయః॥

భా॥ న చార్జునస్య ప్రశ్న ఉపపన్నః జ్యాయసీ చేత్కర్మణ స్త ఇత్యాదిః. ఏకపురుషానుష్ఠేయత్వాసంభవం బుద్ధికర్మణో ర్భగవతా పూర్వ మనుక్తం. కథ మర్జునే నాశ్రితం బుద్ధేశ్చ కర్మణో జ్యాయస్త్వం భగవ త్యధ్యారోపయే న్మృషైవ జ్యాయసీ చేత్కర్మణ స్తే మతా బుద్ధి రితి. కించ యది బుద్ధికర్మణో స్సర్వేషాం సముచ్చయ ఉక్తః స్యా దర్జున స్యాపి స ఉక్త ఏ వేతి య చ్ఛ్రేయ ఏతయో రేకం త న్మే బ్రూహి సునిశ్చిత మితి కథ మన్యతరవిషయ ఏవ ప్రశ్న స్స్యాత్. నహి పిత్తప్రశమనార్థినో వైద్యేన మధురం శీతం చ భోక్తవ్య మిత్యుపదిష్టే ఏతయో రన్యతర త్పిత్తప్రశమనకారణం బ్రూహీతి ప్రశ్నో భవతి. అథా ప్యర్జునస్య భగవదుక్తార్థ వివేకానవధారణనిమిత్తః ప్రశ్నః కల్ప్యేత తథాఽపి భగవతా ప్రశ్నానురూపం ప్రతివచనం దేయం. మయా బుద్ధికర్మణో స్సముచ్చయ ఉక్తః కిమర్థ మిత్థం త్వం భ్రాంతోఽసీతి న తు పునః ప్రతివచన మననురూపం పృష్టా దన్య దేవ ద్వే నిష్ఠే మయా పురా ప్రోక్తే ఇతి వక్తుం యుక్తం. నాపి స్మార్తే నైవ కర్మణా బుద్ధిసముచ్చయేఽభిప్రేతే విభాగవచనాది సర్వ ముపపన్నం స్యాత్. కించ క్షత్రియస్య యుద్ధం స్మార్తం స్వధర్మ ఇతిజానతః- త త్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసీత్యుపాలమ్భోఽనుపపన్నః. తస్మా ద్గీతాశాస్త్రే ఈషన్మాత్రేణాపి శ్రౌతేన స్మార్తేన వా కర్మణా ఆత్మజ్ఞానస్య సముచ్చయో న కేనచి ద్దర్శయితుం శక్యః॥

వ్యా॥ నచేతి॥ యది కర్మజ్ఞానయో స్సముచ్చయోఽభిప్రేత స్తర్హి కర్మాపేక్షయా జ్ఞానస్య జ్యాయస్త్వవచన మయుక్తమ్. సముచ్చితయో రేవ ద్వయో ర్మోక్షహేతుత్వాత్. తేచ సముచ్చితే కర్మజ్ఞానే ఏకపురుషేణ యుగప దనుష్ఠేయే చ భవత ఏ వేతి కథం కృష్ణో ఽర్జునం కర్మ ణ్యేవ కేవలే చోదయామాస నిష్ఫలే. నహి కేవలా జ్జ్ఞానా దివ కేవలా త్కర్మణోఽపి స్యా న్మోక్ష స్తవ మతే. అథ యది కృష్ణో ఽర్జునం సముచ్చయ ఏవ ప్రేరితవా నిత్యుచ్యతే తర్హి తత్కిం కర్మణి

ఘోరే మాం నియోజయసి కేశ వేఽత్యర్జునోపాలమ్భః కథముపపద్యేత. భగవతా
పూర్వ మనుక్తం బుద్ధికర్మణో రేకపురుషానుష్ఠేయత్వాసమ్భవం బుద్ధేః కర్మణో జ్యా
యస్త్వం చ కథ మర్జునో భగవతి మృషైవాధ్యారోపయే దిత్యన్వయః. నను శ్రౌతే
న కర్మణా జ్ఞానస్య సముచ్చయో మాఽస్తు నామ స్మార్తేన తు స్యాత్. తథా తప
శ్చ విద్యా చ సంయుక్తం భేషజం మహ దితి స్మృతే రత ఆహ. నాపీతి॥ స్మార్తేన
కర్మణాఽపి బుద్ధిసముచ్చయో నాభిప్రేతః. అభిప్రేతే పి తస్మిన్ సర్వ మపి విభాగ
వచనా న్యుపపన్నాని నైవస్యాత్. ఏషా తే ఽభిహితా సాఙ్ఖ్యే బుద్ధి ర్యోగే త్విమాం
శృ ణ్విత్యాది విభాగవచనమ్॥ ఆదిశబ్దాద్బుద్ధే ర్జ్యాయస్త్వవచనాదిగ్రహణమ్॥

భా॥ యస్య త్వ జ్ఞానా ద్రాగాదిదోషతో వా కర్మణి ప్రవృత్తస్య యజ్ఞేన
దానేన తపసా వాఽపి శుద్ధసత్త్వస్య జ్ఞాన ముత్పన్నం. పరమార్థతత్త్వవిషయ మే
క మిదం సర్వం బ్రహ్మాకర్తృ చేతి తస్య కర్మణి కర్మప్రయోజనే చ నివృత్తేఽపి
లోకసంగ్రహార్థం తత్ర పూర్వం యథా ప్రవృత్తః తథైవ ప్రవృత్తస్య య త్ప్ర
వృత్తిరూపం దృశ్యతే న త త్కర్మ యేన బుద్ధేః సముచ్చయ స్స్యాత్. యథా
భగవతో వాసుదేవస్య క్షత్రధర్మచేష్టితం న జ్ఞానేన సముచ్చీయతే పురుషార్థసిద్ధయే.
తద్వ త్ఫలాభిసన్ధ్యహఙ్కారాభావస్య తుల్యత్వాత్. తత్త్వవి ద్ధి నాహం కరోమీ
తి మన్యతే న చ ఫల మభిసన్ధత్తే. యథా చ స్వర్గాదికామార్థినోఽగ్నిహోత్రాది
కామ్యసాధనానుష్ఠానా యాహితాగ్నేః కామ్య ఏ వాగ్నిహోత్రాదౌ ప్రవృత్త
స్య సామికృతే వినష్టేఽపి కామే తదే వాగ్నిహోత్రా ద్యనుతిష్ఠతో న తత్కామ్య
మగ్నిహోత్రాది భవతి. తథా దర్శయతి చ భగవాన్. కుర్వ న్నపి నలిప్యతే కు
ర్వ న్నపి న కరోతి న లిప్యత ఇతి. తత్ర తత్ర. యచ్చ. పూర్వైః పూర్వతరం కృతం.
కర్మణైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ ఇతి॥ తత్ర తత్ర ప్రవిభజ్య విజ్ఞేయం. త
త్కథం. యది తావ త్పూర్వే జనకాదయ స్తత్త్వవిదోఽపి ప్రవృత్తకర్మాణ స్స్యుః
తే లోకసంగ్రహార్థం గుణాగుణేషు వర్తంత ఇతి. జ్ఞానేన సంసిద్ధి మాస్థితాః. కర్మస
న్న్యాసే ప్రాప్తేఽపి కర్మణా సహైవ సంసిద్ధి మాస్థితాః న కర్మసన్న్యాసం కృతవ
న్త ఇత్యర్థః. అథ న తే తత్త్వవిదః. ఈశ్వరే సమర్పితేన కర్మణా సాధనభూతేన సం
సిద్ధిం సత్త్వశుద్ధిం జ్ఞానోత్పత్తిలక్షణాం వా సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి వ్యాఖ్యే
యం. ఏత మే వార్థం వక్ష్యతి భగవాన్. సత్త్వశుద్ధయే కర్మ కుర్వం తీతి స్వకర్మ
ణా త మభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ ఇ త్యుక్త్వా సిద్ధిం ప్రాప్తస్య పున ర్జ్ఞాన
నిష్ఠాం వక్ష్యతి. సిద్ధిం ప్రాప్తోయథా బ్రహ్మేత్యాదినా॥ తస్మా ద్గీతాశాస్త్రే కేవలా
దేవ తత్త్వజ్ఞానాత్ మోక్షప్రాప్తిర్న కర్మసముచ్చితా దితి నిశ్చితోఽర్థః. యథా చా
య మర్థ స్తథా ప్రకరణశో విభజ్య తత్ర తత్ర ప్రదర్శయిష్యామః॥

వ్యా॥ నను యది కర్మజ్ఞానయో రేకపురుషానుష్ఠేయత్వాసమ్భవా త్సము
చ్చయో నా స్తి తర్హి ఆత్మా కర్తా భోక్తా చేతి విపరీతజ్ఞానవత ఏవ కర్మసు ప్రవృత్తి
స్స్యాత్. ఆత్మా ఽకర్తా ఽభోక్తా చేతి సమ్యగ్జ్ఞానవత స్తు న స్యాత్. న త్వయం
నియమో దృశ్యతే శ్రూయతే వా. జనకాదీనాం జ్ఞానినా మపి కర్మసు ప్రవృత్తి
దర్శనాత్ తస్మా దేకస్మిన్నేవ పురుషే జనకాదౌ కర్మజ్ఞానసముచ్చయదర్శనా త్కర్మ
జ్ఞానయో రేకపురుషానుష్ఠేయత్వం సమ్భవ త్యే వేతి సముచ్చయా దేవ మోక్ష ఇ
తి శఙ్కాయా మాహ. యస్త్వితి॥ ఆదా వజ్ఞత్వా త్కామాద్యభిభూతత్వా చ్చ
పురుషః కర్మసు ప్రవర్తతే తతః ఫలాభిసన్ధిరహితయజ్ఞాదికర్మకరణద్వారా చిత్తశు
ద్ధి స్తస్య భవతి. చిత్తే శుద్ధేసతి జ్ఞాన ముత్పద్యతే ఏక మిదం బ్రహ్మాకర్తృ చే
తి. స చ జ్ఞానోత్పత్త్యనన్తర మపి ప్రారబ్ధవశా ద్యథాపూర్వం యజ్ఞాదిషు ప్రవర్తతే
యథా జనకాదిః. తస్య సా ప్రవృత్తి ర్న కర్మే త్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్త మాహ
యథా భగవత ఇతి॥ భగవాన్ కృష్ణః జ్ఞానీ భవన్ కేవలా జ్జ్ఞానా త్పురుషార్థసిద్ధ్య
భావం పశ్యన్ తత్సిద్ధయే న క్షత్రధర్మచేష్టితం కరోతి కిన్తు లోకానుగ్రహార్థ మేవ త
ద్వ జ్జనకాదయో ఽపీత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ ఫలేతి॥ ఫలాభిసన్ధ్యహఙ్కారాభా
వస్య తుల్యత్వాత్ ఫలాభిసన్ధ్యహఙ్కారపూర్వకం కర్మైవ కర్మ న త్వన్య దిత్యర్థః.
నను ఫలాభిసన్ధ్యహఙ్కారాభావమాత్రేణ కర్మణః కర్మత్వం కథం వ్యాహై తీత్య
త్రాహ. యథాచేతి॥ స్వర్గాదికామేన కామ్యాగ్నిహోత్రా ద్యనుష్ఠాయీ పురు
షః మధ్యే అకస్మా జ్జ్ఞానకామేన స్వర్గాదికామం త్యక్త్వా త దేవ కర్మ సమాప
యతి. తత్ర చ యావత్పర్యన్తం స్వర్గాదికామః తావ దేవ తత్కర్మణః కామ్య
త్వం న తూర్ధ్వ మితి కృత్వా అనుష్ఠీయమాన స్యాపి కామ్యకర్మణః కామనాశా
ద్యథా కామ్యత్వనాశః తథా జ్ఞానినా క్రియమాణస్యాపి కర్మణః ఫలాభిసన్ధ్యహ
ఙ్కారాభావా త్కర్మత్వనాశ ఇతి భావః. కుర్వ న్నపి న కరో తీతి కథం కుర్వతః
పురుష స్యాకర్తృత్వం స్యాత్. విరుద్ధం హీదం ద్వయ మతః అహఙ్కారపూర్వక
త్వా త్కర్తృత్వస్య తద్రహితః పురుషః కుర్వ న్న ప్యకర్తైవ. తేఇతి॥ తే జనకాద
యః లోకసఙ్గ్రహార్థం గుణాగుణేషు వర్తన్త ఇతి జ్ఞానేన కర్మసు ప్రవృత్తా ఇతి శే
షః. కర్మణైవ హీతి శ్లోకగతస్య సంసిద్ధి మాస్థితా ఇతి వాక్య స్యార్థ మాహ. కర్మే
తి॥ అకర్తృభోక్త్రాత్మజ్ఞానా త్కర్మసన్న్యాసే ప్రాప్తేఽపీత్యర్థః. అత్రేదం బోద్ధ్యమ్
ప్రవృత్తిమార్గే వర్తమానా అపి జనకాదయః వేదాన్తశ్రవణాఽదినా పరమార్థా
ఽత్మతత్త్వజ్ఞానం సమ్పాద్య నివృత్తిమార్గభూతసన్న్యాసాశ్రమస్వీకారం వినైవ నిర
హఙ్కారం కర్మ కుర్వన్త ఏవ జ్ఞానా న్ముక్తి మ్భేజిరే. నివృత్తిమార్గే వర్తమా

నాస్తు సనకాదయః సన్న్యాసాఽశ్రమస్వీకారా ద్వేదాన్తశ్రవణాఽదినా ఆత్మతత్త్వజ్ఞానం సమ్పాద్య కర్మాణ్యకుర్వన్త ఏవ జ్ఞానాన్ముక్తిం భజిరే ఇతి॥

భా॥ తస్యైవం ధర్మసమ్మూఢచేతసో మహతి శోకసాగరే నిమగ్నస్యార్జునస్యాత్మజ్ఞానా దన్యత్రోద్ధరణ మపశ్యన్ భగవాన్ వాసుదేవస్తతోఽర్జున ముద్దిధారయిషు రాత్మజ్ఞానా యావతారయ న్నాహ॥ అశోచ్యానిత్యాదినా॥

వ్యా॥ తత ఇతి శోకసాగరా దిత్యర్థః. అశోచ్యానిత్యాదినేతి॥ అత్ర రామానుజః న త్వేవాహ మిత్యాది నేత్యుక్త్వా అశోచ్యానితిశ్లోకం గీతాశాస్త్రే త్పృథక్చకార. తన్మన్దమ్. న తే భీష్మాదయ శ్శోచ్యాః పరమార్థస్వరూపేణ తేషాం నిత్యత్వాత్. నహి పణ్డితా మృతాన్ జీవత శ్చ ప్రతి శోచన్తి త్వ ఞ్చ పణ్డితోఽసి అతో మాశో చేతి హితశాసనపర స్యాస్య శ్లోకస్య శాస్త్రాన్తఃపాతిత్వౌచిత్యాత్.

యచ్చ వేదాన్తదేశికేనోక్త మశోచ్యానితిశ్లోకస్యోపదేశార్థావధానాపాదనార్థ పరిహాసభావతయా శాస్త్రావతరణమాత్రత్వేన సాక్షాచ్ఛాస్త్రత్వాభావ ఇతి. తత్తుచ్ఛమ్. మహతి శోకసాగరే నిమగ్నే స్వచరణం శరణం ప్రపన్నే పార్థే భగవతః కృష్ణస్య పరిహాసభావస్యాఽసాఙ్గత్యాత్-

యదప్యుక్త మనేన - యద్వాఽత్రాశోచ్యానితిశ్లోకః ప్రహసన్నివేత్యస్య విషయః న త్వేవాహమిత్యాదికస్తు ఇదం శబ్దార్థ ఇతి తదపి తుచ్ఛమ్. ఇదంశబ్దస్యాత్రానుపదవక్ష్యమాణే శక్తతయా తదనుపదోక్త స్యాశోచ్యా నితి శ్లోక స్యేదం పదార్థత్వాభావ కల్పనాయా అప్రమాణత్వాత్. అశోచ్యా నితి శ్లోకస్య ప్రహసన్నిత్యనే నాన్వయాసమ్భవాత్. ఇతిశబ్ద మధ్యాహృత్య అశోచ్యా నన్వశోచ స్త్వం ప్రజ్ఞావాదాంశ్చ భాషస ఇతి ప్రహసన్నివేత్యన్వయే సమాప్త పునరాదానదోషాత్. ఇతి శబ్దాధ్యాహారగౌరవాచ్చ- గతాసూ నితి పదార్థస్య పరిహాసవాక్యత్వాసమ్భవేన శాస్త్రప్రవేశాసమ్భవేన చ వ్యర్థత్వప్రసఙ్గాత్. పరిహాసవాక్యం వదన్నివేతీవ శబ్దేన నతు వస్తుతః పరిహాసవాక్యం జగాదేతి సిద్ధత్వేన అశోచ్యానితి శ్లోకస్య భగవదుక్తత్వాసమ్భవాచ్చ- తస్మాద్గీతాశాస్త్ర స్యాశోచ్యా నితి శ్లోక ఏ వాదిః.

శ్రీభగవాన్॥ మూ॥ శ్లో॥ అశోచ్యా నన్వశోచ స్త్వం ప్రజ్ఞావాదాంశ్చ భాషసే
గతాసూ నగతాసూంశ్చ నానుశోచన్తి పణ్డితాః॥ ౧౧

భా॥ న శోచ్యా అశోచ్యాః భీష్మద్రోణాదయః సద్వృత్తత్వాత్ పరమార్థస్వరూపేణ చ నిత్యత్వా త్తా నశోచ్యా నన్వశోచః అనుశోచితవా నసి. ఏతే మ్రి

యస్త్వే మన్నిమిత్తమహం తైర్వినాభూతః కిం కరిష్యామి రాజ్యసుఖాదినేతి. త్వం ప్రజ్ఞావాదాంశ్చ ప్రజ్ఞావతాం బుద్ధిమతాం వాదాంశ్చ వచనాని చ భాషసే. తదేత న్మౌఢ్యం పాండిత్యం చ విరుద్ధ మాత్మని దర్శయ స్యున్మత్త ఇ వేత్యభిప్రాయః యస్మా ద్గతాసూన్ గతప్రాణా న్మృతాన్ అగతాసూ నగతప్రాణాన్ జీవత శ్చ నానుశోచన్తి పణ్డితా ఆత్మజ్ఞాః- పణ్డా ఆత్మబుద్ధి ర్యేషా న్తేహి పణ్డితాః- పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేతి శ్రుతేః. పరమార్థత స్తు తా న్నిత్యా నశోచ్యా ననుశోచ స్యతో మూఢోఽసీత్యేతత్॥

వ్యా॥ అశోచ్యత్వే హేతుద్వయ మాహ సద్వృత్తత్వా త్పరమార్థస్వరూపేణ చ నిత్యత్వా దితి. అసచ్చరితా న్పుత్రాదీ నుద్దిశ్య పిత్రాదయ శ్శోచన్తి భ్రష్టా ఏత ఇతి భీష్మద్రోణాదయ స్తు సద్వృత్తత్వా న్న తే శోచ్యాః- అనిత్యా స్తు గృహాసమ్పదాదయ శ్శోచ్యా న తు నిత్యా ఆత్మానో భీష్మాదయ ఇత్యర్థః- శోకప్రకార మాహ మన్నిమిత్తమిత్యాదినా॥ మన్నిమిత్తం మదర్థం ప్రజ్ఞావాదా నిత్యత్ర ప్రజ్ఞాశబ్దో లక్షణయా ప్రజ్ఞావతః ప్రాజ్ఞా నభిధత్త ఇ త్యాహ ప్రజ్ఞావతా మితి॥ శ్రేయో భోక్తుం భైక్ష్య మపీహ లోకే ఇత్యాదీని వచనా నీత్యర్థః. యేషాం దేహాతది న్ద్రియాదిసంఘాతాభిమానినాం దేవదత్తాదీనాం ప్రాణాః దేహా దుత్క్రాన్తా స్తే గతాసవ ఇత్యుచ్యన్తే- ఫలితార్థ మాహ మృతానితి॥ గతాసవో నభవన్తీ త్యగతాసవః నఞ్ తత్పురుషః. గతాసుభిన్నా ఇ త్యర్థః. తాన్ ఫలిత మాహ జీవతఇతి॥ న చ మృతానాం శోచ్యత్వ మస్తు నామ కథం జీవతా మితి వాచ్యమ్. జీవన్తోఽపి పుత్రాదయః దుర్వృత్తా స్సామయా శ్చ శోచ్యా ఏ వేతి॥

నను పణ్డితా అపి తార్కికాదయ శ్శోచ న్త్యేవ మృతం స్వజనం ప్రతీత్యత ఆహ- పణ్డా ఆత్మజ్ఞాన మితి- ఆత్మజ్ఞానిన ఏవ పణ్డితా నతు తార్కికాదయ ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి॥ శ్రు॥ పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేతి॥ ఆత్మజ్ఞానం సమ్పాద్యే త్యర్థః. త్వ న్త్వపణ్డిత ఏవ శోకిత్వా దిత్యాహ పరమార్థత స్త్వితి॥ పరమార్థత ఆత్మస్వరూపే ణేత్యర్థః. ఇ త్యేత దితి॥ ఇతియావదిత్యర్థః. ఇత్యభిప్రాయ ఇతి పాఠా న్తరమ్॥

అత్ర గతాసూన్ దేహా నగతాసూ నాత్మన శ్చేతి రామానుజ ఆహ. తత్తుచ్ఛమ్. మృతదేహానాం గతాసుత్వే ప్యమృతదేహానా మగతాసుత్వేన అగతాసుశబ్దా జ్జీవద్దేహార్థలాభాత్. గతా స్వగతాసుశబ్దయో ర్లోకే మృతజీవతో రేవ శక్తిగ్రహాదర్శనాత్- భో సఖే త్వద్గ్రామే అస్మత్సమ్బన్ధినౌ దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ కిం సుఖమాసాతే? ఇతి విష్ణుమిత్రేణ పృష్టః కృష్ణశర్మా త మ్ప్రతి దేవదత్తో గతాసు ర్యజ్ఞదత్త స్త్వగతాసు రితి ప్రత్యువాచ కి న్త్వత్ర దేవదత్తో దేహో గతాసుః యజ్ఞదత్తో

జీవ స్త్వగతాసు రితి స శ్రోతా ప్రత్యేతి స్మ- అపితు దేవదత్తో జీవతి యజ్ఞదత్తో మృత ఇతి జానాతి స్మ- అపి చ దేహావ దసవోఽపి కోశత్వే నాత్మన ఉపాధిభూతా ఏ వేతికృత్వా పరమార్థత ఆత్మానో నిష్కోశత్వేన గతాసవ ఏ వేతి కథ మాత్మ నా మగతాసుత్వమ్? కి ఞ్చ సచ్చిదానన్దరూప మ ప్యాత్మానం యే అన్నమయ కోశావచ్ఛిన్న త్వేన మనుష్యం వృద్ధం జీర్ణం కృశం ప్రాణమయకోశావచ్ఛిన్న త్వేన క్షుధితం పిపాసితం చ మన్యతే తే అజ్ఞా అతీవ శోచ్యా ఏ వేతి కృత్వా కథ మగ తాసూనా మాత్మనా మశోచ్యత్వమ్? అపిచ పణ్డితా గతాసూన్ దేహా న్ప్రతి న శోచ న్తీత్యుక్తే అపణ్డితానాం తా న్ప్రతి శోకో భవతీతి సిద్ధం. నతు త ద్దృశ్య తే. న హ్యపణ్డితా అపి గతాసుదేహా న్ప్రతి శోచ న్తి దేహాహా దగ్ధో దేహ శ్శ్వభి ర్భక్షిత ఇతి న హి కోఽపి శోచతి. కిన్తు దేహీ పుత్రో మృత ఇత్యేవ శోచతి స ర్వోపి. తస్మా ద్దుష్టో రామానుజోక్తార్థః॥

మూ॥ శ్లో॥ న త్వే వాహం జాతు నాసం న త్వం నే ఽమే జనాధిపాః
న చైవ న భవిష్యామ స్సర్వే వయ మతః పరమ్॥ ౧౨

భా॥ కుత స్తే అశోచ్యాః యత స్తే నిత్యాః- కథం॥ నేతి॥ న త్వేవ జాతు కదా చిత్ అహం నాసం కిం త్వాస మేవ అతీతేషు దేహోత్పత్తివినాశేషు నిత్యఏ వాహ మాస మిత్యభిప్రాయః తథా న త్వం నాసీః కిం త్వాసీ రేవ - తథా నే మే జనాధిపా నాసన్ కిం త్వాస న్నేవ - తథా ననభవిష్యామః కిన్తు భవిష్యామఏవ - ఏవం చ సర్వే వయ మతో ఽస్మా ద్దేహవినాశా త్పరం ఉత్తరకాలేఽపి త్రిష్వపి కాలేషు నిత్యా ఆత్మస్వరూపే ణేత్యర్థః - దేహభేదానువృత్త్యా బహువచనం నాత్మ భేదాభిప్రాయేణ॥ ౧౨

వ్యా॥ నత్వే వాహ మితి శ్లోక మవతారయతి. కుతఇతి॥ కుత స్తే అశో చ్యా ఇతి ప్రశ్నః. యత స్తే నిత్యా స్తత స్తే అశోచ్యా ఇత్యుత్తరమ్. కథ న్తే నిత్యా ఇతి పునః ప్రశ్నః. తత్రోత్తరమాహ. నేతి శ్లోకేన॥ యది భీష్మాద యః నిత్యా స్తర్హి అశోచ్యా ఏవ నతు నిత్యాః మ్రియమాణత్వాత్తత శ్చానిత్యా న్తాన్ ప్ర త్యహం శోచా మీత్యాశఙ్కాయా మాహ భగవాన్ నత్వేవాహమితి శ్లోకమ్ ఇత్యవతారికాయా ఆశయః. అహం జాతు తు కదాచి దపి నైవ నాస మి త్యన్వయః. సమ్భావ్యనిషేధనివర్తనార్థా ద్వ్యానఞౌ. అహ మిదానీ మేవ వర్తే ప్రాక్తు కదాచి దపి నాస మితి సమ్భావ్యస్య నిషేధస్య హి నివృత్తి రత్ర కృతా నైవనాసమితి॥ అ స్యార్థ మాహ. కి న్త్వాస మే వేతి॥ దేహానా ముత్పత్తయో వినాశా శ్చ దేహోత్పత్తివినాశాః తేషు అతీతకాలే అనన్తేషు దేహేషు జా

తేషు నష్టేషు చ నాఽత్మా జాతో నష్టః కిన్తు నిత్య ఏ వేత్యర్థః. న న్త్వాత్మన ఏకత్వా ద్వయమిత్యుక్తి ర్న సఙ్గచ్ఛత ఇత్యత్రాహ. దేహభేదేతి॥ ఉపాధీనాం దేహానాం బహుత్వా ద్వయ మితి బహువచననిర్దేశః. న త్వాత్మబహుత్వా దిత్యర్థః.

యుక్త ఞ్చేదమ్- వాసుదేవత్వార్జునత్వజనాధిపత్వానాం దేహధర్మత్వే నా త్మధర్మత్వాభావాత్. అవచ్ఛేదకానాం ఘటమఠకరకాదీనాం భేదేన ఘటాకాశో మఠాకాశః కరకాకాశ ఇత్యాదిభేదవ్యవహారే సత్యపి యద్వ దాకాశ స్యైకత్వం తద్వ దవచ్ఛేదకానాం దేహాద్యుపాధీనా మ్భేదేన వాసుదే వోఽర్జునో నరాధిపా శ్చే తి భేదవ్యవహారే సత్య ప్యాత్మన ఏకత్వ మే వేతిభావః.

అత్రాహ రామానుజః. అహం సర్వేశ్వర స్తావ న్నిత్య ఇతి సిద్ధ మితి త త్తు చ్ఛమ్. న హ్యర్జునః కృష్ణం సర్వేశ్వరం నిత్య మాత్మాన మ్మన్యతే॥ శ్లో॥ అపరం భవతో జన్మ పరం జన్మ వివస్వతః। కథ మేత ద్విజానీయామ్ త్వ మాదౌ ప్రోక్త వా నితి వక్ష్యతి హ్యర్జునః. కిఞ్చ యథా కున్త్యా జాతే ఆత్మ న్యర్జున స్యానిత్యత్వబు ద్ధి స్తథా దేవక్యా జాతేఽపి కృష్ణే అనిత్యత్వబుద్ధి రేవ భవతి. స్వస్మి న్నివ కృ ష్ణేఽ పి జన్మబాల్యకౌమారాదిధర్మదర్శనాత్. నాపి కృష్ణ స్యాస్మిన్ శ్లోకే ఆత్మా నం సర్వేశ్వరం ప్రథయితు మస్తి తాత్పర్యమ్. ప్రకృతాసాంగత్యాత్. పరన్తు ఆ త్మానం నిత్య మ్ప్రథయితు మేవ. నిత్యత్వప్రథనాయ చ నేశ్వరత్వ మావశ్యకమ్ భవన్మతే ప్రకృతిపురుషేశ్వరాణాం త్రయాణాం నిత్యత్వేన నిత్యత్వేశ్వరత్వయో ర సమనియతత్వాత్. కిఞ్చ అహం శబ్దస్య వక్తరి కేవలే శక్తి ర్నత్వీశ్వరత్వాదివిశేష ణవిశిష్టే. ఇతి సర్వేశ్వరత్వవచన మత్రాసంగతం కవితాత్పర్యావిషయ ఞ్చ - తథా- యథాహమ్ సర్వేశ్వరః పరమాత్మా నిత్య ఇతి నాత్ర సంశయః తథా భవన్తః క్షేత్ర జ్ఞా ఆత్మానోఽపి నిత్యా ఏవేతి మన్తవ్యా ఇ త్యప్యుక్తం రామానుజేన- త చ్చాసత్. శ్లోకే న త్వే వాహం జాతు నాస మిత్యయ మంశో దృష్టాన్తః. అతిరిక్త స్తు దార్ష్టా న్తిక ఇతి విభాగకల్పన స్యాప్రమాణత్వాత్. దృష్టాన్తవాచి యథాశబ్దాభావాత్. అర్జునస్య కృష్ణే నిత్యత్వనిశ్చయాభావేన నత్వేవాహంజాతునాసమిత్యస్య దృష్టాన్త త్వాసమ్భవా చ్చ.

కి ఞ్చాఽస్తి కోఽ యమర్జున ఈశ్వరః కశ్చన నిత్యోఽస్తీతి మన్యతామ్నామ కృష్ణ స్త్వీశ్వరం నిత్యం నైవ మన్యతే. అన్యథా సారథ్యాదిషు కృష్ణనియమనా సమ్భవాత్.

అపిచ యది రామానుజోక్తార్థే కృష్ణస్య తాత్పర్యం స్యా త్తర్హి- ఈశ్వరో ఽహం యథా నిత్యో జీవా యూయ న్తథైవ హీ త్యేవ బ్రూయాత్. నతు న త్వే

వాహమిత్యాది - కిఞ్చ ఈశ్వరః పరమాత్మా జీవా స్త్వాత్మాన ఇత్యపి వక్తుం నశ
క్యతే- శ్రు॥ య ఆత్మా పహతపాప్మా- సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా- ఐతదా
త్మ్య మిదం సర్వం- స ఆత్మా తత్త్వ మసి- అయ మాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిషు శ్రుతి
షు ఆత్మశబ్దే నైవేశ్వరగ్రహణాత్. జీవేశ్వరయో రభేదోపదేశాచ్చ.

అథ యచ్చాత్ర రామానుజే నోక్తమ్. ఏవం భగవత స్సర్వేశ్వరా దాత్మనా
ఞ్చ పరస్పరం భేదః పారమార్థిక ఇతి భగవతైవోఽక్త మితి ప్రతీయతే. అజ్ఞాన
మోహితం ప్రతి తన్నివృత్తయే పారమార్థికనిత్యతత్త్వోఽపదేశసమయే. అహమ్ త్వ
మిమే సర్వే వయ మితి వ్యపదేశాత్. ఔపాధికభేదవాదే హ్యాత్మభేద స్యాతాత్త్వి
కత్వేన తత్త్వోపదేశసమయే భేదనిర్దేశో న సంగచ్ఛత ఇతి॥

తచ్చాసత్. భీష్మాదీ ననిత్యత్వేన శోచ్యా న్మన్యమానా యార్జునాయ తావ
న్న తే భీష్మాదయ శ్శోచ్యా నిత్యత్వా దిత్యేతావ దేవ తావ దుపదేష్టు ముచితం
కృష్ణస్య. న త్వాత్మైకత్వమ్. త ద్ధి కృష్ణ స్స్వయం పశ్చా దుపదేక్ష్యతి॥ శ్లో॥ అవి
నాశి తు త ద్విద్ధి యేన సర్వ మిదం తత మిత్యాదినా. వక్ష్యతి చ తత్ర రామాను
జో గత్యభావా జ్జాత్యైకత్వ మపి. యది కృష్ణ స్యాత్మభేద ఏవ నా స్త్వవ ఇత్యభిప్రా
య స్తర్హి అనాశిన స్తు తా న్విద్ధి యై స్సర్వ మిద మావృత మి త్యే నావక్ష్యత్.

కిఞ్చాఽఽత్మనా మనేకత్వే తత్తద్దేహావచ్ఛిన్నత్వేన సర్వవ్యాపకత్వమేవ మాభూత్
న హి చైత్రేణాత్మనా మైత్రదేహో వ్యాప్తో దృశ్యతే- చైత్రాత్మనో మైత్రదేహ
సుఖదుఃఖాద్యనుభవాభావాత్. తత్తద్దేహాద్యనవచ్ఛిన్న స్త్వాత్మా సర్వవ్యాపక ఏక
ఏవ తద్భేదకాభావాత్- యది త్వవినాశీతి శ్లోకః పరమాత్మానం బ్రూత ఇ త్యు
చ్యేత తర్హి సర్వవ్యాపకః పరమాత్మైవావినాశీ నత్వాత్మానః తే హి పరిచ్ఛిన్నత్వా
ద్ఘటాదివ దనిత్యా ఏ వేతి మహా దిద మనిష్ట మాపతితమ్. తస్మా న్నత్వే వాహ
మితి శ్లోకే ఆత్మభేద మవినాశీతిశ్లోకే ఆత్మాభేదంచ ప్రతిపాదయతః కృష్ణ స్యాశ
యః ఆత్మన ఔపాధిక ఏవ భేదః నతు తాత్త్వికః ఇత్యేవంరూప ఏవేతి సుఖేన నిశ్చీ
యతే విద్వద్భిః—

తత్త్వోపదేశసమయేఽ ప్యౌపాధికం భేద మనూద్యైవ పారమార్థికాఽభేదో
బోధనీయ ఇతి నానువాదమాత్రేణ భేదస్య పారమార్థికత్వమ్. కృష్ణ ఇ త్యర్జున ఇ
తి నరాధిపా ఇతి చ వ్యవహ్రియమాణాః సర్వే వయమ్ అవినాశి త ద్బ్రహ్మైవ యేన
సర్వ మిదం తత మితి హి శ్లోకద్వయ స్యైకవాక్యార్థః. తస్మా త్సర్వవ్యాపకస్య
నిత్య స్యాఽఽత్మనో భేదకాభావా న్నాస్తి పారమార్థిక ఆత్మభేదః. భేదకానాం సర్వే

షా మ ప్యాత్మ నైన వ్యాప్తత్వాత్. వ్యవహారత స్తు కల్పితోఽ స్త్వాత్మభేద ఆకాశభేదవ దితి—

అథ యదప్యుక్తం రామానుజేన శఙ్కరమతే గ్రన్థారమ్భ ఏ వన సమ్భవతి. పరమపురుషస్య పరమార్థదృష్టే ర్నిర్విశేషకూటస్థనిత్యచైతన్యాత్మయాథాత్మ్యసాక్షాత్కారా న్నివృత్తాజ్ఞానతత్కార్యతయా అజ్ఞానకృతభేదదర్శనం తన్మూలోపదేశాదివ్యవహారా శ్చ న సంగచ్ఛన్త ఇతి.

త దపి మన్దమ్. తవ మతేఽ ప్యవాప్తసమస్తకామస్య పరిపూర్ణ స్యాత్మారామ స్యానన్దమయస్య పరమపురుషస్య కథ మర్జునదుఃఖనిరీక్షణతదుపదేశాదివ్యవహారా స్సంగచ్ఛేరన్ లీల యేతిచే త్త్వర్హి మాయ యేతి విద్ధి. యథా మాయావశా దజోఽ వ్యయో భూతానా మీశ్వరో భగవాఞ్జాత ఇవ వ్యయిత ఇవోగ్రసేనస్య పాల్య ఇవ ప్రతీయతే తథా పార్థాయ కి మప్యుపదిశ న్నివ న ప్రతీయతాం కిమ్? పరమార్థత స్తు న కృష్ణో న పార్థః నా ప్యుపదేశః. ఏక మే వాద్వితీయం బ్రహ్మాస్తి వ్యవహారత స్తు సర్వ మపి ద్వైత మితి న కాచి దస్మాకం క్షతిః.

అథ బ్రూహి త్వం పరిపూర్ణే నిష్కామే హరౌ కథం లీలోదయ ఇత్య త్రోత్తరమ్. న చ బాలవ దితి వాచ్యం. బాల స్యాజ్ఞ త్వా త్సకామత్వా చ్చ దృష్టాన్తత్వాభావాత్- న చ రాజ్ఞః కన్దుకవిహారవ దితి వా చ్యమ్. తస్యత్రసుఖకామప్రవృత్తిదర్శనాత్- నచ లోకానుగ్రహార్థ మితి వాచ్యం- లోకానుగ్రహరూపే ప్రయోజనే అవశిష్టే సతి భగవతః పూర్ణకామత్వవ్యాఘాతాత్. తస్మా త్త్వాపి మా యై వాత్ర శరణమ్. న చ మాయయా పి కథ మసఙ్గతార్థసిద్ధి రితి వాచ్యమ్. మాయాయాం సర్వసమ్భవా దితి న్యాయాత్.

నను పరమపురుష స్యార్జునం ప్రత్యుపదేశో మాయయా భవతు నామ. ఇదానీన్త నాచార్యపరమ్పరాయా శ్శిష్యపరంపరాం ప్రత్యుపదేశః కథమ్ ద్వైతదర్శనే విద్వత్తాఽభావా ద్ద్వైతాదర్శనే వాగ్వ్యవహారాభావాచ్చేతి చేత్.

మైవమ్ అపరోక్షీకృతాత్మత త్త్వ స్యాపి గురో ర్యావ ద్దేహపాతం బాధితాధ్యాసానువృత్త్యా వ్యవహారలోపాభావాత్. దేహాతిరిక్త మాత్మానం విద న్నపి త్వం యథా మనుష్యోఽ హం వైష్ణవోఽ హం రామానుజోఽ హ మితి బ్రవీషి తద్వ దస్మాకం కిన్న స్యాత్? న చ బాధితానువృత్తస్య భేదజ్ఞానస్య ఉపదేశాది ప్రవృత్తిహేతుత్వం నేతి వాచ్యమ్. ఆత్మజ్ఞానేన బాధితస్య అనువర్తమానస్య దేహాత్మభ్రమస్య భోజనాదిప్రవృత్తిహేతుకత్వదర్శనాత్. న హి దేహాతిరిక్తాత్మజ్ఞానీ

త్వం నిర్భోజనాదివ్యాపారో వర్తసే. భోజనాదివ్యాపారో హి దేహాత్మభ్రమమూలకః. నాహం దేహ ఇతిమన్వానో న హి ముఖేన భుఙ్క్తే భోక్తుమిచ్ఛతి వా.

యదప్యుక్తం రామానుజేన. బిమ్బభూత ఈశ్వర స్స్వప్రతిబిమ్బభూతాయార్జునాయ తత్త్వం కథ ముపదిశేత్. న హి కోఽ ప్యనున్మత్తః పురుషః స్వదర్పణప్రతిబిమ్బాయ కి మప్యుపదిశే దితి.

త దపి తుచ్ఛమ్. కోఽపి పురుషః ప్రతిబిమ్బాయ కి మపి న వక్తీత్యత్ర కిం బిమ్బప్రతిబిమ్బయో రత్యన్తాభేదః కారణమ్? కిం వా ప్రతిబిమ్బమిథ్యాత్వం యద్వా ప్రతిబిమ్బచైతన్యాభావః? నాద్యః- అత్యన్తాభేదే బిమ్బప్రతిబిమ్బవ్యవహారస్యైవ లోపప్రసఙ్గాత్- అయం బిమ్బో యం ప్రతిబిమ్బ ఇతి వ్యవహారో హి బిమ్బప్రతిబిమ్బభేదమూలకః- అయం ఘటోఽ యం పట ఇతి వ్యవహార ఇవ ఘటపటభేదమూలకః కిఞ్చ దర్పణగతపరప్రతిబిమ్బాయ సుతరాం భిన్నాయ కి మితి నోపదిశే త్పురుషః? నాపి ద్వితీయః రజ్జుసర్పస్య రజ్జుజ్ఞానే నేవ ప్రతిబిమ్బస్య కేనాపి జ్ఞానేన బాధాదర్శనాత్. అబాధితస్య చామిథ్యాత్వాత్- న హి కోఽపి దర్పణగతం స్వప్రతిబిమ్బం స్వయం మిథ్యా మన్యతే - అతః పరిశిష్ట స్తృతీయః- అవిద్యాచిత్ప్రతిబిమ్బా స్తు చైతన్యవన్త ఏ వేతి న దర్పణప్రతిబిమ్బతుల్యా ఇతి సఙ్గచ్ఛత ఏవ స్వప్రతిబిమ్బానాం స్వభిన్నత్వేన స్వ స్యోపదేశః కృష్ణస్యేతి.

న చైవం బిమ్బప్రతిబిమ్బయో ర్జీవేశ్వరయో ర్భేదే కథ మద్వైతసిద్ధి రితి వాచ్యమ్. యావదవిద్య మ్బిమ్బప్రతిబిమ్బాదిభేదసద్భావేఽపి పరమార్థదశాయా మవిద్యాయా ఏవా భావేన బిమ్బప్రతిబిమ్బభేదాభావా న్నాద్వైతహాని రితి-ఏతేన నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానా మితి మన్త్రో జీవేశ్వరద్వైతసిద్ధి రితి రామానుజ వచనం దత్తోత్తరమ్. ఏకో బహూనాం యో విదధాతి కామా నితి తన్మన్త్రస్య వ్యావహారికజీవేశ్వరభేదరక్ష్యరక్షకభావాద్యనుగ్రాహకత్వాత్.

కిఞ్చ నాత్ర చిన్మాత్ర స్యోపదేష్టృత్వాదికం తస్య నిర్ధర్మకత్వాత్. కి న్తర్హి కృష్ణదేహేన్ద్రియాద్యాకారపరిణతమాయావచ్ఛిన్నచితే రేవ సాహిఅర్జునదేహేన్ద్రియాద్యాకారపరిణతావిద్యావచ్ఛిన్నచితే ర్భిన్నైవ. అత ఏవ ఖలు తత్త్వ మసీత్యత్ర విశేషణాంశం విహాయ విశేష్యాంశే లక్షణా స్వీకృతా తస్మా ద్విశిష్టయోః కృష్ణార్జునయో ర్భేదా దస్త్యుపదేశోపపత్తిః—ఇతి.

యచ్చ రామానుజేనోక్తం గురో రద్వితీయాత్మవిజ్ఞానా దేవ బ్రహ్మాజ్ఞానస్య సకార్యస్య నష్టత్వా చ్ఛిష్యం ప్ర త్యుపదేశోనిష్ప్రయోజన ఇతి.

తదపి తుచ్ఛమ్. యావద్దేహపాత మాత్మజ్ఞ స్యాపి గురో ర్దేహేన్ద్రియాది ప్రపఞ్చప్రతీతిసద్భావః ప్రాగేవ ప్రత్యపాది- ఐన్ద్రజాలికేన గగనే గన్ధర్వనగరం నిర్మితమ్ నేదం గన్ధర్వనగరం కిన్తు గగనమే వేతి జానతామపి యావదిన్ద్రజాలం ప్రతిభాత్యేవ. అయం చ ప్రపఞ్చః యస్యాద్వితీయాత్మజ్ఞానేనబాధిత స్తస్యైవ దగ్ధపటవ దబన్ధకః న త్వన్య స్యేతికృత్వా న గురుజ్ఞానేన శిష్యాజ్ఞాననివృత్తిః. ప్రతిపురుష మవిద్యాభేదా త్ప్రపఞ్చభేదా చ్చ. యథా నయనసన్నిహితహస్తా బహవః పురుషా ఏక మేవ సూర్యం న పశ్యన్తి. నయనాసన్నిహితహస్త స్తు విదగ్ధ స్తం పశ్యతి. నైత ద్విదగ్ధకర్తృకాద్వితీయసూర్యావలోకన మవిదగ్ధపురుషాశ్రయసూర్యాజ్ఞాననివర్తకం తద్వ త్ప్రకృతేపీతి. విపరీత శ్చేదం య దేకస్య జ్ఞానా దన్యస్య భ్రమనివృత్తి రితి న హి ఏకస్య రజ్జుయాథాత్మ్యజ్ఞానా దన్యస్య రజ్జుసర్పభ్రమో నివర్తమానో దృష్ట శ్శ్రుతో వా.

వస్తుత స్తు. రామానుజమత ఏవ సుతరా ముపదేశానుపపత్తి రుపదేశానర్థక్యఞ్చ- తథాహి చిదచిచ్ఛరీరకత్వేన చిదచిదన్తస్థః పరమాత్మా కృష్ణః చి[illegible]ఽర్జునస్య బహి రాభిముఖ్యేన గురు స్స్యా కథం న త్వేత- న హ్యన్తరం వస్తు బహి స్స్యాత్. యది చిదచితో ర్బహి రపి కృష్ణ స్స్యా త్తర్హి కృష్ణ ఏవ చిదచితో శ్శరీరం స్యాత్. చిదచిద్వ్యాప్తశ్చ స్యాత్. వ్యాపకేన శస్త్రాదినా వ్యాప్యస్య దేహస్యేవ చిదచిద్భ్యాం కృష్ణస్య నాశోఽపి స్యాత్. చిదచితో రీశ్వరాపృథక్సిద్ధవిశేషణత్వేన స్వాపృథక్సిద్ధవిశేషణా ద్గన్ధా త్స్వయం పృథివ్యాఇవ చిదచిద్భ్యా పృథగీశ్వర స్యావస్థాన మపి న సమ్భవ తీతి కృత్వా పృథ గవస్థితవస్తుద్వయధర్మస్య గురుశిష్యభావ స్యోపపత్తిః కథం కృష్ణార్జునయో రపృథగవస్థితయోః చిదీశ్వరయోః ? అపృథక్సిద్ధవిశేషణవాచి శబ్దానాం విశేష్యపర్యన్తత్వనియమాత్. అర్జునపదార్థోఽపి చిదచిద్విశిష్ట ఈశ్వర ఏ వేతికృత్వా కృష్ణో ర్జునా యోపదిదే శేత్యేత ద్వాక్య మపి న యుజ్యతే సర్వవ్యాపిన స్సర్వశరీరస్య సర్వాన్తర స్యేశ్వరస్య కృష్ణదేహేన్ద్రియాది ష్వి వార్జునదేహేన్ద్రియాది ష్వ ప్యహ మ్మమగ్రహ స్యైవాచిత్యేన కృష్ణోఽ హ మర్జున స్త్వం నరాధిపా ఇమే ఇతి త్వ మిదంగ్రహనిర్దేశఃకథ ముపపద్యతామ్ ? కృష్ణోఽ హమర్జునోఽ హమ్ నరాధిపా అహ మితి హి వక్తవ్యమ్. యద్వా కృష్ణో మే అర్జునో మే నరాధిపా మే ఇతి వక్తవ్యమ్.

కిఞ్చ చేతనాచేతనాత్మకనిఖిలజగత్పరమకారణభూత ఈశ్వరః కృష్ణః స్వజాతత్వేన స్వాభిన్నే ష్వర్జునాదిషు కథ మ్భేదబుద్ధి మియాత్. న హి మృదో భిద్యతే ఘటః. కథంవా స్వాభిన్నా యార్జునాయ స్వయ ముపదిశే త్కిమపి ? ఉపదేశో

హి భేదమూలకః- ఏవ మర్వాచీనాచార్యపరమ్పరాపి- స్వామి వాన్యా నపి చేతనాన్పరమకారణేశ్వరాభిన్నా న్విదుషీ సతీ. పరమకారణేశ్వరాభిన్న స్వాభిన్న చేతనేభ్యశ్శిష్యేభ్యః కథ ముపదిశే త్కిమపి ?

నను పరమేశ్వరా జ్జీవా జాయన్త ఇత్యత్ర జీవానా మౌపాధిక మేవ జన్మాస్మాభి రిష్యతే. న తు స్వరూపతః జీవానాం జ్ఞానైకాకారత్వేన నిత్యత్వా దితి చే త్తర్హి జ్ఞానైకాకారే ఆత్మని భేదకాభావా త్సిద్ధ మద్వైత మితి స్వమతప్రచ్యుతిః పరమతప్రవేశ శ్చేత్యపి దోషద్వయం ప్రసక్త మేవ. న చ స్వరూపతో భేదాభావే పి ధర్మతోఽస్తి భేద ఇతి వాచ్యం. తస్య ధర్మ స్యా ప్యౌపాధికత్వేన స్వరూపగతత్వాభావాత్.

ఏవం జ్ఞానైకాకారే ఆత్మని ఉపదేశసమ్పాద్యగుణాభావా దుపదేశనివార్యదోషాభావా చ్చోపదేశోఽ ప్యపార్థః- న చ నికృష్టోపాధిత్యాగ ఉత్కృష్టోపాధిస్వీకార శ్చ ఫల ముపదేశ స్యేతి వాచ్యమ్. మృత్తికఘటోపాధిపరిత్యాగా త్సౌవర్ణఘటోపాధిస్వీకారా చ్చ. గగన స్యేవా విక్రియ స్యాత్మనోఽపి మనుష్యోపాధిత్యాగా ద్దేవోపాధిస్వీకారా చ్చ నకోఽపి లాభః. సతి హి దేహాత్మభ్రమే దేవోఽహం యక్షోఽహ మితి సన్తుష్యే త్పురుషః. ప్రకృతే తూపదేశేన దేహాత్మభ్రమనాశా ద్దేహాతిరిక్తాత్మజ్ఞానస్య జాతత్వా చ్చ క స్తద్దేవదేహేన. న చ దేవదేహే ఆత్మీయత్వజ్ఞానా త్సన్తుష్యతి పురుష ఇతి వాచ్యమ్. అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇతి శ్రుత్యా ఆత్మాన మసఙ్గం విద్వా న్పురుషః కథ న్దేవదేహమాత్మీయంమనుయాత్ ?

నను అసఙ్గ ఇతి శ్రుతి రర్థాన్తరపరా. పురుష స్తు సదా పి సూక్ష్మదేహవిశిష్టత్వా త్ససఙ్గ ఏవ. జ్ఞానైకాకారోఽ పి పురుష స్సూక్ష్మదేహోపాధిబహుత్వా ద్బహువిధ ఏవ. అసా వుపాధిః ప్రళయే ముక్తౌ చ న నశ్యతి. అతో జీవాః పరస్పరమ్ భిన్నా ఏవ సర్వదా. ఉపదేశా దీశ్వరోపాసనా చ్చామీషా మీశ్వరవ ద్జ్ఞానైశ్వర్యాదిసిద్ధి రప్రాకృతదివ్యమఙ్గళవిగ్రహసిద్ధి శ్చేతి చేత్

నైత దప్యుపపద్యతే. సదాపి లిఙ్గదేహవిశిష్టస్య పురుషస్య లిఙ్గాకారవత్త్వేన జ్ఞానైకాకారవత్త్వాభావాత్. అపఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్యస్య లిఙ్గస్య సదాప్యనాదిపురుషోపాధత్వాసమ్భవాత్. ప్రకృతిపురుషేశ్వరాణాం తవ మతే అనాదిత్వాత్. లిఙ్గస్య ప్రకృతికార్యత్వేన సాదిత్వాత్. ముక్తౌ మనస్సత్త్వే తదనుభూతసంసారస్మరణప్రసక్తేన మనా గ్దుఃఖసమ్భవా ల్లిఙ్గభఙ్గ స్యైవ మోక్షత్వా చ్చ. ఉపాసన యైవ సగుణముక్తిక్షేత్రలాభే తత్త్వజ్ఞానోపదేశస్య వైయర్థ్యా చ్చ. ఉపాసనాం వినా తదుపదేశమాత్రేణ తన్ముక్త్యలాభాచ్చ వ్యర్థ స్తవ మతే తత్రోపదేశః.

కిఞ్చ సర్వేఽప్యాస్తికా లౌకికా స్తార్కికాశ్చ వేదానుమానాదినా స్వభిన్న మీశ్వరమ్ ప్రతిపద్యమానాః తస్మా ద్బిభ్యత్యేవ. భీషాస్మాద్వాతః పవత ఇతి శ్రూయతే ర్వాయుసూర్యాదయో పీశ్వరా ద్బిభ్యత్యేవ. ఏనమ్ స్థితే అభయార్థ మాత్మానం శరణం గతాయ శిష్యాయ యది గురు స్త మేవ జీవేశ్వరభేదం భయజనక ముపదిశే త్తర్హి తేన శిష్యః కి మ్ఫలం ప్రాప్నుయాత్ న కిమపి ప్రత్యుత భయాధిక్య మేవ య ఉదర మన్తరం కురుతే అథ తస్యభయ మ్భవతీతి హి శ్రూయతే. తస్మాద్వ్యర్థ మేవ భేదవాదిగురూపసదనం శిష్యస్య. ౧౨

మూ॥ శ్లో॥ దేహినో ఽస్మిన్ యథా దేహే కౌమారం యౌవనం జరా
తథా దేహాన్తరప్రాప్తి ర్ధీర స్తత్ర న ముహ్యతి॥ ౧౩

భా॥ తత్ర కథ మివ నిత్య ఆత్మేతి దృష్టాన్త మాహ॥ దేహి నఇతి॥ దేహినో దేహో ఽస్యా స్తీతి దేహీ తస్య దేహినో దేహవత ఆత్మనః - అస్మిన్ వర్తమానే దేహే యథా యేన ప్రకారేణ కౌమారం కుమారభావో బాల్యావస్థా - యౌవనం యూనోభావో మధ్యమావస్థా - జరా వయోహాని ర్జీర్ణావస్థా - ఇత్యేతా స్తిస్రో ఽవస్థా అన్యోన్యవిలక్షణాః తాసాంచ ప్రథమావస్థానాశే ఆత్మనో న నాశః - ద్వితీయావస్థోపజననే నోప జననమాత్మనః- కింత ర్హ్యేక స్యావిక్రియ స్యైవ ద్వితీయతృతీయావస్థాప్రాప్తి రాత్మనో దృష్టాయథా - తథా తద్వ దేవ దేహా దన్యో దేహో దేహాన్తరం తస్య ప్రాప్తి ర్దేహాన్తరప్రాప్తి రవిక్రియస్యై వాత్మన ఇత్యర్థః - ధీరో ధీమాన్ తత్ర ఏవం సతి న ముహ్యతి న మోహ మాపద్యతే॥

వ్యా॥ దేహినఇతి॥ కిన్తర్హీతి. ఏక స్యావిక్రియ స్యైవాత్మనః ద్వితీయతృతీయావస్థాప్రాప్తి ర్యథా దృష్టేత్యన్వయః. తత్ర శబ్దార్థ మాహ ఏవం సతీతి. ఏవం దేహాద్దేహాన్తరప్రాప్తౌ సత్యా మి త్యర్థః. కౌమారాద్యౌవనావస్థాప్రాప్తి రి వేత్యేవంశబ్దార్థః. ౧౩

మూ॥ శ్లో॥ మాత్రాస్పర్శా స్తు కౌన్తేయ శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః
ఆగమాపాయినో నిత్యా స్తాం స్తితిక్షస్వ భారత॥ ౧౪

భా॥ యద్య ప్యాత్మవినాశనిమిత్తః మోహో న సంభవతి నిత్య ఆత్మేతి జానత స్తథాపి శీతోష్ణసుఖదుఃఖప్రాప్తినిమిత్తో మోహో లౌకికో దృశ్యతే సుఖవియోగనిమిత్తో దుఃఖసంయోగనిమిత్తశ్చ శోక ఇత్యేత దర్జునస్య వచన మాశంక్య భగవా నాహ॥ మాత్రాఇతి॥ మాత్రా ఆభిర్మీయన్తే శబ్దాదయ ఇతి శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి మాత్రాః మాత్రాణాం స్పర్శా మాత్రాస్పర్శాశ్శబ్దాదిభి స్సంయోగా

స్తే శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః శీత ముష్ణం సుఖం దుఃఖం చ ప్రయచ్ఛ న్తీతి - అథవా
స్పృశ్య న్తఇతి స్పర్శాః శబ్దాదయో విషయాః మాత్రాశ్చ స్పర్శాశ్చ మాత్రాస్ప
ర్శాః శీతోష్ణ సుఖదుఃఖదాః శీతంచ కదాచి త్సుఖదం భవతి కదాచిద్దుఃఖదం
చ తథోష్ణ మప్యనియతరూపం - సుఖదుఃఖే పున ర్నియతరూపతాం నవ్యభిచరతః
అత స్తాభ్యాం పృథక్ శీతోష్ణయో గ్రహణం - యద్యేతే సుఖదుఃఖదాః తర్హి ఏ
షా మన పాయా దనుపరతఏవ సంసార స్స్యా దితిచే న్నైవం - యస్మా త్తే మా
త్రాస్పర్శాదయః ఆగమాపాయిన ఆగమాపాయశీలా స్తస్మా దనిత్యా అత స్తాన్
శీతోష్ణాదీం స్తితిక్షస్వ ప్రసహస్వ తేషు హర్షం విషాదం చ మాకార్షీ రిత్యర్థః॥ ౧౪

వ్యా॥ మాత్రేతి॥ మీయన్త ఇతి గృహ్యన్త ఇ త్యర్థః హుయామాశ్రుభ
సేభ్య స్త్ర న్నితి మాఙ స్త్రన్ ఔణాదికః. అదన్తా త్స్త్రియాం టాప్ - మాత్రాః.
శ్రోత్రత్వగక్షిరసనఘ్రాణాఖ్యేన్ద్రియపఞ్చకవిషయాః శ్శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా ఇష్టాని
ష్టభేదేన ద్వివిధాః ప్రత్యేకం భవన్తి. తత్ర ఆత్మన స్సుఖదా ఇష్టా దుఃఖదా స్త్వ
నిష్టాః. యథా గ్రీష్మకాలే శీతస్పర్శ ఇష్ట స్సుఖదః. శిశిరకాలే స ఏ వానిష్టో
దుఃఖదః. శిశిరకాలే ఉష్ణ స్పర్శ ఇష్ట స్సుఖదః. గ్రీష్మకాలే స ఏ వానిష్టో దుఃఖ
దః. ఏవం సురభిగన్ధ స్సంయోగకాలే ఇష్ట స్సుఖదః స ఏవ విరహదశాయా మ
నిష్టో దుఃఖదః. మధురరస స్స్వ జ్వరిత స్యానిష్టో దుఃఖదః. స ఏవ స్వస్థ స్యేష్ట స్సు
ఖదః. ఏవం శ్రావ్యశబ్దాదయోఽపీష్టాస్సుఖదా అనిష్టా దుఃఖదా ఇతివివేకః. ఏ
వం స్థితే మాత్రాస్పర్శా స్సుఖదుఃఖదా భవ న్తీ త్యేతావా నే వేహావివక్షితాంశః.
శీతోష్ణగ్రహణ న్తు దృష్టాన్తార్థం యథా శీతోష్ణభేదభిన్న స్త్వక్స్పర్శ స్సుఖదుఃఖ
దో భవతి తద్వదితి అన్యథా తు శీతోష్ణప్రదత్వం శ్రోత్రశబ్దాదీనా మపి సమ్బధ్యే
త త ద్ధ్యనిష్టం తే షాం తథాత్వాభావాత్. శీతోష్ణే ఇవ సుఖదుఃఖదా శ్శీతోష్ణసు
ఖదుఃఖదా ఇతిసమాసః. యద్వామాత్రాస్పర్శా స్సుఖదుఃఖదా భవ న్తి. స్పర్శవ
ద్ద్రిన్యసమ్బద్ధం త్వగిన్ద్రియ న్తు శీతోష్ణస్పర్శప్రద ఇచ్ఛ భవ తీత్యర్థో బోధ్యః. మా
త్రాస్పర్శాఇత్యస్య. ఇన్ద్రియసంయోగ ఇతివ్యాఖ్యానే శబ్దాదిభి రితి పదాన్వయక్లేశ
ఇత్యరుచ్యాపతా న్తరమాహ అథవేతి॥

నను శీతోష్ణయో రేవ సుఖదుఃఖత్వా త్పృథక్ శీతోష్ణగ్రహణం వ్యర్థ మ
తఆహ శీతంచేతి॥ విషయేన్ద్రియసంయోగజన్యం శీతోష్ణరూపద్వన్ద్వం సుఖదుఃఖరూ
పద్వన్ద్వఞ్చావర్జనీయత్వా దాగమాపాయిత్వా దనిత్యత్వా చ్చ సోఢవ్య మితి శ్లోక
స్య ఫలితార్థః. అనేన తితిక్షుత్వరూపాధికారిధర్మ శ్శిక్షితః.

అత్రాహ రామానుజః శబ్దస్పర్శాదయ స్సాశ్రయా స్తన్మాత్రా కార్యత్వా
న్మాత్రా ఇ త్యుచ్యన్త ఇతి తత్తుచ్ఛమ్. శబ్దాదీనా మేవ తన్మాత్రాత్వాత్. న చ

సూక్ష్మభూతాని తన్మాత్రా ఇతి వాచ్యం తథాపి స్వాశ్రయశబ్దాదీనా మేవ సూక్ష్మ భూతానాం తన్మాత్రాత్వాత్ న చ శబ్దాదయ స్స్వాశ్రయాణాము మృదఙ్గకుసుమా దయ ఇతి వాచ్యం తేషా మ్మహాభూతకార్యత్వేన తన్మాత్రాఽకార్యత్వాత్ - న చ మహాభూతా న్యేవ శబ్దాదయ స్స్వాశ్రయా ఇతివాచ్యం మహాభూతా నీత్యేవ వక్త వ్యత్వేన శబ్దాదయ స్స్వాశ్రయా ఇతి వక్రోక్తే ర్వైయర్థ్యా ద్దుష్టత్వాచ్చ ఇన్ద్రియా ణా మపి తన్మాత్రాకార్యత్వేన భూతానా మేవ గ్రహణమిత్యత్ర నియామకాభావా చ్చ. అథ యది శబ్దాదీనా మాశ్రయా స్తద్గ్రాహకా ణీన్ద్రియా ణీతి య ద్యుచ్య తే తర్హి మీయన్త ఇతి మాత్రా ఇత్యేవ వక్తవ్య మభిధయా సతులక్షణయా లక్ష ణాశ్రయణ స్యాగతికస్థలవిషయత్వాత్ - ఇతి -

తథా - శీతోష్ణసుఖదుఃఖదా ఇత్యత్ర శీతోష్ణరూప సుఖదుఃఖదా ఇత్యా హ త చ్చాసత్ - శీతోష్ణకార్యయో స్సుఖదుఃఖయోః కథం శీతోష్ణరూపత్వం య థాసంఖ్యం శీతోష్ణయో స్సుఖదుఃఖహేతుత్వఞ్చ నైవ సమ్భవతి శీత స్యాపి హే మన్తకాలే దుఃఖహేతుత్వా దుష్ణస్యాపి సుఖ హేతుత్వాత్ ॥ ౧౪

మూ॥ శ్లో॥ యం హి న వ్యథయ న్త్యేతే పురుషం పురుషర్షభ
సమదుఃఖసుఖం ధీరం సో ఽమృతత్వాయ కల్పతే॥ ౧౫

భా॥ శీతోష్ణాదీన్ ప్రసహత స్తవ - కిం స్యా దితి శృణు॥ యమితి॥ యం పురుషం సమదుఃఖసుఖం సమే దుఃఖసుఖే యస్య తం సమదుఃఖసుఖం సుఖదుఃఖ ప్రాప్తౌ హర్షవిషాదరహితం ధీరం ధీమన్తం నవ్యథయన్తి నచాలయన్తి నిత్యాత్మ దర్శనా దేతే యథోక్తాః శీతోష్ణాదయః - స నిత్యాత్మస్వరూపదర్శననిష్ఠో ద్వన్ద్వ సహిష్ణు రమృతత్వా యామృతభావాయ మోక్షా యేత్యర్థః- కల్పతే సమర్థో భవతి॥

వ్యా॥ యమితి॥ న వ్యథయన్తీతి వ్యథభయచలనయోరితిధాతుః- చలన స్యా పాదాన మాహ నిత్యాత్మదర్శనా దితి॥ ఏతేన - శీతోష్ణాది ద్వన్ద్వసహనమాత్రా న్నామృతత్వమ్ కిన్తు నిత్యాత్మదర్శనభ్రంశాభావాదేవ - అన్యథా శీతోష్ణాదిసహన శాలినో మూర్ఖా శ్శూద్రాదయోఽపి ప్రాప్నుయు రమృతత్వ మితి సిద్ధమ్ - స్థిరధీ రేవ నిత్యాత్మదర్శననిష్ఠో భవతి. ద్వన్ద్వాసహనేన తు సుఖదుఃఖాభ్యాం బుద్ధా చ రితాయాం సత్యా మాత్మదర్శననిష్ఠా దుర్లభా పురుష స్యేతి భవతి. హేపురుషర్ష భేతి సమ్బోధనేన చ పురుషశ్రేష్ఠస్య తవ పురుషాధమ స్యేవ నిత్యాత్మదర్శననిష్ఠా తో భ్రంశః - ద్వన్ద్వసహనాభావ శ్చానుచిత ఇతి ద్యోత్యతే.

అత్రాహ రామానుజః - ధైర్యయుక్త మవర్జనీయదుఃఖం సుఖవ న్మన్యమా నం స్వవర్ణోచితం యుద్ధాదిక ర్మఫలాభిసన్ధికుర్వాణం యం పురుషం త దన్తర్గ

తశస్త్రప్రపాతాదిస్పర్శైః పరితాపేన న చాలయన్తి స ఏవామృతత్వం సాధయతీన త్వాదృశో దుఃఖాసహిష్ణు రితి.

తత్తుచ్ఛమ్. తాదృశో హి పురుషః యుద్ధే మృత శ్చే ద్వీరస్వర్గం సాధయ తి జయీ చే త్పరరాజ్య మథవా చిత్తశుద్ధి మేవ-న త్వమృతత్వం మోక్షస్య జ్ఞానై కసాధ్యత్వాత్- సాంఖ్యప్రకరణే చాత్ర కర్మకీర్తన మనుచితమ్- పురుషర్షభశబ్దే నాకాఙ్క్షాశ్రయణ ఞ్చాయుక్తం భగవతః పరమార్థోపదేష్టు రత్ర నాకుసమ్బోధనప్ర యోగానౌచిత్యాత్ - అర్జునస్యపరమార్థతః పురుషాధమత్వే తత్ప్రతి శాస్త్రోప దేశస్యై వాయుక్తత్వాదితి. ౧౫

మూ. శ్లో॥ నా ఽసతో విద్యతే భావో నా ఽ భావో విద్యతే సతః
ఉభయో రపి దృష్టో ఽ న్త స్త్వనయో స్తత్త్వదర్శిభిః॥ ౧౬

భా॥ ఇత శ్చ శోకమోహౌ వకృత్వా శీతోష్ణాదిసహనం యుక్తం కర్తుం- య స్మాత్ ॥ నేతి ॥ అసతః అవిద్యమానస్య శీతోష్ణాదే స్సకారణస్య నవిద్యతే నాస్తి భావో భవన మస్తితా - నహి శీతోష్ణాది సకారణం ప్రమాణై ర్నిరూప్యమాణం వస్తు సంభవతి - వికారో హి సః వికార శ్చ వ్యభిచరతి.

వ్యా॥ నాసతఇతి॥ అసభువి భూసత్తాయామి త్యేకార్థకంధాతుద్వయమ్ తత్ర అస్తే శ్శతరి స న్నితి భవతే ర్ఘఞి భావ ఇతి చ రూపద్వయమ్ - స న్నభవతీ త్య సత్ - క్లీబత్వే తు అసత్- సతోభావస్సత్తా- నభావః అభావః తథా చ భావ స్సత్తా అభావ స్త్వసత్తేతి వివేకః - ఏవంసతి - సతి సత్తా వర్తతే తద్భావస్య తన్నిష్ఠ త్వాత్- సత్తావత ఏవ సత్త్వాచ్చ అసతి తు సత్తా నవర్తతే కిన్తు అసత్తైవ వర్తతే- సత్తారహిత స్యై వాసత్త్వాత్ ఇతి సర్వ స్యాపి సుగ్రహమేవ - తతశ్చ - అసతో నాస్తి సత్తేతి సతో నాస్త్యసత్తేతి చ వ్యర్థో ఽయం కృష్ణ స్యోపదేశః - నహి కోఽపి సతః పదార్థ స్యాసత్తాశాలిత్వ మసత స్సత్తాశాలిత్వ ఞ్చ మనుతే- యేనా య ముపదేశ స్సఫలస్స్యాత్ - న హి కశ్చి ద ప్యసన్తం శశశృంగం సన్త మ్మన్య తే - సన్తం వా గోశృంగ మసన్త మితి ప్రాప్తే ఆహ భగవా న్భాష్యకారః - అస తః అవిద్యమానస్య శీతోష్ణాదే రిత్యాది - యస్యకాలత్రయే ప్యభావో నాస్తి తదే వ సత్ - యస్య తు ప్రతీతిసమయ ఏవ భావః- న తు కాలత్రయే తదసత్ - సతి వస్తుని కదాచి ద ప్యసత్తాయాః స్థిత్యనౌచిత్యాత్ - అన్యథాప్రతీతిసమయవర్తి రజ్జుసర్పో ఽపి సన్ స్యాదేవ - లోక స్తు నైవం జానాతి కిన్తు ప్రతీతం వస్తుస త్త్వేన అప్రతీతం వ స్త్వసత్త్వే న చ జానాతి- అతోఽయ ముపదేశః సఫల ఏ వేతిభావః.

భాష్యార్థమ్బ్రూమః - అసతః అవిద్యమానస్య శీతోష్ణాదే స్సకారణస్య భావో భవన మస్తితా న విద్యతే నాస్తీ త్యన్వయః.

నను కారణస్య సత్త్వే కథం కార్యస్య శీతోష్ణాదే రసత్త్వ మత ఆహ సకారణస్యేతి - సకారణస్య జలాగ్న్యాదికారణసహితస్య - స్థానస్యేతినా - అజ్ఞానప్రభవత్వా చ్ఛీతోష్ణాది సర్వప్రపఞ్చస్య - ఆదిశబ్దా త్సుఖదుఃఖాదిగ్రహణమ్.

నను యదిశీతోష్ణాదిక మవిద్యమానం స్యా త్తర్హి తస్య భావో న స్యాదేవ - ప్రత్యుత శీతోష్ణాదికం విద్యత ఏవ - ప్రతీయమానత్వాత్ - న హ్యవిద్యమానం శశశృంగాదికం ప్రతీయేత - అత ఆహ నహీతి॥ సకారణం శీతోష్ణాది జగత్ ప్రమాణై ర్నిరూప్యమాణం వస్తు సత్యం న సమ్భవతి హీత్యన్వయః - శ్రుతిభి స్తద నుగృహీతతర్కై శ్చ విచార్యమాణేసతి శీతోష్ణాదే ర్వస్తుత్వం నసిద్ధ్యతీత్యర్థః॥

యద్వా - ప్రమాణై స్త్వగాదీన్ద్రియై ర్నిరూప్యమాణం గృహ్యమాణం సకారణం శీతోష్ణాది - వస్తు న సమ్భవతి హీత్యన్వయః॥

తత్ర హేతు మాహ - వికారో హి స ఇతి- సః శీతోష్ణాదిపదార్థః విక్రియత ఇతి వికారః భవతి హిః ప్రసిద్ధా - భవతు వికారః కిం స్తే నేత్యత ఆహ - వికారశ్చేతి॥ వికారః కార్యం వ్యభిచరతి చ - హ్యర్థోత్రచః - వ్యభిచారో నామ కార్యస్య కారణవ్యతిరేకే ణాసత్త్వమ్॥

భా॥ యథా ఘటాదిసంస్థానం చక్షుషా నిరూప్యమాణం మృద్వ్యతిరేకే ణానుపలబ్ధే రస త్తథా సర్వో వికారః కారణవ్యతిరేకే ణానుపలబ్ధే రసత్ జన్మప్రధ్వంసాభ్యాం ప్రా గూర్ధ్వం చా నుపలబ్ధేః కార్యస్య మృదాదికారణస్యచ తత్కారణవ్యతిరేకే ణానుపలబ్ధే రసత్వం॥

వ్యా॥ తదే వోపపాదయతి యథేత్యాదినా॥ ఘటాదిసంస్థానం ఘటాద్యాకారసన్నివేశః- యద్వా వ్యభిచారో నామ కార్యస్య కాలత్రయే ప్యసత్త్వమ్ - నను - కార్యస్య స్యోత్పత్తేః ప్రాక్ స్వధ్వంసా త్పశ్చాచ్చ- భవ త్వసత్త్వ మితికృత్వా కాలద్వయే కార్య మస ద్భవతునామ- వర్తమానకాలే కార్యస్య సత్త్వా త్కథం కాలత్రయేఽపి కార్య స్యాసత్త్వ మత ఆహ - యథేత్యాది॥ కారణవ్యతిరేకేణ కార్య స్యానుపలభ్యమానత్వా ద్వర్తమానకాలేఽపి న కార్యస్య సత్త్వ మితికృత్వా కాలత్రయేఽపి కార్య మస దేవేతి యుక్తం వికారస్య వ్యభిచారిత్వ మిత్యర్థః- జన్మప్రధ్వంసాభ్యాం ప్రా గూర్ధ్వ ఞ్చ కార్య స్యానుపలబ్ధే శ్చాసత్త్వ మిత్యన్వయః -

నను - ఘటాదికార్యస్యాసత్త్వమస్తునామ - న తు తత్కారణస్య మృదాదేరితి శఙ్కాయా మాహామృదాదీతి॥ ఘటాదికారణం మృదాదికమపి - స్వకారణభూత జలాదివ్యతిరేకేణ వర్తమానకాలే నాస్తి - జన్మనః ప్రాక్ప్రధ్వంసాత్పశ్చాచ్చ సుతరాం నాస్తీత్యసదేవ తత్ - ఇతి

భా॥ తదసత్త్వే సర్వాభావప్రసఙ్గ ఇతిచేన్న - సర్వత్ర బుద్ధిద్వయోపలబ్ధేః సద్బుద్ధి రసద్బుద్ధిశ్చేతి యద్విషయా బుద్ధిర్న వ్యభిచరతి తత్సత్ యద్విషయా వ్యభిచరతి తదస దితి సదసద్విభాగే బుద్ధితన్త్రే స్థితే సర్వత్ర ద్వే బుద్ధీ సర్వై రుపలభ్యేతే - సామానాధికరణ్యేన నీలోత్పలవత్ సన్ ఘటస్సన్పటస్సన్హస్తీత్యేవం సర్వత్ర

వ్యా॥ నన్వేవం పృథివ్యాద్యాకాశాన్తానాం భూతానామపి జన్యత్వేన వ్యభిచారిత్వే సతి సద్రూపవస్త్వన్తరస్యైవాభావాచ్ఛూన్యవాదప్రసంగ ఇత్యాక్షిపతి స్వయమేవ - తదసత్త్వ ఇతి - సకార్యస్య మృదాదికారణస్యాసత్త్వే ఇత్యర్థః - పరిహరతి నేతి॥ సర్వత్ర సద్బుద్ధిరసద్బుద్ధిశ్చేతి బుద్ధిద్వయోపలబ్ధేర్న సర్వాభావ ప్రసంగ ఇత్యన్వయః - సర్వత్రేతి ఘటపటాదిసర్వవ్యవహారేష్విత్యర్థః - సద్విషయా బుద్ధిస్సద్బుద్ధి రసద్విషయా బుద్ధి రసద్బుద్ధిః - బుద్ధిర్వృత్తిజ్ఞానమ్ - విషయస్యాభావే విషయిణ ఏవాభావాత్ - విషయిభూతయా సర్వత్ర ప్రసిద్ధయా సద్బుద్ధ్యా విషయస్య సతః పదార్థస్యానుమీయమానత్వాత్సద్వస్తులాభేన న శూన్యవాదప్రసంగ ఇత్యర్థః - నను కింతత్సత్ యద్విషయా బుద్ధిస్సద్బుద్ధిః - కిం వా తదసత్ యద్విషయా బుద్ధిరసద్బుద్ధిరిత్యత ఆహ - యద్విషయేతి॥ న వ్యభిచరతి న నశ్యతీత్యర్థః - విపర్యయం న ప్రాప్నోతీతి యావత్ - యథా ఘటబుద్ధిర్ఘటే భిన్నే సతి కపాలబుద్ధిర్భవతి తద్వదిత్యర్థః - బుద్ధితన్త్రే బుద్ధ్యధీనే - బుద్ధేరవ్యభిచారత్వ వ్యభిచారత్వాభ్యాం సదసద్విభాగస్య జాతత్వాదితి భావః - స్థితే ఇత్యనన్తరమ్ సతీతి పూరణీయమ్ - నీలోత్పలవత్సామానాధికరణ్యేన సన్ఘటస్సన్పటస్సన్హస్తీత్యేవం సర్వత్ర ద్వేబుద్ధీ సర్వైరుపలభ్యేతే ఇత్యన్వయః - సామానాధికరణ్యేన సమానాశ్రయవృత్తిత్వేన - అభేదసమ్బన్ధేనేతి యావత్ - యథా నీలోత్పలత్వయోః సామానాధికరణ్యాన్నీలాభిన్నముత్పలమితి శాబ్దబోధః - ఏవం సన్ ఘట ఇత్యాదౌ - సత్త్వఘటత్వయోః సామానాధికరణ్యాత్సదభిన్నో ఘట ఇతి బోధః ఏవం నీలోత్పలయోరివ సద్ఘటయోస్సామానాధికరణ్యే సతి తద్బుద్ధ్యోరపి సామానాధికరణ్యం సమ్భవతి - ఏకస్మిన్నేవ నీలోత్పలపదార్థే నీలబుద్ధేరుత్పలబుద్ధేశ్చ జాతత్వాత్ - ఏకస్మిన్నేవ విద్యమానఘటే సద్బుద్ధేర్ఘటబుద్ధేశ్చ జాతత్వాత్.

భా॥ తయోర్బుద్ధ్యో ర్ఘటాదిబుద్ధి ర్వ్యభిచరతి - తథాచ- దర్శితం నతు సద్బుద్ధి స్తస్మాత్ ఘటాదిబుద్ధివిషయోఽసత్ - వ్యభిచారాత్ న తు సద్బుద్ధివిషయః అసత్ - అవ్యభిచారాత్.

వ్యా॥ నను భవతు బుద్ధిద్వయం కి న్తే నేత్యత ఆహ- తయోరితి॥ సద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యోరిత్యర్థః - ఘటాదీతి ఆదిపదా త్పటహ స్తిగ్రహణమ్ - సద్బుద్ధిఘటబుద్ధ్యో ర్ఘట బుద్ధిర్వ్యభిచరతి సద్బుద్ధిపటబుద్ధ్యోః పటబుద్ధిర్వ్యభిచరతి సద్బుద్ధిహ స్తిబుద్ధ్యో స్తు హ స్తిబుద్ధి ర్వ్యభిచర తీత్యర్థః - కథం వ్యభిచరతీత్యత్రాహ - తథాచదర్శితమితి॥ యథా వ్యభిచరతి తథాదర్శిత మే వే త్యర్థః - ఘటాదివికారజాతస్య వ్యభిచారప్ర దర్శనద్వారేతిభావః - స్వవిషయే ఘటాదివికారే వ్యభిచరతి సతి స్వయం బుద్ధి ర పి వ్యభిచర తీతి త త్త్వమ్ - ఘటస్యకాలత్రయేఽ ప్యస త్త్వే తద్విషయబుద్ధే రపి కాలత్రయే ప్యసత్త్వా ద స్తి వ్యభిచార ఇత్యాశయః - యద్వా - ఘటః స్వోత్ప త్తేః ప్రాక్ మృద్రూపత్వా న్మృద్బుద్ధివిషయః ధ్వంసాన న్తరం చూర్ణబుద్ధివిషయః స్వకాలే ఘటబుద్ధివిషయః - అతః కాలత్రయేఽ ప్యనియతరూపత్వేన అనియతబుద్ధి విషయత్వా ద్వ్యభిచారిత్వం ఘటస్య - తద్బుద్ధే శ్చానియతవిషయత్వే నానియత రూపత్వా ద్వ్యభిచారిత్వమితి - య త్సదా ఽప్యేకరూపం త దవ్యభిచారి - య త్త్వనియతరూపం తద్వ్యభిచా రీతి సిద్ధాన్తాత్ - నత్వితి॥ సద్బుద్ధి స్తు న వ్యభిచరతీ త్యర్థః - ఫలిత మాహ - తస్మాదితి సద్బుద్ధే రవ్యభిచారిత్వా ద్ఘటాదిబుద్ధే శ్చ వ్య భిచారిత్వా ది త్యర్థః - ఘటాదిబుద్ధివిషయ ఇతి॥ ఘటాదిన స్త్విత్యర్థః - అసత్ - భవతీతి శేషః - హేతు మాహ వ్యభిచారా దితి - వ్యభిచార శ్చ దర్శితః వికార శ్చ వ్యభిచర తీత్యాది నేతి బోద్ధవ్యమ్ - నత్వితి॥ సద్బుద్ధే ర్విషయః గోచరః వ స్తు తు నాసత్ - అవ్యభిచారా త్కాలత్రయే ప్యేకరూపేణ వ ర్తమానత్వా దిత్యర్థః - కి న్తు స దే వేత్యర్థః - ఏతేన - అసద్బుద్ధివిషయస్య ఘటాదికార్యజాతస్య మృదాది కారణజాతస్య చాస త్త్వేపి - సద్బుద్ధివిషయస్య పరమకారణస్య బ్రహ్మణస్సత్త్వా న్న శూన్యవాదప్రసంగ ఇతి సిద్ధమ్ - అత్రే దమవధేయమ్ - కారణధర్మాః కార్యే న్వేతి - యథా మృద్ధర్మాః కాఠిన్యనైల్యాదికం ఘటే - ఏవ మాత్మన ఆకాశ స్సమ్భూత ఇతి సర్వజగత్కారణ స్యాత్మన స్సచ్చిదానన్దరూపస్య ధర్మాస్సత్తాచైతన్యానన్దాః కార్యే జగత్యనుగతాః - అతఏవ - ఘటోఽ స్తి ఘటో భాతి ఘటః ప్రియ ఇత్యాది ర్వ్యవ హారః - ఏతద్వ్యవహారబలా ద్ఘటాదికార్యజాతే శ్రూయమాణా స్సత్తాభానానన్దాః ఖ ల్వాత్మధర్మాః కార్యత్వా దాత్మాభిన్నే కార్యజాతే వ ర్తమానా ఇవ ప్రతిభా న్తి - నతు వ స్తుత స్తత్ర స న్తి - మృద్ధర్మాః కాఠిన్యాదయోఽ పి హి ఘటాకార పరిణతమృ ద్యేవ వ ర్త న్తే - నతు కమ్బుగ్రీవత్వాద్యాకారే - తద్వ ద్ఘటాదా ప్రతీ

యమానా స్సత్తాచైతన్యానన్దాః ఘటాద్యవచ్ఛిన్నచైతన్యాత్మనిష్ఠా ఏవ - తత శ్చ ఘట స్స న్నితి ఘటే శ్రూయమాణా సత్తా ఆత్మసత్తైవ - నతు ఘటసత్తా - తస్యా శ్చ సత్తాయా ఘటస్య పృథక్కరణే అస న్నేవ ఘటోఽవశిష్యతే - ఏవం సర్వ మపి జగత్కారణచైతన్యసత్తయైవ సదిత్యుచ్యతే - అన్యథా తు జగ దస దేవేతి - కిఞ్చ - మృద్ఘటఇతివ త్సన్ ఘట ఇత్యపి ప్రయోగః కార్యకారణాభేదనిబన్ధన ఏవేతికృత్వా తత్రసచ్ఛబ్దః ఘటభిన్న మాత్మాన మేవ బోధయతి - యథా మృద్ఘట ఇత్యత్ర మృచ్ఛబ్దో ఘటభిన్నాం మృదమ్ - అత స్త్వదర్శిన స్త్వత్ర భ్రాన్తా ఘట మేవ స న్త మ్మన్య న్త ఇతి.

భా॥ నను ఘటే నష్టే ఘటబుద్ధ్యా వ్యభిచరన్త్యాం సద్బుద్ధి రపి వ్యభిచర తీతిచేన్న - పటాదా వపి సద్బుద్ధిదర్శనాత్ - విశేషణవిష యైవ సా సద్బుద్ధిః - సద్బుద్ధివత్ ఘటబుద్ధి రపి ఘటాన్తరే దృశ్యత ఇతి చే న్న - పటాదా వదర్శనాత్

వ్యా॥ అథ - అసద్బుద్ధే రివ సద్బుద్ధే రపి వ్యభిచార మాశఙ్కతే నన్విత్యాదినా॥ ఘటే విద్యమానే సన్ ఘట ఇతి బుద్ధిద్వయ మాసీత్ - ఘటే నష్టే తు ఘటబుద్ధి రివ సద్బుద్ధి రపి నష్టైవ న హి ఘటనాశాన న్తరం స న్నితి బుద్ధి ర్భవే ది త్యర్థః - పరిహరతి నేతి॥ పటాదా వపి సద్బుద్ధిదర్శనా న్న సద్బుద్ధి ర్వ్యభిచర తీత్యన్వయః - యది ఘటనాశా దేవ ఘటబుద్ధినాశవ త్తత్సమానాధికరణసద్బుద్ధినాశ స్స్యా త్తర్హి పట స్స న్నితి పటబుద్ధిసామానాధికరణ్యేన సద్బుద్ధి ర్న స్యా దితిభావః - పటాదా విత్యస్య పటాదిబుద్ధిసామానాధికరణ్యే నేత్యర్థో వాచ్యః - యథాశ్రుతార్థే తు సద్బుద్ధివిషయత్వం పటాదే రాపతతి తదనిష్టమ్ - సద్బుద్ధే ర్ఘటనాశా దనాశే హేత్వన్తర మాహ - విశేషణవిష యైవ సా సద్బుద్ధిరితి॥ విశేషణం విషయో యస్యా స్సా విశేషణవిషయా - సన్ ఘట ఇత్యాదౌ హి సన్నితి విశేషణమ్ ఘటాదయ స్తు విశేష్యా ణీతికృత్వా సద్బుద్ధే ర్విశేషణవిషయత్వమ్ - నీలోత్పలం నీలామ్బరం నీలాగ ఇత్యాదౌ విశేష్యభూతోత్పలాదిబుద్ధే ర్వ్యభిచారేఽపి యథా విశేషణభూతనీలబుద్ధేర వ్యభిచార స్తద్వ దితి భావః - నను - సన్ ఘట ఇతి సద్బుద్ధి ర్ఘటనాశాన న్తరం స న్పట ఇత్యత్ర యథా దృశ్యతే - తథా ఘటబుద్ధి రపి ఘటాన్తరే దృశ్యత ఇతి కథం ఘటబుద్ధే ర్వ్యభిచార ఇతి శఙ్కతే - సద్బుద్ధివదితి॥ పరహరతి నేతి॥ పటాదౌ ఘటబుద్ధే రదర్శనా న్న ఘటబుద్ధే రవ్యభిచార ఇత్యర్థః - పటాదిబుద్ధిసామానాధికరణ్యేన ఘట బుద్ధి ర్న దృశ్యతే సద్బుద్ధి స్తు దృశ్యత ఇతి న సద్బుద్ధిసామ్యం ఘటబుద్ధే రితిభావః

భా॥ నను సద్బుద్ధి రపి నష్టే ఘటే న దృశ్యత ఇతిచే న్న- విశేష్యాభావే విశేష ణానుపపత్తౌ కిం విషయాస్యాత్ - న తు పున స్సద్బుద్ధే ర్విషయాభావాత్

వ్యా॥ నను స న్నష్టఘటఇతి సద్బుద్ధినష్టఘటబుద్ధిసామానాధికరణ్యాభావా న్నష్ట ఘటాదిసమానాధికరణసద్బుద్ధ్యభావేన సద్బుద్ధే రపి వ్యభిచార ఇతి శఙ్కతే నన్వితి॥ పరిహరతి నేతి- హేతుమాహ విశేష్యేతి॥ విశేష్య స్యాభావే విశేషణ స్యానుప పత్తౌ సత్యాం సద్బుద్ధిః కింవిషయా స్యాత్ - విశేష్యస్య ఘట స్యాభావాత్ - నా శాత్ - విశేషణస్య సతః అనుపపత్తౌ - నష్టఘటే స త్త్వ స్యాసమ్భవా దిత్యర్థః - విశేషణవిషయాయా స్సద్బుద్ధే ర్విశేషణానుపపత్తౌ సత్యాం నిర్విషయత్వం జాత మితి యావత్ - సద్బుద్ధే ర్విశేషణమాత్రవిషయత్వా ద్విశేషణానుపపత్త్యా నిర్విష యత్వ మితి ఫలితార్థః - సతో నష్టఘటవిశేషణత్వానుపప త్త్యైవ నష్టఘటబుద్ధి స మానాధికరణసద్బుద్ధ్యభావ ఇతి నిష్కర్షః- ఏవకారార్థ మాహ నత్వితి॥ సద్బుద్ధే ర్విషయ స్తు సద్వస్తు బ్రహ్మై వ- కథ న్త స్యాభావ శ్శక్యతే కల్పయితుం - న కథ మపీత్యర్థః - న చ సద్వస్తునః స్వత న్త్రస్య కథం ఘటాదివిశేషణత్వ మితి వా చ్యమ్- అజ్ఞానకృతా ల్లోకవ్యవహారా దేవ నతు వస్తుత ఇతి

భా॥ ఏకాధికరణత్వం ఘటాదివిశేష్యాభావే న యుక్త మితి చే న్న - ఇద ముదక మితి మరీచ్యాదా అన్యతరాభావేఽపి సామానాధికరణ్యాదర్శనాత్ - తస్మా ద్దేహాదే ర్ద్వన్ద్వస్య చ సకారణ స్యాసతో న విద్యతే భావ ఇతి

వ్యా॥ నను- నా సతో విద్యతే భావ ఇ త్యసతో ఘటాదే ర్భావాభావా దస తా ఘటాదినా సతో బ్రహ్మణ స్సామానాధికరణ్యం నోపపద్యతే- సన్ ఘట స్సన్ పట ఇత్యా దీత్యాక్షిపతి- ఏకాధికరణత్వ మితి॥ ఘటాదే ర్విశేష్య స్యాభావే విశే షణవిశేష్యయో స్సద్ఘటయో స్సామానాధికరణ్యం న యుక్త మిత్యర్థః - మరీచ్యా దా విత్యాదిపదా చ్ఛుక్తిరజ్జ్వాదిగ్రహణమ్- అన్యతరాభావేఽపీతి॥ అన్యతర స్యో దకరజతసర్పాదే రభావే ఽపీత్యర్థః - మరీచ్యాదా వన్యతరాభావే ఽపీద ముదక మి తి సామానాధికరణ్యాదర్శనా ది త్యన్వయః - అయ మాశయః మరీచికోదకం శు క్తి రజతం రజ్జుస్సర్ప ఇ త్యేవం ప్రతీతిః క్వాపి నా స్తి - అధిష్ఠానవిశేషజ్ఞానే వారోప్య విశేషజ్ఞానస్య బాధాత్ - కి న్తు - ఇద ముదక మిదం రజత మయం సర్ప ఇతి ప్ర తీతి ర స్తి- అధిష్ఠానసామాన్యజ్ఞాన స్యారోప్యవిశేషజ్ఞానబాధకత్వా భావాత్ - త త్ర చ యదధిష్ఠాన మిదమంశ స్త దే వా స్తి- య త్త్వారోప్య ముదకాది త న్నా స్త్యేవ- సర్పాదిప్రతీతేః ప్రాక్- సర్పాదిబాధాన న్తరం చ రజ్జ్వాదే రేవ సత్త్వాత్- సర్పాదిప్రతీతికాలేపి వస్తుతో రజ్జ్వాదే రేవ సత్త్వా త్కాలత్రయేఽపి సర్పాదే రస

త్త్వా ద్వ్యభిచారః - రజ్జ్వాదేః సత్త్వా దవ్యభిచారః - ఏవం వ్యభిచారిణాపి సర్పాదినా
అవ్యభిచారిణ ఇదమంశ స్యాధిష్ఠానసామాన్యస్య సామానాధికరణ్యా మ స్త్యే వా
యం సర్ప ఇత్యాది ప్రతీతేః - తద్వత్ - బ్రహ్మ ఘటః బ్రహ్మ పటః బ్రహ్మ హ స్తీ
త్యేవం క్వాపి ప్రతీతి ర్నా స్తి - కిన్తు - సన్ ఘట స్స న్పట స్స న్హ స్తీ త్యేవ మేవ
ప్రతీతి స్సర్వత్ర - తత్ర య ద్విశేషణం సదంశ స్తదేవా స్తి - య త్తు విశేష్యం
ఘటాద్యంశ స్తన్నా స్త్యేవ - విశేషణభూతే సత్యధిష్ఠానే విశేష్య స్య ఘటాదేః క
ల్పితత్వా దయం చ సద్రూపో విశేషణాంశో న ఘటాదివిశేష్యాంశబాధక ఇ త్య
స్త్యుభ యో స్సామానాధికరణ్య మితి - శ్లోకస్య ప్రథమపాదార్థ ముపసంహరతి తస్మా
దితి॥ శీతోష్ణాదేః స కారణస్య వికారస్య అసద్బుద్ధివిషయత్వేన వ్యభిచారా దిత్య
ర్థః అసత స్సకారణస్య దేహాదే ర్ద్వన్ద్వస్య చ భావో న విద్యత ఇత్యన్వయః - దే
హాదే రిత్యత్రాదిపదా దిన్ద్రియమనఆది గ్రహణమ్ - ద్వన్ద్వస్య శీతోష్ణసుఖదుఃఖాది
రూప స్యేత్యర్థః - యథా ఘటాది రుత్ప త్తేః ప్రా గ్ధ్వంసా త్పశ్చా చ్చాసన్ - మధ్యే
పి కారణభూత మృదాదివ్యతిరేకేణాసన్ - తథా దేహాది రపి జన్మనః ప్రా ఙ్మరణా
దూర్ధ్వం చాసన్ - మధ్యే౽ పి కారణభూతపృథివ్యాదిభూతవ్యతిరేకే ణాస న్నితి
దేహాదే ర్వ్యభిచారో బోద్ధ్యః.

భా॥ తథా - సత ఆత్మనః అభావః అవిద్యమానతా న విద్య తే - సర్వ త్రావ్యభి
చారా ది త్యవోచామ.

వ్యా॥ శ్లోకస్య ద్వితీయపాద స్యార్థ మాహ తథేత్యాదినా॥ తథాశబ్దః పూర్వవా
క్యార్థసమా ప్తిద్యోతకః - యథా అసతో భావో నా స్తి తథేతి దృష్టాన్తార్థో వా -
సత్పదార్థ మాహ ఆత్మన ఇతి సచ్చిదానన్దరూపత్వా దాత్మన ఇతిభావః - సర్వత్రా
వ్యభిచారా దితి॥ స ర్వేషు కాలేషు స ర్వేషు దేశేషు స ర్వేషు వస్తుషు చ సత్త్వా ది
త్యర్థః - అవోచా మేతి॥ పూర్వ మే వో క్త మస్మాభి రి త్యర్థః యద్విషయా బుద్ధి
ర్న వ్యభిచరతి తత్స దితి వాక్యే నేతి భావః.

భా॥ ఏవ మాత్మానాత్మనో స్సదసతో రుభయో రపి దృష్ట ఉపలబ్ధో౽న్తో ని
ర్ణయః సత్ స దేవ - అస ద సదే వేతి - తు అనయో ర్యథోక్త యో స్తత్త్వద
ర్శిభిః తదితి సర్వనామ సర్వం చ బ్రహ్మ తస్య నామ త దితి తద్భావ స్తత్త్వం
బ్రహ్మణో యాథాత్మ్యం ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే తత్త్వదర్శిన స్తై స్తత్త్వదర్శి
భిః - త్వ మపి తత్త్వదర్శినాం దృష్టి మాశ్రిత్య శోకం మోహం చ త్యక్త్వా శీతో
ష్ణాదీం స్తితిక్ష స్వేత్యభిప్రాయః॥

వ్యా॥ శ్లోకస్య తృతీయచతుర్థపాదయో రర్థ మాహ- ఏక మిత్యాదినా॥ ఏవ మన
యో రుభయో స్సదసతో రాత్మానాత్మనో ర ప్యన్తో నిర్ణయః తత్త్వదర్శిభి ర్ద్రు
ష్ట ఉపలబ్ధః జ్ఞాత ఇతియావత్ - ఇత్యన్వయః- నిర్ణయ స్యాకార మాహ - సత్స
దేవ అస దసదే వేతి - సదసతో స్సామానాధికరణ్య మజ్ఞానవిలసిత మితి భావః.

అనయో శ్శబ్దార్థ మాహ యథోక్త యోరితి॥ అభావగాహిత్వేన భావగా
హిత్వేన చ శ్లోకద్వితీయ ప్రథమపాదాభ్యాం ప్రతిపాదితయో రి త్యర్థః- తత్త్వద
ర్శిశబ్దార్థ మాహ తదిత్యాదినా॥ తచ్ఛబ్దేన పరామర్శయోగ్యస్య ప్రకృతస్య కస్య
చిత్ప్రతినియతస్య వస్తునోఽ భావా త్త దితి సర్వనా మేత్యుక్తమ్ సర్వనామ శ
బ్దార్థమాహ- సర్వంచేత్యాదినా॥ సర్వస్య నామ సర్వనా మేతి షష్ఠీసమాసః.
సర్వం ఖ ల్విదం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః- సర్వస్య బ్రహ్మకార్యత్వేన కారణభూతబ్రహ్మా
భిన్నత్వా త్సర్వం బ్రహ్మైవ- యద్వా సర్వస్య బ్రహ్మణి కల్పితత్వేన కల్పిత స్యాధి
ష్ఠానానతిరిక్తత్వా త్సర్వం బ్రహ్మైవ.

నను యది తచ్ఛబ్దస్య సర్వనామత్వేన బ్రహ్మనామత్వం స్యా త్తర్హి ఉభ -
ఉభయ - కతర - కతమాదీనా మపి సర్వనామత్వేన బ్రహ్మనామత్వం స్యాత్ -
న చేష్టాపత్తిః - ఉభాదీనాం క్వాపి బ్రహ్మణి ప్రయోగాభావాత్ - ఇతి చేదుచ్య
తే- శృణు- సర్వాదీనిసర్వనామానీతి వ్యాకరణ పరిభాషితసర్వనామత్వేన తచ్ఛబ్దస్య
బ్రహ్మవాచిత్వ మిహ నోచ్యతే కి న్త్వవిశేషేణ సర్వవ స్త్వభిధాయిత్వప్రయుక్తసర్వ
నామత్వే నేతి.

నను బ్రహ్మణో నిర్ధర్మకత్వా త్తద్వాచిన స్తచ్ఛబ్దా త్కథం భావప్రత్య
యోపపత్తి రత ఆహ- యాథాత్మ్యమితి॥ బ్రహ్మణో యాథాత్మ్య మిహ భావార్థ
కత్వప్రత్యయే నాభిధీయతే న తు బ్రహ్మతిరిక్తో ధర్మ ఇ త్యర్థః. యాథాత్మ్యం చ
యాథార్థ్యమ్. త చ్చ బ్రహ్మణ స్సచ్చిదానన్దరూపత్వమ్- న చ నిర్ధర్మకే బ్రహ్మణి
సచ్చిదానన్దరూపత్వరూపధర్మః కథం వర్తే తేతి వాచ్యమ్- ఆనన్దో విషయానుభ
వో నిత్యత్వ ఞ్చేతి స న్తి తద్ధర్మాః - అపృథ క్త్వే పిచైతన్యా త్పృథ గివావభాసన్త
ఇతివచనా త్సత్తా చిత్తి రానన్ద శ్చేతి ధర్మత్రయం బ్రహ్మణో పృథగ్భూత మేవ పృ
థ గి వావభాసతే మాయ యేతికృత్వా న దోష ఇతి.

నను- సచ్చిదానన్దరూపం బ్రహ్మ- తత్ర సత్తాచిత్త్యానన్దా బ్రహ్మణో పృథ
గ్భూతా భవన్తు నామ - సచ్చిదానన్దరూపే సచ్చిదానన్దరూపత్వస్య సత్త్వా త్క
థం నిర్ధర్మకత్వమ్ ఇతిమయా పృచ్ఛ్యత ఇతిచే న్నైవమ్- యథా సత్తాదయో పృ

థగ్భూతా స్తథా సచ్చిదానన్దరూపత్వ మ ప్యపృథగ్భూత మేవ బ్రహ్మణః - సత్తా
చిత్త్వానన్దేభ్యో న హి భిన్నం య త్కిమపి సచ్చిదానన్దరూపత్వమ్- ఇతి - అస్మిం
శ్చ శ్లోకే బ్రహ్మణ స్సద్రూపత్వ మేవ ప్రపఞ్చితం న తు చిద్రూపత్వం నా ప్యా
నన్దరూపత్వం తద్ద్వయ ము త్తరత్ర ప్రపఞ్చయిష్యత ఇతి బోద్ధవ్యమ్. దృష్టి మితి
మత మిత్యర్థః జ్ఞాన మితియావత్ - బ్రహ్మాతిరిక్తం సర్వం జగ దసత్ ప్రత్యగభిన్నం
బ్రహ్మైక మేవ సది త్యేవంరూపాం దృష్టి మితి భావః.

అత్ర శ్రీశాఙ్కరభాష్యే సామానాధికరణ్యే నేతి స్థలే సమానాధికరణే నే
తిపాఠ మాశ్రిత్య- సన్ఘట స్సన్పట స్స న్హస్తీ త్యేవం సర్వత్ర సమానాధికరణే
ద్వే బుద్ధీ సర్వై రుపలభ్యేతే న నీలోత్పలవ ది త్యన్వయంప్రకల్ప్య - పదయో స్సా
మానాధికరణ్యం బుద్ధ్యో రుపచర్యతే సోఽ యమితి సామానాధికరణ్యవత్ -
ఘట స్సన్ని త్యాదిసామానాధికరణ్య మేకవస్తునిష్ఠం వ స్తుభేదే ఘటపటయో రివ
తదయోగా దిత్యర్థః- నీల ముత్పల మితివ ద్ధర్మధర్మిభావస్య సువచత్వా న్న వస్త్వై
క్యవిషయత్వ మితిచే న్నేత్యాహ న నీలోత్పలవదితి॥ న హి సామాన్యవిశేషయో
ర్భేదే ఽభేదే చ తద్భావౌ భేదాభేదా చ విరు ద్ధా వతో జాతివ్యక్త్యో స్సామా
నాధికరణ్యం నీలోత్పల ఇవ న గౌణమ్ కిన్తు- వ్యావృ త్త మనువృ త్తే కల్పిత మి
త్యేకనిష్ఠ మి త్యర్థః. సామాన్యవిశేషయో రుక్తన్యాయంగుణగుణ్యాదా వతిదిశ
త్యేవ మితి॥ ఇతివ్యాఖ్యాత మానన్దగిరిణా

అత్ర విచార్యతే- సమాన మధికరణం యయో స్తయో ర్భావ స్సామానా
ధికరణ్య మితి వ స్తుద్వ యనిష్ఠ మేవ సర్వత్రాపి సామానాధికరణ్యమ్- త ద్ధి ప
దద్వయస్య విశేషణవిశేష్యభావే నాభేదాన్వయే ప్రయోజకమ్- యథా- నీల ము
త్పల మి త్యత్ర నీలాభిన్న ముత్పల మితి శాబ్దబోధా న్నీలత్వోత్పలత్వయో రేకా
ధికరణవృ త్తి త్వేన తత్సామానాధికరణ్యస్య నీలోత్పలపదార్థద్వయనిష్ఠత్వమ్ -
పదయో స్సామానాధికరణ్యం చ పదార్థయో స్సామానాధికరణ్యాధీనం త చ్చ ప
దార్థయో స్సుతరాం భేదే అభేదే వా న సమ్భవతి- అతఏవ ఘటః పట ఇతి ఘటో
ఘట ఇతిచ ప్రయోగాభావః- న చైవం గుణగుణినో ర్నీలోత్పలయో స్సుతరాం భే
దా త్కథం నీలోత్పలప్రయోగ ఇతి వాచ్యమ్ - తత్ర నీలపదస్య నీలగుణవద్ద్రవ్యే
శక్తత్వాత్ - అథ త్రిషు ద్రవ్యేఇత్యమరశాసనాత్ - లక్షణయా వా తద్బోధాత్.
తత శ్చ- నీలగుణవద్ద్రవ్యాభిన్న ముత్పల మితి శాబ్దబోధసిద్ధిః - ఏవం సతి పదార్థ
యో స్సామానాధికరణ్యం సర్వత్రాపి సామాన్యవిశేష్యభావాధీన మేవ

తథాహి- నీల ముత్పల మిత్యత్ర నీలపదం నీలగుణవద్ద్రవ్యసామాన్యవాచి-
ఉత్పలపద స్తు ద్రవ్యవిశేషవా చీత్యుభయో స్సామానాధికరణ్యమ్ - గౌర్ముణ్డ

ఇత్యత్ర గోపదం గోత్వసామాన్యవద్వ్యక్తిమాత్రవాచి ముణ్డపదం వ్యక్తివిశేషవాచి-
మృద్ఘట ఇత్యత్ర - మృత్పదం మృత్సామాన్యవాచి - ఘటపదం కమ్బుగ్రీవాద్యా
కారవన్మృద్విశేషవాచి - అయం సర్ప ఇత్యత్ర ఇదంశబ్దః పురస్స్థవస్తుసామాన్య
వాచీ సర్పశబ్ద స్తద్విశేషవాచీ - స న్ఘట ఇత్యత్ర సచ్ఛబ్ద స్సత్తావద్వస్తుమాత్ర
వాచీ ఘటశబ్ద స్తద్విశేషవాచీ.

యద్వా మృద్ఘట ఇత్యాదిషు కార్యకారణభావాధీనం సామానాధికరణ్య మ
న్యత్ర తు సామాన్యవిశేషభావాధీన మి త్యస్తు - ధర్మధర్మిభావగుణగుణిభావాద్యధీ
న న్తు నాస్తి సామానాధికరణ్యం ధర్మధర్మిణో ర్గుణగుణినో శ్చ సుతరాం భే
దాత్ - న చైవం కార్యకారణయో స్సామాన్యవిశేషయో ర్వా సుతరాం భేద
ఏ వేతి వాచ్యం - మృదాదే స్సకాశా ద్ఘటాదీనాం సుతరా మ్భేదాదర్శనాత్ -
నాపి సుతరా మభేదః కార్యమ్ కారణ మిత్యాదిభేదవ్యవహారలోపప్రసఙ్గాత్ -
తస్మా ద్భేదేనాభేదేన వా దుర్నిరూపయో రేవ పదార్థయో స్సామానాధికరణ్యమ్
ఇదం చ స న్ఘట ఇత్యత్రేవ నీల ముత్పల మిత్యత్రాపి తుల్య మే వేతి కథ ము
చ్యతే న నీలోత్పలవ దితి.

న చ సోఽయ మితి సామానాధికరణ్యవ త్స న్ఘట ఇతి సామానాధికర
ణ్యం సామాన్యవిశేషభావాద్యన్యాక్రాన్త మే వేతి వాచ్యమ్. సోఽయ మిత్యత్ర
తదిదమర్థయో స్సామానాధికరణ్యాసమ్భవే నైవ భాగత్యాగలక్షణాస్వీకారాత్ - న
హి సోఽయం దేవదత్త ఇత్యత్ర తదభిన్నోఽయం దేవదత్త ఇతి వాక్యార్థః కిన్తు - దే
వదత్త ఇ త్యేవ - సన్ఘట ఇత్యత్ర నైవం సన్మాత్ర మి త్యర్థః - కిన్తు సదభిన్నో ఘట ఇ
త్యేవ - సత్త్వఘటత్వయో స్తదిదమర్థయో రి వావిరోధాత్ - విరోధే సతి హి లక్ష
ణాశ్రయణమ్ - బ్రహ్మ ఘట ఇత్యుక్తౌ హి విరోధస్స్ఫూర్తిః - తస్మా న్నీల ముత్పల
మితివ త్స న్ఘట ఇత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యం - న తు సోఽయ మితివత్
సోఽయ మిత్యత్ర సామానాధికరణ్య స్యైవ బాధితత్వాత్

నను - సతి అనువృత్తే ఘటస్య వ్యావృత్తస్య కల్పితత్వేన సన్ఘట ఇత్యత్ర
అనువృత్తవ్యావృత్తభావాశ్రయం సామానాధికరణ్యం నీలోత్పల మిత్యత్ర తు నైవ
మితిచే న్నైవమ్ - న హి కోఽపి సతి ఘటస్య కల్పితత్వ మభిప్రేత్య సన్ఘట
ఇతి ప్రయుఙ్క్తే - తథాత్వే చిద్ఘట ఇత్యపి ప్రయుఞ్జీత - తాత్పర్యాధీనా హి శబ్ద
ప్రవృత్తిః - పరన్తు విద్యమానతయా ఘటస్య ఘట స్సన్నితి సర్వోఽపి ప్రత్యేతి -
తచ్చ విద్యమానత్వం పటాదిష్వ ప్యస్తీ త్యనుగత మేవ - తథా నీలత్వ మపి ర
త్నాదిష్వస్తీ త్యనుగత మేవ - ఏవ మనువృత్తవ్యావృత్తభావో నీలోత్పలస్థలేఽ
ప్యస్త్యే వేతి కథ ముచ్యతే న నీలోత్పలవదితి.

న చ గౌ ర్ముణ్డ స్స ఘటో మృద్ఘట ఇత్యాదిషు గోసన్మృదాదిరూప మే
క మేవ వ స్త్వ స్తీతి తత్ర సామానాధికరణ్య మేకనిష్ఠం నైవం నీలోత్పలస్థలే ఇతి
వాచ్యమ్- నీలోత్పలస్థలేఽపి ఏక మేవ నీలగుణవద్ద్రవ్యం వర్తత ఇతి సిద్ధాన్తాత్.

నాపి స న్ఘట ఇత్యత్ర సత్యమిథ్యారూపవస్తుద్వయనిష్ఠం సామానాధికర
ణ్యం నీలోత్పల మిత్యత్ర తు మిథ్యాభూతవస్తుద్వయనిష్ఠ మేవేతి వాచ్యమ్. బ్ర
హ్మ ఘట ఇత్యత్ర తథాత్వేఽపి సన్ఘట ఇత్యత్రాతథాత్వాత్ - కిఞ్చ యది స
న్ఘట ఇ త్యత్ర సచ్ఛబ్ద స్సత్యం బ్రహ్మ వక్తి ఘటశబ్ద స్తు మిథ్యాఘట మితి వేత్తి,
పురుష స్తర్హి సత్యమిథ్యావస్తునో స్సామానాధికరణ్యా యోగా త్స న్ఘట ఇతి
నైవ ప్రయుఞ్జీత- న చ నీలం నభ ఇతివ త్స న్ఘట ఇతిప్రయోగోపపత్తి రితి వా
చ్యమ్ తస్య భ్రమత్వాత్ స న్ఘట ఇ త్యస్య యావద్వ్యవహారం ప్రమాత్వా
చ్చ న హి సర్పే సర్పబుద్ధిః రజ్జౌ సర్ప బుద్ధి శ్చ తు ల్యేతి వ క్తుం శక్యతే- తస్మా
త్సామానాధికరణ్యే నేతి పాఠ ఏవ సమీచీనః అన్వయక్లేశరహితశ్చ

అత్రాహ రామానుజః- అసతో దేహస్య సద్భావో న విద్యతే- సత
శ్చాత్మనో నాసద్భావః - ఉ భయో ర్దేహాత్మనో రుపలభ్యమానయో ర్యథో ప
లబ్ధి త త్త్వదర్శిభి రన్తో దృష్టః- నిర్ణయాన్తత్వా న్నిరూపణస్య నిర్ణయ ఇహాన్తశబ్దే
నోచ్యతే- దేహ స్యాచిద్వస్తునో స త్త్వ మేవ స్వరూప మాత్మన శ్చేతనస్య స
త్త్వ మేవ స్వరూప మితి నిర్ణయో దృష్ట ఇ త్యర్థః- వినాశస్వభావో హ్యస త్త్వ
మవినాశస్వభావ శ్చ స త్త్వ మితి

అత్రవిచార్యతే సత ఈశ్వరా దుత్పన్న మిదం కార్యం జగ త్సదే వేతి స
త్కార్యవాదిన స్స్వస్య అసతో దేహ స్యేత్యర్థవర్ణనం స్వమతప్రచ్యుతిరూపదో
షావహమ్ - పరమతప్రవేశరూపదోషావహఞ్చ - అసతో దేహ స్యేతి దేహమా
త్రగ్రహణ ఞ్చాయుక్తం శీతోష్ణాదే రపి తాదృశస్య సత్త్వాత్ - మూలే భావ
ఇతి శ్రూయమాణస్య పదస్య సద్భావ ఇత్యర్థవర్ణనం చాయు క్తమ్ - తథా అభా
వ ఇత్య స్యాసద్భావ ఇతిచ - యోగ్యత్వ మయోగ్యత్వ మితి చార్థాన్తర ప్ర
తీతేః- సద్భావ స్సత్తా- అసద్భావ స్త్వఽ స త్తే త్యర్థగ్రహణస్య క్లిష్టత్వాత్ - స
త ఆత్మన ఇత్య ప్యయుక్తం స్వమతే ప్రకృతిపురుషేశ్వరాణాం త్రయాణాం సత్య
త్వాత్ నిత్యత్వా చ్చ - ఆత్మనా ఞ్చ బహుత్వా దేకత్వవచనం చాయుక్తమ్ - దే
హాత్మనో రుపలభ్యమానత్వోక్తి శ్చాయుక్తా- దేహస్యోపలభ్యమానత్వేఽ ప్యా
త్మనః ప్రమాతు రుపలబ్ధృత్వే నోపలభ్యమానత్వాభావాత్ - అన్యథా ఉపలభ్య
మానత్వే దేహాదివ దాత్మనోఽ పి జడత్వం స్యాదేవ- త త్త్వదర్శిభి రిత్యస్య యథో

పలబ్ధీతి శేషపూరణ ఞ్చాయుక్తం - శేషపూరణం వినై వార్థలాభాత్ - శేషపూర
ణస్య మూలకారాసమ్మతత్వాత్ - దేహ స్యాచిద్వస్తునః అసత్త్వ మేవ స్వరూప
మిత్యప్యయుక్తమ్ - అసత్త్వస్య గుణత్వేన స్వరూపత్వాభావాత్ - అసత్త్వ మేవే
త్యేవకారేణ స్వరూపాన్తరనిషేధ శ్చ స్సమ్భవతి త చ్చానిష్ట మచిద్వస్తూనా మచి
త్స్వరూపత్వాత్ - తథా ఆత్మన స్సత్త్వ మేవ స్వరూప మిత్య ప్యయుక్తం జ్ఞానై
కాకారత్వా దాత్మనః వినాశస్వభావో హ్యసత్త్వ మిత్య ప్యయుక్తమ్ - స్వమతే
సత్యత్వనిత్యత్వయో ర్భేదాత్ - జగ దిదం సత్య మనిత్య మితి స్వసిద్ధాన్తాత్ - అ
తఏ వావినాశ స్వభావ శ్చ సత్త్వ మిత్య ప్యయుక్తమ్. ౧౬

మూ॥ శ్లో॥ అవినాశి తు త ద్విద్ధి యేన సర్వమిద న్తతమ్
వినాశ మవ్యయ స్యాస్య న కశ్చి త్కర్తు మర్హతి॥ ౧౭

భా॥ కిమ్పున స్తత్సత్ - య త్సర్వ దైవ సదిత్యుచ్యతే॥ అవినాశీతి॥ అవినా
శి న వినష్టుం శీలమస్యేతి- తు శబ్దో సతో విశేషణార్థః - త ద్విద్ధి విజానీహి- యేన
విష్ణ్వాఖ్యేన బ్రహ్మణా సర్వ మిదం జగ త్తతం వ్యాప్తం సాకాశమ్ ఆకాశే నేవ
ఘటాదయో వినాశ మదర్శన మభావః- అవ్యయ స్యాస్య నైతత్ సదాఖ్యం బ్ర
హ్మ స్వేన రూపేణ వ్యేతి నిరవయవత్వా ద్దేహాదివత్ నాప్యాత్మీయత్వే నాత్మీయా
భావా ద్యథా దేవదత్తో ధనహాన్యా న త్వేవం పరబ్రహ్మ వ్యేత్యతో ఽవ్యయ స్యా
స్య బ్రహ్మణో వినాశం న కశ్చి త్కర్తు మర్హతి న హి కశ్చి దాత్మానం వినాశయి
తుం శక్నోతి॥ ఈశ్వరో పి-ఆత్మా హి బ్రహ్మ స్వాత్మని చ క్రియావిరోధాత్॥ య
థా చక్షు ర్గతరేఖాదీం శ్చక్షు ర్న పశ్యతి॥ ౧౭

వ్యా॥ అవినాశీతి॥ శ్లోక మవతారయతి కిమ్పునరితి॥ సర్వదైవేతి య ద్విషయా
బుద్ధి ర్న వ్యభిచరతి తత్సది త్యనేనేతిభావః- శీలమితి తాచ్ఛీలికో ణిని రితి భావః-
విశేషణార్థ ఇతి భేదార్థ ఇత్యర్థః. అసతో ఘటాదే ర్భిన్నః ఖల్వయం సత్పదార్థః-
త త్తు అవినాశీతి విద్ధీ త్యన్వయః- అసతో వ్యావృత్తం తద్వ స్త్వవినాశీ త్యర్థః -
విష్ణ్వాఖ్యేనేతి॥ విశ్వం వేవేష్టి వ్యాప్నోతీతి విష్ణుశబ్దనిర్వచనా దితి భావః. సాకాశ మితి
జగతో విశేషణమ్- బ్రహ్మణో జగద్వ్యాప్తౌ దృష్టాన్త మాహ. ఆకాశే నేవ ఘ
టాదయ ఇతి॥ అన్త ర్బహి శ్చ త త్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత ఇతి శ్రుతే స్స
ర్వవ్యాపకం నారాయణ మాత్మానం విష్ణుం బ్రహ్మ అవినాశిత్వా త్సత్పదార్థం విద్ధీ
తి ఫలితార్థః- యద్వా- అవి నాశీతి సతః పర్యాయః- తథాచ - సర్వవ్యాపకత్వా
ద్బ్రహ్మ అవినాశి స దితి విద్ధీతి- అథవా నాత్ర హేతు ర్నిర్దిష్టః. కిన్తు- య త్సర్వ
వ్యాపక న్త ద్బ్రహ్మ త్వ మవినాశీతి విద్ధి.

కుతో స్యావినాశిత్వ మత ఆహ- వినాశమితి॥ తదర్థమాహ- అదర్శనమభావ మితి॥ యావదితి శేషః- వినాశశబ్దస్య నిశ్చయార్థో భావ ఇ త్యర్థః॥ అవ్యయ స్యాస్యే తి శబ్దస్యాయార్థ మాహ నైతదిత్యాదినా॥ న వ్యేతీత్యవ్యయ మిత్యవ్యయశబ్దనిరుక్తిః ప్రసిద్ధా- సదృశం త్రిషు లిఙ్గేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు వచనేషు చ సర్వేషు య న్న వ్యేతి త దవ్యయ మితి వచనాత్ వ్యేతి వికార మ్ప్రాప్నో తీత్యర్థః- ఏత త్స దాఖ్యం సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మ స్వేన రూపేణ న వ్యేతి న విక్రియతే- కుతః నిరవ యవత్వాత్- వ్యతిరేకదృష్టాన్త మాహ దేహాదివదితి॥ యథా దేహాదిః స్వావయవో పచయాపచయాభ్యాం స్వరూపవికారం భజతే తథా బ్రహ్మ న భజతే నిరవయవ త్వేన స్వరూపవికారాపాదకసామగ్ర్యభావాత్- స్వరూపవికారో నామ రూపభేదః- యథా దేహస్య స్థౌల్యకార్శ్యాదిః నాప్యాత్మీయత్వేన బ్రహ్మ వ్యేతి కుతః- ఆత్మీ యాభావాత్- అసఙ్గ స్యాత్మనః కథ మన్యేన సమ్బన్ధః? యే నాన్య దాత్మీయం స్యా దాత్మనః- వ్యతిరేకదృష్టాన్త మాహ యథా దేవదత్తో ధనహాన్యేతి॥ దేవదత్తస్య ధ నే మమతాసత్త్వాత్- త ద్ధనం దేవదత్త స్యాత్మీయమ్- ఏవ మాత్మీయస్య ధనస్య దైవా న్నాశే సతి స ధనస్వామీ దేవదత్తః దుఃఖరూపం వికార మాపద్యత ఇ త్యర్థః దార్ష్టాన్తికం పున రప్యాహ దార్ఢ్యాయ- న త్వేవం బ్రహ్మ వ్యేతీతి॥ బ్రహ్మాపే క్షయా పృథగ్వస్తున ఏవాభావాత్- సత్యపి మాయామయే వస్తుని నిష్కామస్య బ్రహ్మణ స్తత్ర మమతాఽభావాచ్చ- న బ్రహ్మణ స్స్వీయం వస్తు కిఞ్చి దస్తి- య న్నాశేన బ్రహ్మణో వికార స్స్యాత్- అతో నిర్వికారం బ్రహ్మేత్యర్థః- అవ్యయస్యే తి॥ నిర్వికారస్యేత్యర్థః త దేవం బ్రహ్మణః అవినాశిత్వే నిర్వికారత్వం హేతు రి త్యుక్తం భవతి- హేత్వన్తరమాహ- న కశ్చిదితి॥ బ్రహ్మణో వినాశక స్యాన్య స్యా భావా చ్చావినాశిత్వం బ్రహ్మణ ఇత్యర్థః.

నను బ్రహ్మణోఽ న్య దచేతనం బ్రహ్మ నాశయితుం నార్హతు నామ- చే తన స్త్వాత్మా శక్నో త్యే వేత్యత ఆహ- నహీతి॥ ఆత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వా త్కథం స్వనాశం స్వయం కర్తుం శక్నుయా దాత్మేత్యర్థః నను అగ్నిజలపతనాదినా ఆత్మ నాశోఽపి సుకర ఏ వేతిచే న్నైవ మ్మన్తవ్యం. అగ్నిజలపతనాదినా హ్యాత్మా దేహ మే వ నాశయతి న త్వాత్మాన మితి నాస్తి నాశ్యనాశకభావయో స్సామానాధి కరణ్యమితి॥

నను ఆత్మా బ్రహ్మ నాశయితుం న శక్నుయాన్నామ- ఈశ్వరః పున శ్శక్ను యా త్తస్య సర్వేశ్వరత్వా దితి శఙ్కాయా మాహ ఈశ్వరోపీతి॥ తత్ర హేతుమా హ ఆత్మేతి॥ హి యస్మా ద్బ్రహ్మ ఈశ్వర స్యేతి శేషః ఆత్మా భవతి. యద్వా ఈ

శ్వరో స్యాత్తైవ. హి యస్మా దీశ్వరో బ్రహ్మ భవతీ త్యన్వయః. త దేవ మీశ్వర ఆత్మాఽభిన్నం బ్రహ్మైవ- ఆత్మా చేశ్వరాభిన్నం బ్రహ్మైవ - బ్రహ్మ చేశ్వరాభిన్న ఆ త్మే వేతికృత్వా ఈశ్వరబ్రహ్మాత్మనాం త్రయాణాం శబ్దానా మేవ భేదః- అర్థ స్తు చైతన్య మేక మే వేతి నా స్తి బ్రహ్మనాశకం వస్త్వ న్తర మితి భావః.

యద్వా. అసమర్థో బ్రహ్మనాశయితుం న శక్నో తు నామ. సమర్థ స్తు శ క్త్యయా దేవే త్యత్రాహ న హీతి. ఈశ్వర స్సమర్థోపి కశ్చి న్న శక్నో తీ త్యన్వయః॥ తత్ర హేతుమాహ ఆత్మాహీతి॥ హి యస్మా దాత్మా స్వయ మేవ బ్రహ్మ భవతీ తి శేషః. స్వ స్యై వ బ్రహ్మత్వా దిత్యర్థః.

నను స్వం స్వయ మేవ హన్యా త్తో - దోష స్తత్రాహ- స్వాత్మనీతి॥ స్వా త్మని స్వస్వరూపే క్రియా స్వవ్యాపారో నాస్తి- కుతః- విరోధాత్ - యద్వా స్వాత్మ ని క్రియాయా విరోధా దసమ్భవా ది త్యర్థః- తత్ర దృష్టాన్త మాహ యథేతి॥ చ క్షుష ఈక్షణరూపక్రియా చక్షుర్భిన్నే ఘటాదా వేవ-న తు చక్షుషి - న హి స్వ గతనీలారుణశ్వేతరేఖాదీం శ్చక్షుః పశ్యతి. నను స్వాత్మని క్రియావిరోధే ఆత్మా వారే ద్రష్టవ్య ఇతి శ్రుత్యా కథ మాత్మని దర్శనం విధీయత ఇతిచే న్నై ష దోషః దర్శనస్య జ్ఞానత్వే నాక్రియాత్వాత్ క్రియాత్వేపి మానసిక్రియాత్వేన స్వాత్మక్రి యాత్వాభావాత్ - నను మనః స్వగతాన్ కామాదీన్ వికారా న్పశ్య త్యే వేతిచేన్ నై వం విజ్ఞానాత్మన ఏవ తద్ద్రష్టృత్వాత్

నిర్వికారత్వా న్నాశకా న్తరాభావాచ్చ సర్వవ్యాపకం బ్రహ్మ చైతన్య మేక మే వావినాశి సత్పదవాచ్యం వ స్త్వితి వి ద్ధీతి శ్లోకస్య నిష్కృష్టార్థః

అత్రాహరామానుజః- త దాత్మతత్త్వ మవినా శీతి విద్ధి యేనాత్మత త్త్వేన చేతనేన తద్వ్యతిరి క్త మిద మచేతనత త్త్వం సర్వం తతం వ్యా ప్తమ్- వ్యాపకత్వేన నిరతిశయసూక్ష్మత్వా దాత్మనో వికారానర్హస్య తద్వ్యతిరిక్తో న కశ్చిత్పదార్థో వి నాశం క రు మర్హతి- తద్వ్యాప్యతయా తస్మాత్ స్థూలత్వా దత ఆత్మత త్త్వ మవి నా శీతి- ఆత్మనోఽ పి సూక్ష్మతరస్య తన్నాశక స్యాన్య స్యాదర్శనా దీశ్వర స్యాపి తన్నాశసఙ్కల్పాభావా దితి భావ ఇతి వేదాన్తదేశిక శ్చ.

త దిహ విచార్య తే- త దితి మూలే దృశ్యమానస్య క్లీబస్య సద్బ్రహ్మరూ పే ర్థే స్ఫుట మవగమ్యమానే సతి తం విహాయ ఆత్మత త్త్వరూపార్థకల్పన స్యాప్ర మాణత్వాత్ - ఆత్మాన మిత్యనే నై వాభీష్టే సిద్ధే త త్త్వపదవై యర్థ్యా చ్చ - ఇద మచేతనత త్త్వం సర్వ మిత్యస్య- జీవేశ్వరవ్యతిరి క్తం సర్వ మితి హి తవాభిమతోఽ

ర్థః కథ న్తద్వ్యాపకత్వం సూక్ష్మత్వేన పరిచ్ఛిన్నస్య జీవస్య న హి క్వాపి పరి
చ్ఛిన్నస్య వ్యాప్తి ర్దృష్టా న హి పరిచ్ఛిన్నో ఘటో వ్యాపక స్సన్ దృశ్యతే- స
ర్వవ్యాప్తి ర్నామ సర్వత్ర సత్త్వం ఖలు- కథం పరిచ్ఛిన్నో జీవ స్సర్వత్రస్యాత్-
దృశ్యతే కిం జీవో దారుపాషాణమృదాదిష్వచేతనేషు ? యది దృశ్యతే తర్హి
దార్వాదీన్యపి సచేతనా న్యేవ స్యుః న త్వచేతనాని బుద్ధిపరిచ్ఛిన్నస్య మనోమ
యకోశా దన్తరస్య విజ్ఞానమయ స్యాత్మనా జీవస్య సూక్ష్మతరస్య మనోమయ
కోశవ్యాప్తి రస్తు నామ కథం నామ స్వసర్వదేహవ్యాప్తిః యస్స్వమేవ దేహం
సర్వం వ్యాప్తుం నేష్టే కథ మన్యదేహా న్వ్యాప్నుయాత్. సర్వదేహవ్యాపకత్వే
చైకజీవవాదప్రసఙ్గః.

ఆత్మానేకత్వే తు ఆత్మన స్సర్వవ్యాపకత్వభఙ్గప్రసఙ్గః- అథ యద్యేత ద్దోష
పరిహారా యాత్మనాం జాత్యైకత్వ మఙ్గీకృత్య యే నాత్మసముదాయేన ఇదం స
ర్వ మచేతనజాతం తత మిత్యుచ్యతే తర్హి సర్వపదవిరోధః- నహి సర్వోఽప్య య
మాత్మసముదాయః పాషాణాదిక మచేతనం వ్యాప్తు మీష్టే యది సర్వపద స్యాపి
మనుష్యాదిదేహజా తేసఙ్కోచ స్తర్హి మూలకారాశయవిరోధః స్ఫుట ఏవ జాత్యై
కత్వా దేకైక ఆత్మా ఏకైకం దేహం వ్యాప్య వర్తత ఇతి వ్యాపకత్వ మాత్మనో
య ద్యుచ్యేత తర్హి త చ్చ న సమ్భవతి- ఏకైక దేహా న్తర్వర్తిన ఆత్మనః పేటికా
న్తరస్య వస్త్ర స్యేవ వ్యాపకత్వాయోగాత్- య దన్త ర్బహి ర్వర్తతే త ద్ధి
వ్యాపకం యథా ఆకాశః ధూమాభావవ త్యయోగోళకే వహ్ని రస్తీతి హి వహ్నే
ర్ధూమవ్యాపకత్వ ముక్తం తథా దేహాభావవతి గగనాదా చేతన స్యాభావా త్కథ
న్దేహవ్యాపకత్వం చైతన్యస్య ప్రత్యుత దేహ ఏవ జీవవ్యాపకః జీవాభావవతి శ
య్యాదా దేహస్య సత్త్వాత్ - నచయదా న్తరం త ద్వ్యాపక మితి వక్తుం శక్యమ్-
గృహా న్తరస్య ఘట స్యాపి వ్యాపకత్వప్రసఙ్గాత్ - నచాసో రపి జీవస్య ధర్మభూత
జ్ఞానేన వ్యాపకత్వమితి వాచ్యమ్- ధర్మభూతజ్ఞాన స్యా ప్యచేతనే వృత్త్యయోగాత్-
సిద్ధాన్తే తు జ్ఞానస్వరూపే జీవే ధర్మభూతం జ్ఞానం నాస్త్యేవ- జ్ఞానే జ్ఞానాయోగాత్
ధర్మభూతజ్ఞానవత్త్వేన జీవస్య జ్ఞానిత్వ మేవ స్యా న్నతు జ్ఞానస్వరూపత్వమ్ న్యా
యమతే జీవస్య ద్రవ్యత్వా ద్ద్రవ్యస్య గుణవత్వా ద్ధర్మభూతజ్ఞానవత్త్వం జీవ స్యో
పపద్యతే- తవ మతే తు జ్ఞానైకాకారస్య జీవస్య కథ న్ధర్మభూతజ్ఞానవత్త్వమ్ ? న
హ్యేక మేవ జ్ఞాన మేకస్మి న్నాశ్రయే స్వరూపభూతం ధర్మభూతం చ భవితు మర్హ
తి. యదితు ధర్మభూతజ్ఞానం వృత్తిజ్ఞాన మిత్యభ్యుపగమ్యేత. తర్హి తద్వృత్తిజ్ఞాన
మన్తఃకరణ స్యైవ ధర్మభూతో నాత్మన ఇతి విద్ధి. తస్మా న్న వ్యాపకత్వం సూక్ష్మ
స్యాత్మన ఇతికృత్వా ఆత్మత త్త్వేన సర్వమచేతనతత్వం తత మి త్యయుక్తమ్.

కి ఞ్చాత్మవ్యతిరిక్తత్వ మప్యచేతనస్య దుర్వచమ్, ఆత్మన ఆకాశ స్సమ్భూత ఇత్యాత్మకార్య స్యాచేత నస్యాత్మాఽవ్యతిరిక్తత్వాత్. ఆత్మనో నిరతిశయ సూక్ష్మత్వ ఞ్చాయుక్తమ్. నిరతిశయే సూక్ష్మత్వే వ్యాపకత్వాయోగాత్. శరీరాన్త రపి సర్వవ్యాప్త్యభావే కృత్స్నదేహవ్యాపి శైత్యాదిప్రయుక్త సుఖా ద్యుపలబ్ధ్యయోగాత్. త్వగాదీన్ద్రియై స్తదుపలబ్ధి రిత్యపి నశక్యమ్ సూక్ష్మతమస్య తస్య త్వగాది సమ్బన్ధాసమ్భవాత్. అణోరణీయా న్మహతో మహీయా నాత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తో రితి శ్రుత్యా ఆత్మనో మహతో మహీయస్త్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. అణోరణీయానిత్యస్య తు సూక్ష్మ త్వాత్సూక్ష్మతరో దుర్విజ్ఞేయ ఇత్యర్థాత్.

తథా ఆత్మవ్యాప్యతయా ఆత్మన స్థూలాః పదార్థా ఆత్మానం న నాశయన్తీత్యప్యయుక్తమ్. అణో రాత్మనః వ్యాపకత్వే సిద్ధే తద్వ్యాప్యత్వ మచేతనస్య సిద్ధ్యేత్. తదేవ న సిద్ధమ్. తథా చ దర్శితం ప్రాక్ తుష్యతు దుర్జన ఇతి న్యాయేన వ్యాపకత్వమాన్తరత్వ మిత్యభ్యుపగమ్య ఆత్మనో వ్యాపకత్వే దేహస్య వ్యాప్యత్వే చాభ్యుపగతేపి- స్థూలం వ్యాప్యం వస్తు సూక్ష్మ స్యాన్తరస్య నాశం కర్తుం నేష్టే ఇతీష్టం నైవ సిద్ధ్యతి- స్థూలా దజగరా త్సూక్ష్మస్య ఛాగస్య నాశదర్శనాత్ - స్థూలదృఢముష్టే స్తదన్తర్గతసూక్ష్మకీటనాశదర్శనాత్ - స్థూలాద్దహ్యమానా ద్గృహా త్తదన్తర్గతజన్తునాశదర్శనాత్ - తథా సూక్ష్మా స్సత్క్కణా త్స్థూలస్య మనుష్యస్య నాశాదర్శనాత్ - సూక్ష్మా దుదకా త్స్థూల స్యాగ్నే ర్నాశాదర్శనా చ్చ.

అథ ఈశ్వర ఆత్మనోఽపి సూక్ష్మతర ఇత్యుక్తి రయుక్తా- ఆత్మనోఽపి సూక్ష్మతరత్వే ఏకస్మి న్నాత్మని స్థిత స్యేశ్వరస్య నాన్యస్మి న్నాత్మని స్థితి స్సమ్భవేత్ - ఇష్యతే తు త్వయా ఈశ్వరస్య సర్వభూతాన్తర్యామిత్వమ్ సర్వాన్తర్యామిత్వరూపమ్- యావన్తో దేహాస్తావన్త ఆత్మాన ఇతివ ద్యావన్త ఆత్మాన స్తావన్త ఈశ్వరా ఇతి వక్తుం న శక్యతే త్వయాఽపీశ్వరై కత్వ స్యాభ్యుపగతత్వాత్ - తస్మా చ్చేతనాచేతనసర్వజగదన్తర్బహిర్వ్యాపకే ఈశ్వరే సూక్ష్మతమత్వం స్వప్నేఽపి సమ్భావయితుం న శక్యమ్- మహాన్తం విభు మాత్మాన మ్మత్వా ధీరో న శోచ తీత్యాది శ్రుతిశతాత్ - దుర్విజ్ఞేయత్వలక్షణం సూక్ష్మతమత్వ న్తు తత్ర త త్రోచ్యత ఇతి ప్రా గే వోక్తమ్.

య దీశ్వరా జ్జీవో భిన్న స్స్యాత్ త హీశ్వరా జ్జీవస్య సృష్టిస్థితిలయాస్స్యు రేవ-యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇత్యాదిశ్రుతేః-అభిన్నత్వే తు కథం? న కథ మపి- ఏవ మీశ్వరాభిన్నత్వా దేవ జీవస్య జన్మనాశాభావః - న హీశ్వరస్య

సఙ్కల్పాభావాత్ - జీవ స్యేశ్వరభిన్నత్వే తు స దేవ సోమ్యేద మగ్ర ఆసీ దేక మే వాద్వితీయం బ్రహ్మే త్యద్వితీయం బ్రహ్మ ప్రక్రమ్య- త దైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయే యేతి తస్య బహుభవనసఙ్కల్ప ముక్త్వా త త్సృష్ట్వా త దేవానుప్రావిశ దితి- త దనుప్రవిశ్య స చ్చ త్య చ్చాభవ దితి జగత్సృష్టిం తదనుప్రవేశం చ బ్రూతే ఖలు శ్రుతిః - తత్ర కి మీశ్వరసఙ్కల్పా జ్జీవో జాతో నవా - ఆద్యే జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు రితి గీతావచనా దేవ తస్య నాశ స్సిద్ధః - ద్వితీయే కథం జీవ స్యేశ్వరా ద్భిన్నస్య సిద్ధిః ? నహి సృష్టేః ప్రాక్ జీవోఽస్తి- ఏక మే వాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః- తస్మా దీశ్వరా దభిన్న ఏవ జీవ ఇతి కథం స్వనాశే ఈశ్వరస్య సఙ్కల్ప స్స్యా న్న కథ మ పీతి బోద్ధ్యమ్- నను- సృష్టేః ప్రాగపి చిదచిద్విశిష్టం బ్రహ్మైవాసీ- న తు శుద్ధ మితిచే త్తర్హి- ఈశ్వరవ చ్చి దపి స్వత ఏవ నిత్య ఇతి కృత్వా కిమి తీశ్వరసఙ్కల్పాభావా జ్జీవస్య నిత్యత్వ మిత్యుక్తం త్వయా.

వస్తుత స్తు బ్రహ్మణ శ్చిదచిద్వైశిష్ట్యే సతి సవికారత్వ మేవ స్యాత్ - విశేషణభూత చిదచిద్గతస్థూలసూక్ష్మాదివికారాణాం విశిష్టే సమన్వయాత్- అపృథక్సిద్ధవిశేషణే ఖలు బ్రహ్మణ శ్చిదచితౌ- ఏవం సవికారత్వే చ బ్రహ్మైవానిత్యం స్యాదితి మహ దనిష్టమ్॥ ౧౭

మూ॥ శ్లో॥ అన్తవన్త ఇమే దేహా నిత్య స్యోక్తా శ్శరీరిణః
అనాశినోఽప్రమేయస్య తస్మాద్యుధ్యస్వ భారత॥ ౧౮

భా॥ కి మ్పున స్తదసత్ యత్స్వాత్మసత్తాం వ్యభిచర తీత్యుచ్యతే॥ అన్తవన్త ఇతి॥ అన్తవన్తః అన్తో నాశో యేషా న్తేఽన్తవన్తః యథా మృగతృష్ణికాదా సద్బుద్ధి రనువృత్తా ప్రమాణనిరూపణాన్తే విచ్ఛిద్యతే స తస్యాన్తః త థేమే దేహా స్స్వప్న మాయాదేహాదివ చ్చాన్తవన్తః- నిత్యస్య శరీరిణః శరీరవతో నాశినోఽప్రమేయ స్యాత్మనః- అన్తవన్త ఇ త్యుక్తా వివేకిభి రిత్యర్థః.

వ్యా॥ అన్తవన్త ఇతి శ్లోక మవతారయతి- కిమ్పునరితి॥ య త్స్వాత్మసత్తాం వ్యభిచరతి త దస ద్వస్తు పునః కి మితి శఙ్కా. ఉచ్యత ఇతి ప్రతిజ్ఞా- స్వాత్మసత్తావ్యభిచారః స్వసత్తానాశ ఇ త్యర్థః- యస్య సర్వదా నాస్తి సత్తా కిన్తు ప్రతీతికాలే ఏవ తద్ధ్య స ద్వస్తు- ప్రతీతికాలేఽపి కారణవ్యతిరేకేణా సత్త్వా త్సత్తా వ్యభిచారో స్త్యేవేతి ప్రాగేవ ప్రతిపాదితమ్ అనాశినో నిత్య స్యాప్రమేయస్య శరీరిణ స్సమ్బన్ధిన ఇమే దేహా అన్తవన్త ఇతి వివేకిభి రుక్తా ఇత్యన్వయః అసఙ్గ స్యాప్యాత్మన శ్శరీరేణ సహ సమ్బన్ధ ఆధారాధేయభావాదిర్రూపః కల్పితోఽస్తీతి శేషషష్ఠ్యుపప

త్తిః—దేహానాం నాశో నామ తదనువృత్తసద్బుద్ధివిచ్ఛేదః స చ ప్రమాణనిరూప
ణాజ్జాయతే. ఇత్యాహాయథేతి ఏతేన దేహానా మ్మ్లానాపాయప్రయుక్తం నశ్వరత్వం
సర్వజనవిదిత మే వేతికృత్వా కిమితి భగవతా అన్తవన్త ఇమే దేహా ఇత్యుపదిష్టం
వ్యర్థత్వా దితిప్రశ్నే దత్తోత్తరః. న న్వీదృశో నాశః క్వ దృష్ట ఇత్యత్రాహామృగ
తృష్ణికాయామితి. మృగతృష్ణికామరీచ్యుదకమ్. ఇద ముదక మస్తీతి మరీచ్యుదకస
మానాధికరణా యాసద్బుద్ధి ర్మరీచ్యుదకే అనువర్తతే సా హి నేద ముదకం కిన్తు
మరీచి రే వేతి ప్రమాణనిరూపణాన్తే వ్యావర్తతే సః సద్బుద్ధివిచ్ఛేదః తస్య మృగ
తృష్ణికాదే రన్త ఇత్యక్షరార్థః. తథా ఇమే దృశ్యమానా దేహా అన్తవన్తః. దేహా
స్స న్తీతి దేహే ష్వనువర్తమానాయా స్సద్బుద్ధేః. నేమే దేహాః కిన్తు పృథివ్యాది
భూతాన్యేవ. భూతవ్యతిరిక్తాంశ స్యాత్రానుపలమ్భా దితి (నేమేదేహాఃకిన్తుబ్రహ్మై
వేతివా) ప్రమాణనిరూపణాన్తే విచ్ఛేదాత్. నను జలపానాద్యర్థక్రియాశూన్యస్య
మరీచికోదకస్య భవత్వసత్త్వం కథం పున ర్దేహానాం గమనాద్యర్థక్రియాశాలినా
మసత్త్వ మిత్యత్రాహ. స్వప్నే మాయాదేహాది వచ్చేతి. స్వప్నే యథా నిద్రాఖ్య
మాయయా కల్పితా దేహరథాదయః పదార్థా అర్థక్రియాశాలినోఽ ప్యసన్త ఇతి
సర్వై రభ్యుపగమ్యతే తద్వ దిత్యర్థః నచ స్వప్నదేహాదీనా మర్థక్రియాకారిత్వే వి
వదితవ్యమ్. స్వప్నరథారోహణదేశాన్తరగమనసమ్భాషణాద్యర్థక్రియాదర్శనాత్.
దేహాత్మనోః క స్సమ్బన్ధ ఇతి శఙ్కాయాం ధార్యధారకభావరూప ఇతి దర్శయితు
మాహ శరీరిణఇతి. శరీరిణః శరీర మస్యాస్తీతి శరీరీ మత్వర్థే అత ఇని ఠనా వితీని
తస్య శరీరిణః. మతుప్ప్రత్యయే కృతే శరీరవాన్ తస్య శరీరవతః. అన్తః ప్రవిశ్య
శరీరం ధరత ఇత్యర్థః.

భా॥ నిత్య స్యానాశిన ఇతి న పౌనరుక్త్యం నిత్యత్వస్య ద్వివిధత్వా ల్లోకే నాశ
స్యచ- యథా దేహో భస్మీభూతోఽదర్శనంగతో నష్ట ఇ త్యుచ్యతే- విద్యమానో
ఽపి వయసా పరిణతో వ్యాధ్యాదియుక్తో జాతో నష్ట ఇ త్యుచ్యతే- త త్రానాశి
నో నిత్య స్యేతి ద్వివిధే నాపి వినాశే నాసంబంధ స్యేత్యర్థః- అన్యథా పృథివ్యాదివ
దపి నిత్యత్వం స్యా దాత్మన స్త న్మాభూ దితి నిత్య స్యానాశిన ఇ త్యాహ.

వ్యా॥ నిత్యత్వస్యేతి. లోకే నిత్యత్వస్య నాశస్య చ ద్వివిధత్వా దిత్యన్వయః నా
శస్య ద్వివిధత్వా త్తదభావరూపం నిత్యత్వ మపి ద్వివిధ మిత్యర్థః. నాశస్య ద్వైవి
ధ్య మేవ దర్శయతి యథేత్యాదినా॥ భస్మీభూతః అదర్శనం గతో దేహో నష్ట
ఇత్యుచ్యతే ణశ అదర్శన ఇతి ధాతుస్మరణాత్. విద్యమానోఽపి వయసా పరిణతః
పరిణామం గతః వ్యాధ్యాదియుక్తశ్చ దేహః నష్టో జాతః నష్ట ఆసీ ది త్యుచ్యతే.

ర క్తత్వయాదికృతం కార్శ్య మత్ర నాశశబ్దార్థ ఇతి భావః తత్రేతి ఏవం స్థితే ఇత్య
ర్థః. ద్వివిధేనాపీతి॥ అదర్శనరూపేణ కార్శ్యరూపేణ చేత్యర్థః అన్యథేతి॥ అథ వేత్యర్థః
నిత్యస్యేత్యుక్తే కిం పృథివ్యాదివ దాత్మా యావత్ప్రళయం నిత్య ఇతి శఙ్కా- స్యా
త్తద్వారణా యానాశిన ఇత్యుక్తమిత్యర్థః. ఘటాదివ దనిత్యత్వవారణా యానాశిన
ఇతి చోక్త మితియావత్. ఆహేతి॥ భగవానితి శేషః.

బా॥ న ప్రమేయస్య అప్రమేయస్య ప్రత్యక్షాదిప్రమాణై రపరిచ్ఛేద్య స్యేత్యర్థః-
న హ్యాగమే నాత్మా పరిచ్ఛిద్యతే ప్రత్యక్షాదినా చ న పూర్వం స్వత స్సిద్ధత్వాత్
సిద్ధే హ్యాత్మని ప్రమాతరి ప్రమిత్సోః ప్రమాణాన్వేషణా భవతి న హి ప్రమాతు
మిచ్ఛన్ పూర్వ మిత్థం నిత్యః అవిక్రియ శ్చ ఆత్మా అహ మి త్యాత్మానం ప్రమా
య పశ్చా త్ప్రమేయపరిచ్ఛేదాయ ప్రవర్తతే- న హ్యాత్మా నామ కస్య చిదప్రసిద్ధో
భవతి.

వ్యా॥ అప్రమేయ స్యేతి నఞ్తత్పురుషో నతుబహు వ్రీహి రిత్యాహ. నప్రమే
యస్యేతి॥ ప్రమాతుం శక్యం యోగ్యం వాప్రమేయం తద్భిన్నో ప్రమేయః తస్య
అపరిచ్ఛేద్యస్య పరిచ్ఛేత్తు మిదన్తేదృక్తేయత్తాదినా పరిమాతు మశక్యస్యేత్యర్థః.
నను శాస్త్రయోని త్వాదితి సూత్రేణ సర్వే వేదా య త్పద మామనన్తీతి శ్రు
త్యా వేదై శ్చ సర్వై ర హ మేవ వేద్య ఇతి గీతయా చ శాస్త్రవేద్యత్వ మాత్మ
న ఉచ్యత ఇతి కథ మాగమాపరిచ్ఛేద్యత్వమ్ ? తథా సుఖాది వదాత్మా మనోవే
ద్య ఏవ మనసై వా నుద్రష్టవ్య ఇతి శ్రుతే ర్మానసికప్రత్యక్షవిషయత్వ మాత్మనో
ఽస్తీతి కథం ప్రత్యక్షాపరిచ్ఛేద్యత్వమ్ ? తథా జగజ్జన్మాది లిఙ్గకానుమానేన ఆత్మ
న స్సుగ్రహత్వా త్కథ మనుమానాపరిచ్ఛేద్యత్వ మిత్యాక్షిపతి నన్విత్యాదినా॥
పరిహరతి నేతి॥ ప్రత్యక్షాగమాదిప్రమాణవ్యవహారా త్పూర్వ మే వా త్మనః స్వతః
స్సిద్ధత్వా న్నప్రత్యక్షాదిపరిచ్ఛేద్యత్వమితి॥ ఘటాదయో హి పదార్థా శ్చక్షురాది
ప్రమాణవ్యాపారాన న్తరం సిద్ధ్యన్తి ఘటోఽస్తి పటోఽస్తీతి॥ ప్రమాతా తు ఆ
గమాదిప్రమాణవ్యాపారా త్పూర్వ మేవ సిద్ధ్యతి. ప్రమాత్రధీనత్వా త్ప్రమాణవ్యా
పారస్య- కర్తా హి ప్రమాతా కరణాని తు ప్రమాణాని యథా వాశ్యాదికరణవ్యా
పార శ్ఛేదనాది స్తక్షాదికర్త్రధీనః తద్వత్. ఆత్మా హి ప్రమాతా అతో న ప్ర
మాత ర్యాత్మని ప్రమాణపరిచ్ఛేద్యత్వ మితి భావః సఙ్గ్రహవాక్యం వివృణోతి సిద్ధే
హీత్యాదినా॥ ప్రమాత ర్యాత్మని సిద్ధే స త్యేవ ప్రమిత్సోః ప్రమాణాన్వేషణా భ
వతీ త్యన్వయః. ప్రమాతు మిచ్ఛుః ప్రమిత్సుః తస్య ప్రమాతు రిత్యర్థః ప్రమాతా
హి ప్రమిత్సతి ప్రమేయమ్. ప్రమాణానాం చక్షురాదీనాం కరణానా మన్వేషణాగ

వేషణా రూపం ప్రమిత్సుః ప్రమాతా చక్షు రన్విష్యతి. చక్షుషైవ రూపస్య ప్రమేయత్వాత్. శబ్దం ప్రమిత్సుః శ్రోత్ర మన్విష్యతీ త్యేవమ్. నను ప్రమిత్సుః పూర్వం ప్రమాతార మాత్మానం ప్రమాయ పశ్చాద్రూపాదికం ప్రమా తీతికృత్వా సిద్ధ్యతి ప్రమాతు రపి ప్రమేయత్వ మిత్యతఆహ. నహీంతి॥ ఘటాదికం ప్రమేయం ప్రమాతు మిచ్ఛుః పురుషః. పూర్వ మాదా నిత్యో వి క్రియ ఆత్మాఽహమి త్యేవ మాత్మానం ప్రమాయ పశ్చా త్ప్రమేయస్య ఘటాదేః పరిచ్ఛేదాయ న హి ప్రవర్తతే. హిశబ్దః సర్వానుభవప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి తత్ర హేతు మాహ నహీంతి॥ ఆత్మన స్స్వత్వా త్స్వస్య స్వయం కథ మప్రసిద్ధ స్స్యాత్ ? అసిద్ధార్థపరిచ్ఛేదాయ హి ప్రమాత్రా ప్రమాణవ్యాపార ఆకాఙ్క్షితః చక్షుర్వ్యాపారా త్ప్రాగేవ యది ప్రమాతా గృహే ఘటం జానీయా త్తర్హి కిమితి ఘటోఽత్రాస్తి వా నవేతి సంశయీత ? కిమితి తత్సంశయాపనోదార్థం చక్షుషా ఘటదర్శనే వ్యాప్రియేత ఆత్మని తున కోఽప్యహ మస్మివా న వేతి సన్దిగ్ధే. యేన తత్సన్దేహాపనోదనా యాత్మానం ప్రమాతు మిచ్ఛే దితి భావః.

భా॥ శాస్త్రం త్వన్త్యం ప్రమాణ మతద్ధర్మాధ్యారోపణమాత్రనివర్తక త్వేన ప్రమాణత్వ మాత్మనః ప్రతిపద్యతే న త్వజ్ఞాతార్థజ్ఞాపక త్వేన - తథాచ శ్రుతిః - యత్సాక్షా దపరోక్షా ద్బ్రహ్మ- య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి॥

వ్యా॥ న న్వేవం వేదాన్తశాస్త్ర మప్రమాణ మనర్థత్వాత్ - ఆత్మజ్ఞానం హి వేదాన్తశాస్త్రస్య ఫలం త త్తు పూర్వ మేవ సిద్ధ మాత్మనః స్వతస్సిద్ధత్వా దితి శఙ్కాయామాహ శాస్త్ర న్త్వితి॥ శాస్త్ర మన్త్యం ప్రమాణ మేవ తత్ర హేతు మాహ అతదితి॥ ఆత్మని యదనాత్మతద్ధర్మాధ్యారోపణ మవిద్యాకృత మ సి మనుష్యోఽహం స్థూలోఽహం కాణోఽహ మితి ప్రతీత్యాశ్రయం తన్మాత్రస్య నివర్తక త్వేన హేతునా శాస్త్రం ప్రమాణత్వం ప్రతిపద్యతే అవిద్యా కృతాత్మాశ్రయానాత్మధర్మాధ్యారోపణనివర్తకత్వరూపఫలస్య సత్త్వా చ్ఛాస్త్రం ప్రమాణ మేవే త్యర్థః ఫలాన్తరం నిషేధతి నత్వితి॥ అజ్ఞాతార్థజ్ఞాపకత్వరూపం ఫలం నాస్తి శాస్త్ర స్యాస్యే త్యర్థః ఆత్మనః స్వత్వేన జ్ఞాతార్థత్వా దితి భావః ఉక్తార్థే శ్రుతిం ప్రమాణయతి తథా చ శ్రుతి రితి॥ అపరోక్షా దితి పఞ్చమీ ప్రథమార్థే ఛాన్దసీ అపరోక్ష మిత్యర్థః య స్సర్వాన్తర ఆత్మా. య చ్చ సాక్షా దపరోక్షం త ద్బ్రహ్మేతి శ్రుత్యర్థః. ఆత్మా స్వయ మే వాపరోక్షం బ్రహ్మేతియావత్ - అనయా శ్రుత్యా ప్రత్యగభిన్నస్య బ్రహ్మణః ప్రమాణవ్యాపారం వినైవ ప్రత్యక్షత్వ ముక్తం సాక్షాదిత్యుక్తత్వాత్. తత శ్చ ఆత్మా జ్ఞాతార్థః స్వత స్సిద్ధ ఏ వేతి భావః.

భా॥ యస్మా దేవం నిత్యో విక్రియ శ్చాత్మా తస్మా ద్యుధ్యస్వ యుద్ధా దుపర
మం మా కార్షీ రిత్యర్థః- న హ్యత్ర యుద్ధం కర్తవ్యతయా విధీయతే- యుద్ధే ప్రవృ
త్త ఏవ హ్యసౌ శోకమోహప్రతిబద్ధ స్తూష్ణీ మాస్తే తస్య ప్రతిబన్ధాపనయనమా
త్రం భగవతా క్రియతే- తస్మా ద్యుధ్య స్వేత్యనువాదమాత్రం న విధిః శోకమో
హాదిసంసారకారణనివృత్త్యర్థం గీతాశాస్త్రం న ప్రవర్తక మిత్యర్థః॥ ౧౮

వ్యా॥ మూలస్థతస్మాచ్ఛబ్దార్థ మాహ యస్మాదితి॥ అనాశినో నిత్య స్యేతి శబ్దద్వ
యార్థ మాహనిత్యఇతి॥ అప్రమేయశబ్దార్థమాహ అవిక్రియఇతి॥ ప్రమేయస్య ఘటా
దే స్సవిక్రియత్వా దప్రమేయ ఆత్మా అవిక్రియ ఇత్యర్థః. యుధ్య స్వేతి లోటా యు
ద్ధం కుర్వితి విధి రభిధీయత ఇత్యాశఙ్క్యాహ యుద్ధాదుపరమం మాకార్షీ రిత్య
ర్థఇతి॥ అనువాదమాత్రమితి॥ చికీర్షితయుద్ధానువాదమాత్ర మే వేత్యర్థః. మాత్రప
దార్థమాహ. నవిధిరితి॥ తత్ర హేతు మాహ. శోకమోహాదీతి॥ శోకమోహాదీనాం
సంసారకారణానాం నివృత్తి రేవార్థః ఫలం యస్య త త్తథోక్తమ్. తన్నివృత్తయే
ఇదం నివృత్త్యర్థ మితి వా సమాసః. ఉభయథా ప్యేక ఏ వార్థః. నతు కస్మింశ్చి
త్కర్మణి ప్రవర్తకమిత్యాహ నప్రవర్తకమితి॥ఇతిహేతో ర్యుధ్యస్వేతి నవిధిరిత్యన్వయః॥

అత్రాఽఽహ రామానుజః దిహ ఉపచయ ఇత్యుపచయరూపా ఇమే దేహా
అన్తవన్తః వినాశిస్వభావాః- ఉపచయాత్మకా హి ఘటాదయోఽ న్తవన్తో దృ
ష్టాః- నిత్యస్యశరీరిణః కర్మఫలభోగార్థతయా భూతసఙ్ఘాతరూపా దేహాః పుణ్యాః పు
ణ్యే నేత్యాదిశా స్త్రై రుక్తాః కర్మావసానవినాశిన ఇతి.

త త్తుచ్ఛమ్ - దిహఉపచయ ఇత్యుపచయరూపత్వం దేహానాం వృద్ధిహే
తు రేవ నక్షయహేతుః - ఉపచయో హి వృద్ధిః- న చ ఘటాదీనా ముపచయాత్మ
కత్వ న్దృశ్యతే - కులాలేన యావత్పరిమాణో ఘటః కృత స్తావత్పరిమాణా న్నహి
ఘటోఽస్మద్గృహేషు వర్ధతే.

న చైత ద్దోషపరిహారా యైవ వేదా న్తదేశికేన ఉపచయరూపా ఇత్యస్య సా
వయవా ఇత్యర్థః వర్ణిత ఇతి వాచ్యమ్ - దేహశబ్దా త్తాదృశార్థాలాభాత్ - నచ సా
వయవ స్యైవోపచయో నతు నిరవయవ స్యేతి సిద్ధాన్తా త్తాదృశార్థలాభః నిరవ
యవత్వే దేహ స్యోపచయాసమ్భవా దితి వాచ్యమ్ - సావయవస్యాపి ఘటస్యో
పచయాదర్శనేన సావయవత్వోపచయయో స్సమనియతత్వాభావా న్న తాదృశార్థ
లాభ ఇతి- కిఞ్చ తవమతే నిరవయవ స్యాపి మఠాకాశస్య మఠవైపుల్యే నోపచయ
దర్శనా న్నిరవయవస్య నోపచయ ఇత్యపి న నియన్తుం శక్యతే.

అథ దేహస్యోపచయోఽపి దుర్నిరూపః- యావద్భి రవయవై ర్దేహ ఆరబ్ధో ఘట వత్తావద్భ్యోఽవయవేభ్యోఽ న్యావయవానాం కథం దేహే లాభః యే నోపచ య స్స్యాత్ - నచ దేహస్య బాల్యావస్థాత స్తారుణ్యే వృద్ధిదర్శనా త్తద్బలే నా వయవా న్తరసఙ్క్రమణం కల్ప్యత ఇతి వాచ్యమ్- అప్రమాణత్వా త్తత్కల్పనా యాః. అతో మాయామయ్యేవ సా వృద్ధిః.

యథా ఘటాదయోఽ న్తవన్తో దృష్టా స్తథా దేహా అప్య న్తవన్తో దృష్టా ఏ వేతి కిమితి దేహేషు సిద్ధ స్యా న్తవ త్త్వస్య సావయవత్వాదిభి ర్హేతుభి ర్భగవ తా సాధనం క్రియతే సిద్ధసాధనం హ్యపార్థత్వా ద్దోషః.

శరీరిణః కర్మఫలభోగార్థతయా దేహా శ్శాస్త్రై రుక్తా ఇత్యర్థవర్ణన మప్యయు క్తమ్ - మూలా ద్బహిః కల్పితత్వా త్కర్మఫలభోగార్థతయేతిపదస్య.

సర్వప్రమాణేషు ప్రత్యక్షస్య బలవత్త్వా ద్దేహానాం తద్గతవినాశస్వభావస్య చ ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేన శాస్త్రై రుక్తా ఇత్య ప్యయుక్తం వ్యర్థత్వాత్. ౧౮

మూ॥ శ్లో॥ య ఏనం వేత్తి హన్తారం య శ్చైనం మన్యతే హతమ్
ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యతే॥ ౧౯

భా॥ ఏత స్యార్థస్య సాక్షీభూతే ఋచావా నినాయ భగవా న్ యత్తు మన్యసే యుద్ధే భీష్మాదయో మయా హన్య న్తే అహ మేతేషాం హ న్తేత్యే షా బుద్ధి ర్మృషైవ తే॥ కథం॥ య ఇతి॥ య ఏనం ప్రకృతం దేహినం వే త్తి విజానాతి హన్తారం హననక్రియాయాః కర్తారం - య శ్చైన మన్యో మన్య తే హతం హననక్రియాయాః కర్మభూతం- తా వుభా వపి న విజానీతః అవివేకే నా త్మానం హన్తాఽహం హతోఽహ మితి దేహహననే ఆత్మాన మహంప్రత్యయ విషయమ్ యౌ జానీతః తా వాత్మస్వరూపానభిజ్ఞా విత్యర్థః- యస్మా న్నాయ మా త్మా హ న్తి న హననక్రియాయాః కర్తా న చ హ న్యతే న చ కర్మ భవ తీత్యర్థః - అవిక్రియత్వాత్॥ ౧౯

వ్యా॥ య ఏన మితిశ్లోక మవతారయతి. ఏతస్యేతి॥ ఏత స్యోక్తస్య నిత్య ఆత్మా అవిక్రియ ఇత్య స్యార్థస్య - సాక్షీభూతే ప్రమాణభూతే హన్తా చే న్మన్యతే హన్తుం హత శ్చే న్మన్యతే హతమ్ - న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి న్నాయంకుత శ్చిన్న బభూవ కశ్చి దితి ఋచౌ మన్త్రౌ భగవా నానినాయ ఇ హోపనిబబ న్ధేత్యర్థః - తత్ర ప్రథమమన్త్రస్య సఙ్గతి మాహాయ త్త్వితి॥ య ఏనం హన్తారం వేత్తి య

శ్చైనం హతం మన్యతే తౌ వుభౌ నవిజానీతః అయం న హన్తి న హన్యతే. ఇతి శ్లోకస్యాన్వయః - యః దేహహననే ఇదంప్రత్యయవిషయస్య దేహస్య హననే సతి. అవివేకేన దేహాత్మనో రవివేకేన హేతునా అహంప్రత్యయవిషయమాత్మానం హన్తాఽహ మితి హతోఽహ మితి జానీతః తౌ వుభౌ న విజానీత ఇత్య స్యార్థ మాహాత్మస్వరూపానభిజ్ఞావితి॥ తత్ర హేతుభూతం శ్లోకస్య చరమపాదం వ్యాచష్టేయస్మాదితి॥ కుత ఆత్మాహననక్రియాయాః కర్తా కర్మ చ న భవతీ త్యత ఆహ. అవిక్రియత్వాదితి॥ హన్తృత్వహతత్వాదయో వికారా ఆత్మని నిర్వికారే కథం స్యురిత్యర్థః శస్త్రపాణిః ప్రబలో దేహ ఏవ దుర్బల మన్యం దేహం హన్తి స దుర్బల దేహ ఏవ ప్రబలే నాన్యేన దేహేన హన్యత ఇతి దేహధర్మా వేవ హన్తృత్వహతత్వే - అవివేకిభి స్తు తే ఆత్మ న్యారోప్యేతే - యథా దేహధర్మః కార్శ్య మాత్మ న్యారోప్యతే వ్యాధిగ్రస్తేన మూఢేన పుంసా - తద్వ దితి భావః.

అత్రాఽహ రామానుజః - ఏన ముక్తస్వభావ మాత్మానం ప్రతి హన్తారం హననహేతుం కమపి యో మన్యతే - య శ్చైనం కేనాపి హేతునా హతం మన్యత ఇతి.

త త్తుచ్ఛమ్ - ప్రతి కమపీతి పదత్రయాధ్యాహారదోషాత్ - స్వరసతః ప్రతీయమానసామానాధికరణ్యభఙ్గదోషా చ్చ హన్తార మితి హన్తేః కర్తరి విహితేన తృప్రత్యయేన హేత్వర్థ స్యానభిధీయమానత్వాత్ హననహేతు మిత్యస్య హననకర్తార మిత్యర్థవర్ణనస్య వక్రత్వాత్ - తథా కేనాపి హేతునా హత మిత్య ప్యసఙ్గతమ్ - హతమితి కర్మణి క్తప్రత్యయేన తావ త్కర్తు రేవా కాఙ్క్షాయా ఉత్పద్యమానత్వా త్తత్పరిపూర్తయే కేనాపి కర్త్రే త్యేవ వక్తవ్యత్వాత్ - కారణఫలరూపార్థద్వయవాచినో హేతుశబ్దస్య కర్త్రర్థాశ్రయణ స్యాప్రమాణత్వా చ్చ.

తథా అయ మాత్మా హననహేతు ర్నభవతీ త్యప్యుక్త మనేన తద ప్యసత్ - హన్తీతి హననకర్తార మభిధత్తేతి బన్తో ధాతుః - న తు హననహేతుమ్ హననకర్తా హి హననాశ్రయః - ఆఖ్యాతస్య చాశ్రయత్వ మర్థ ఇతి సిద్ధాన్తః. రామో రావణం జఘాన బాణేన భార్యాపహారిత్వా దితి వాక్యేహననం క్రియా - తత్ర కర్తా రామః - కరణం బాణః హేతు స్తు భార్యాపహరణం కర్మ రావణ ఇతి కర్తృహేత్వో ర్భేదాత్ - తతశ్చ నాయం హన్తీతివాక్యేనాత్మనో హననకర్తృత్వ మేవ నిషిధ్యతే నతు హననహేతుత్వం కర్తరి తిబ్విధానా దితికృత్వా కథం రామానుజే నాఽత్మనో హననహేతుత్వం నిషిద్ధం నాయం హన్తీతి వాక్యేన.

యదప్యుక్త మత్ర ప్రత్యయస్య హేతుమాత్రవివక్షేతి వేదాన్తదేశికేన.

తద ప్యయుక్తమ్ వ్యాసస్య తాదృశవివక్షాఽస్తీతి కల్పనే ప్రమాణా భావాత్- ప్రసిద్ధకర్త్రర్థపరిత్యాగే కారణాభావా చ్చ న హి యః కోఽపి మూఢ ఆత్మానం హననహేతు మ్మన్యతే- కిన్తు హననకర్తార మేవ- రిపుం హతవా న హ మితి- తత్ర హేతు న్తు ధనరాజ్యాదిక మేవ మన్యతే- తత శ్చ నాత్మా హనన హేతు రిత్యుపదేశోఽపి వ్యర్థః- న చాత్మార్థం రిపూన్ హన్తీతి ప్రయోగా దాత్మ నోఽస్తి హేతుత్వ మితి వాచ్యమ్- తత్ర ఆత్మార్థ మిత్య స్యాత్మసుఖాదిలాభార్థ మిత్యర్థాత్ అన్యథా హన్తీతి హననక్రియాశ్రయే ఆత్మని హననహేతుత్వస్యాసమ్భ వాత్- ఆత్మార్థే పృథివీం త్యజే దిత్యాదా యథా కథఞ్చి త్ఫలత్వరూప హేతు త్వ మాత్మనో భవతు నామ కారణత్వరూప హేతుత్వ న్తు క్వాపి న సమ్భవేత్ త్వయా తు హననహేతు శ్చేతి హననకారణత్వ మేవ ప్రతిషిధ్యతే- స చాయుక్తః నిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకత్వా దాత్మని చ కర్తరి హేతుత్వాప్రసక్తేః- న చాత్మనా పుత్ర ముత్పాదయతీ త్యస్తి హేతుత్వ మాత్మన ఇతి వాచ్యమ్- తత్రాత్మశబ్దస్య దేహార్థకత్వాత్- తృతీయాయా శ్చ కరణే విహితత్వాత్.

కిఞ్చ హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం హత శ్చే న్మన్యతే హత మితి కఠవల్లీవా క్యమి హాన్వీత మితి త్వయా వ్యుక్తమ్- తత్ర హన్తా చేదిత్యస్య కిం హననకర్తా చే దిత్యర్థః ఉత హననహేతు శ్చే దితి- నద్వితీయః హననహేతో ర్హననాకర్తృత్వే న హననబుద్ధ్యుదయప్రసఙ్గాసమ్భవాత్ హన్తుం మన్యత ఇతి హననబుద్ధి రుచ్యతే హి సా చ హననబుద్ధి ర్హననకర్తు రేవోచితా హన్స్యా మహ మిమ మితి అతఃప్రథ మః పరిశిష్యతే యోఽర్థో మూలభూతశ్రుతిగతహన్తృశబ్దస్య స ఏవ గీతాశ్లోకగత హన్తృశబ్ద స్యాపి వక్తవ్యః న త్వన్యః తస్య వేదోపనిబద్ధత్వాత్ తస్మా ద్ధన్తే త్యస్య హననహేతు రిత్యర్థ శ్శ్రుతివిరుద్ధశ్చ.

లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్య ఇతి పాణినీయానుశాసనవిరుద్ధశ్చ లాదేశా నాం తిబాదీనాం కర్తరి కర్మణి భావే చ శక్తి రితి తదర్థాత్ హేత్వర్థే తిఙవిధా నాత్ కర్తరి తృన్ తృచో ర్విహితత్వేన హేతౌ తదవిధానా చ్చ ఆఖ్యాత స్యాశ్ర యత్వ మర్థ ఇతి వ్యుత్పత్తివాదవిరుద్ధ శ్చ నహి హేతుత్వమాఖ్యాత స్యార్థ ఇతి తత్రోక్తమ్- ఉపదేశవైయర్థ్యాదినా దుష్ట శ్చేతి తుచ్ఛం రామానుజభాష్యం తద నుసారివేదాన్తదేశికతాత్పర్యచన్ద్రికా చ. ౧౯

శ్లో॥ న జాయతే మ్రియతే వా కదాచి న్నాయం భూత్వా భవితా వా న భూయః।
అజో నిత్య శ్శాశ్వతోఽయం పురాణో న హన్యతే హన్యమానే శరీరే॥ ౨౦

భా॥ కథమివా విక్రియ ఆత్మేతి ద్వితీయో మన్త్రః॥ నేతి॥ నజాయతే నోత్పద్యతే జనిలక్షణా వస్తువిక్రియా నాత్మనో విద్యత ఇత్యర్థః-తథా అయ మాత్మా న మ్రియ తే వా- వాశబ్ద శ్చార్థేన మ్రియతే చేత్యన్త్యవినాశలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే- కదాచి చ్ఛబ్ద స్సర్వవిక్రియాప్రతిషేధై స్సమ్బధ్యతే-న కదాచి జ్జాయతే- న కదాచి న్మ్రియతే ఇత్యేవం యస్మా దయ మాత్మా భూత్వా భవనక్రియా మనుభూయ ప శ్చా దభవితా అభావం గన్తా న భూయః పునః - తస్మాన్నమ్రియతే - యో హి భూత్వా న భవతి స మ్రియత ఇత్యుచ్యతే లోకే

వ్యా॥ కథ మివ కథం వా కేన ప్రకారేణేత్యర్థః ఆత్మా అవిక్రియఇతి శఙ్కా- యాం న జాయత ఇతి ద్వితీయమన్త్ర ఉపన్యస్తో భగవతా

అయ మాత్మా కదాచి దపి న జాయతే కదాచి దపి నమ్రియతే కదాచి దపి భూత్వా భూయో నాభవితా కదా చి దపి న భూత్వా భవితా చ న శరీరే హన్యమానేపి కదాచి దపి న హన్యతే తస్మా దయ మజో నిత్య శ్శాశ్వతః పురా ణ శ్చ భవతీత్యన్వయః భూత్వా అభవితా భూత్వా భవి తేతిచ ద్వేధా పదవిభాగః

జాయతే అస్తి వర్ధతే విపరిణమతే అపక్షీయతే నశ్యతీతి చ షడ్భావవికా రాః యథా దేహో జాయతే జన్మానన్తరం దేహోऽస్తీతి సత్తాం ప్రతిపద్యతే తతః ప్రవృద్ధో భవతి తతో విపరిణామం వలితపలితత్వాదికం భజతే తతోऽపక్షీ యతే కార్శ్యం ప్రపద్యతే తతో నశ్యత్యదర్శనం ప్రపద్యతే ఇతీమే వికారా ఆ త్మని న సన్తీత్యవిక్రియ ఆత్మేతి ఫలితార్థః

తత్ర నజాయతఇత్యనేన జన్మలక్షణః ప్రథమో వికార ఆత్మని నిషిధ్యత ఇ త్యాహ నజాయతఇతి॥ న మ్రియతే న నశ్యతీతి హృదికృత్వాహ అన్త్యేతి॥ వినాశో హ్యన్త్య ష్షష్ఠో వికారః నను కస్మా దాత్మా న మ్రియతే అత ఆహ యస్మాదితి॥ యస్మా దయ మాత్మా భూత్వా భవనక్రియా మనుభూయ పశ్చాదూర్ధ్వ్యయః పునః అభవితా అభావం గన్తా న-తస్మా న్న మ్రియత ఇత్యన్వయః భవనక్రియా మనుభూ య జనిక్రియాశ్ర యత్వం ప్రప ద్యేత్యర్థః జాత స్సన్ని తియావత్ అభావం నాశం న గన్తా నప్రాప్స్యతి ఉక్త మర్థం వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి యో హి యో దేహా దిః పదార్థః భూత్వా న భవతి నాశం ప్రపద్యతే స మ్రియత ఇత్యుచ్యతే లోకే జనై రితి శేషః శశశృఙ్గాదివారణార్థం భూత్వేతి శశశృఙ్గగగనకుసుమాదీ న్యభూ త్వై వాదర్శనం ప్రపద్యన్త ఇతి న తేషా మ్మృతత్వవ్యవహార ఇతి భావః.

భా॥ వా శబ్దా న్నశబ్దా చ్చ అయ మాత్మా అభూత్వా భవితాచ న దేహావత్ భూయః పునః తస్మా న్న జాయతే యో హ్యభూత్వా భవితా స జాయత ఇత్యుచ్యతే నైవ మాత్మా- అతో న జాయతే-యస్మా దేవం తస్మా దజః యస్మా న్న మ్రియతే తస్మా న్ని త్య శ్చ

వ్యా॥ నను న జాయతే మ్రియతే వా కదాచి దితి ప్రథమపాదే శ్రూయమాణ స్యైక స్యైవ నఞః జాయతే మ్రియతే ఇతి క్రియాద్వయే న్వయాత్ నాయం భూత్వా భవితా భూయ ఇత్యనేన ద్వితీయపాదస్య వివక్షితార్థసిద్ధే శ్చ ద్వితీయపాదగతౌ వా నభూయ ఇత్యత్ర వా నశబ్దా వ్యర్థా వితిశఙ్కాయామాహ వా శబ్దా న్న శబ్దా చ్చేతి॥ అయ మాత్మా అభూత్వా భూయః పున ర్భవితా చ నేత్యన్వయః తత్ర వ్యతిరేకదృష్టాన్తమాహ దేహావ దితి॥ యథా దేహః ఉత్పత్తేః ప్రా గభూత్వా అవి ద్యమానస్స న్నిత్యర్థః- పశ్చా ద్భవితా భావం సత్తాం ప్రపత్స్యతే తద్వ దిత్యర్థః ఫలి త మాహ తస్మాదితి॥ యస్మా దభూత్వా న భవితా తస్మాదిత్యర్థః ప్రాగభావాభా వా దితియావత్ ఉక్త మర్థం వ్యతిరేకేణ ద్రఢయతియోహీతి॥ యో ఘటాదిః పదార్థః అభూత్వా ప్రాగభావం ప్రపద్య భవితా ఉత్పత్స్యతే స జాయత ఇత్యుచ్యతే లోకై రితి శేషః ప్రకృత మాహ నైవమితి॥ ఏవం ఘటాదివ దాత్మా ప్రాగభావం ప్రపద్య న భవితా అత ఆత్మా న జాయతే తతః కి మత ఆహ యస్మాదితి॥ యస్మా దేవం న జాయతే తస్మా దజ ఆత్మా న జాయతఇ త్యజ ఇతి వ్యుత్పత్తే రితి భావః ఏవం మూలస్థమజపదం వ్యాఖ్యాయ నిత్యపదం వ్యాచష్టే యస్మాదితి॥ లోకే మృతిశాలిన ఏవ వస్తునః అనిత్యత్వవ్యవహారా దితి భావః.

భా॥ య ద్య ప్యా ద్యన్తయో ర్విక్రియయోః ప్రతిషేధేన సర్వా విక్రియాః ప్రతిషిద్ధా భవన్తి- తథాపి మధ్యభావినీనాం విక్రియాణాం శబ్దైరేవప్రతిషేధోవక్తవ్య ఇత్య నుక్తానా మపి యావనాదిసమస్తవిక్రియాణాం ప్రతిషేధో యథాస్యా దిత్యాహశాశ్వతఇత్యాది.

వ్యా॥ యద్య పీతి॥ విచార్యమాణే సతీత్యర్థః- ఆద్యన్తయో రితి జన్మనాశయో రిత్యర్థః- సర్వఇతి॥ సర్వాసా మస్తిత్వాదివిక్రియాణాం జనిపూర్వకత్వా న్నాశఫలకత్వా చ్చేతి భావః శబ్దైరేవేతి నతువ్యఙ్గ్యమర్యాదయేత్యేవకారార్థః - ఆర్థికా దపి నిషేధాన్ని షేధసిద్ధేః శాబ్దో నిషేధో వ్యర్థ ఇత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరమాహ - అనుక్తానా మపీతి

భా॥ శాశ్వత ఇత్యపక్షయలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే- శశ్వ ద్భవ శ్శాశ్వతః నాపక్షీయతే స్వరూపేణ నిరవయవత్వాత్ నిర్గుణత్వాచ్చ నాపి గుణక్షయేణ- అపక్షయవిపరీతా వృద్ధిలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే పురాణ ఇతి యో హ్యవయవాగమేనోపచీయతే స వర్ధతే అభినవఇతి చోచ్యతే అయం త్వాత్మా నిరవయవత్వాత్ పురాపి నవ ఏ వేతి పురాణః న వర్ధత ఇ త్యర్థః.

వ్యా॥ నను మధ్యభావివిక్రియామధ్యే కా విక్రియా శాశ్వతపదేన ప్రతిషిధ్యత ఇత్యత్రాహ- పక్షయ లక్షణేతి॥ కథ మిత్యత స్తం శబ్దం నిర్వక్తి శశ్వద్భవఇతి॥ శశ్వ త్సర్వ దైకరూపేణ భవతి విద్యత ఇతి శాశ్వత ఇతి ఫలితార్థ మాహ - నాపక్షీయతఇతి॥ లోకే ద్వివిధోఽ పక్షయః స్వరూపకృతో గుణకృత శ్చ - యథా దేహస్య వార్ధక్యే స్వరూపకృతః యథా చిత్రపటస్య నీలపీతాదిగుణక్షయకృతః స ద్వివిధోఽ ప్యాత్మని నా స్తీతి సహేతుక మాహ స్వరూపేణేతి॥ నిరవయవత్వా త్స్వరూపేణ నాపక్షీయతే- నిర్గుణత్వాచ్చ గుణక్షయేణ నాప్యపక్షీయతే- ఆత్మేతి క ర్తు శ్శేషః అయ మితి వా- పురాణపదమవతారయతి- అపక్షయేతి॥ అపక్షయవిపరీతా వృద్ధిలక్షణా విక్రియా పురాణ ఇతి పదేన ప్రతిషిధ్యత ఇ త్యన్వయః కథ స్తత్రాహ యోహీతి॥ అవయవాగమేన విద్యమానేభ్యోఽ వయవేభ్యోఽ న్యేషా మవయవానా మ్మాయికానా మాగమేన హేతునా య ఉపచీయతే స వర్ధతే అభినవ ఇతి చోచ్యతే లోకై రితి శేషః న చ వర్ధత ఇత్యే వోచ్యతే నత్వభినవ ఇతి వాచ్యమ్- దేవద త్తః బాల్యే దృష్టం యజ్ఞ ద త్తం తారుణ్యే దృష్ట్వా కోఽయ మభినవ ఇవ భాతీతి ప్రత్యేతీతి లోకప్రసిద్ధేః- పురాణపదం వ్యాచష్టే పురాపి నవ ఏవేతి॥ య థేదానీ స్తథా పూర్వ మప్యభినవ ఏవాత్మా- తత శ్చ పూర్వాపేక్ష యేదానీం నవత్వాభావా న్నాస్య వృద్ధి రితి భావః తత్ర హేతు మాహ నిరవయవత్వా దితి - నిరవయవ స్యాత్మనః అవయవా న్తరాగమనప్రయు క్తవృద్ధి ర్న కథ మపి స్యా దితి భావః.

భా॥ తథా న హన్యతే న విపరిణమ్యతే హన్యమానే విపరిణమ్యమానే శరీరే హన్తి రత్ర విపరిణామార్థే ద్రష్టవ్యోఽ పునరు క్తతాయై న విపరిణమతఇత్యర్థః- అస్మిన్ మ న్త్రే షడ్భావవి కారా వస్తువిక్రియా లౌకికా ఆత్మని ప్రతిషిధ్య న్తే- సర్వప్రకారవిక్రియారహిత ఆత్మేతి వాక్యార్థః- యస్మా దేవం తస్మా దుభౌ తౌ నవిజానీత ఇతి పూర్వేణ మ న్త్రే ణాస్య సమ్బన్ధః. ౨౦

వ్యా॥ ఏవం శ్లోకస్య పాదత్రయం వ్యాఖ్యాయ తురీయం పాదం వ్యాచష్టే నహన్యతఇతి॥ హన్యత ఇత్యస్య మ్రియత ఇత్యర్థవచనే మ్రియత ఇత్యనేన పునరు క్తి

స్స్యా దితి తద్దోషవారణార్థ మాహ న హన్యతే సవిపరిణమ్యత ఇతి॥ ధాతూనా
మనేకార్థత్వా దితి భావః- హన్తి రితి ఇక్ శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశా వితి కాత్యాయన
స్మరణాత్ శ్తిపానిర్దేశః హన్తి రితి హనధాతు రి త్యర్థః- అపునరుక్తతాయై పునరు
క్తిదోషాభావా యేత్యర్థః- నాత్ర యకః కర్మవివక్షా ఫలాభావా త్ప్రకృతాసాఙ్గ
త్యా చ్చే త్యాహ- విపరిణమత ఇత్యర్థ ఇతి॥ కర్తర్యేవాయం యగార్షత్వా దితి భావః
సర్వం సఙ్కలయ్యాహాస్మిన్ మన్త్ర ఇతి॥ నను న జాయతే న మ్రియతే శాశ్వతః
పురాణః న హన్యత ఇతి॥ జన్మనాశాపక్షయవృద్ధివిపరిణామాః పఞ్చైవ వికారాః ప్రతి
షిద్ధాః నత్వస్తి త్వమితి కథం షడ్భావవికారప్రతిషేధ ఇతిచే న్నైవమ్- అయం భూ
త్వా నాభవి తేత్యనేన తస్య ప్రతిషిద్ధత్వాత్- భూత్వే త్యస్య భవనే నాత్మన స్స
త్తాం సమ్పాద్యేత్యర్థాత్- అథవా అభూత్వా నభవితే త్యనేన తత్ప్రతిషేధః పూ
ర్వ మభూత్వా పశ్చా ద్భవనేనాత్మన స్సత్తాంన గ న్తేత్యర్థాత్- షడ్భవవికారా
వస్తువిక్రియా ఇత్యస్య షడ్భావవికారా ఇతి లోకే ప్రసిద్ధా వస్తువిక్రియా ఇత్యర్థః
యస్మాదేవమితి॥ యస్మా దేన మవిక్రియ ఆత్మే త్యర్థః. ౨౦

మూ॥ శ్లో॥ వేదావినాశినం నిత్యం య ఏన మజ మవ్యయమ్
కథం స పురుషః పార్థ కం ఘాతయతి హన్తి కమ్॥ ౨౧

భా॥ య ఏనం వేత్తి హన్తార మిత్యనేన మన్త్రేణ హననక్రియాయాః కర్తా క
ర్మ చ న భవ తీతి ప్రతిజ్ఞాయ- న జాయత ఇత్యనేన- అవిక్రియత్వే హేతుముక్త్వా
ప్రతిజ్ఞాతార్థ ముపసంహరతి॥ వేదేతి॥ వేద విజానాతి అవినాశిన మన్త్యభావవికార
రహితం నిత్యం విపరిణామరహితం- యో వేదేతి సమ్బన్ధః - ఏనం పూర్వేణ మన్త్రే
ణోక్తలక్షణ మజ మవ్యయ ముపజనాపక్షయరహితం కథం కేన ప్రకారేణ స వి
ద్వాన్ పురుషో ధికృతః కం హన్తి హననక్రియాం కరోతి- కం వా కథం ఘాతయతి
హన్తారం ప్రయోజయతి నకఞ్చి ద్ధన్తి- నకఞ్చి ద్ఘాతయతీ త్యుభయత్రాక్షేపః పార్థ
ఏవ కిం శబ్దః- ప్రశ్నాసమ్భవా ద్ధేత్వర్థస్య చ తుల్యత్వా ద్విదుషః సర్వకర్మప్రతి
షేధ ఏవ ప్రకరణార్థో భిప్రేతో భగవతా హన్తే స్త్వాక్షేప ఉదాహరణార్థత్వేన
కథితః॥

వ్యా॥ య ఏనమిత్యాదినా వేదావినాశిన మితి శ్లోక మవతారయతి నభవతీత్య
స్యాత్మేతి కర్తృ శ్శేషః యః ఏన మజ మవ్యయ మవినాశినం నిత్యం వేద హే పార్థ స
పురుషః కథం కం ఘాతయతి కం హన్తీత్యన్వయః అవినాశినిత్యపదయోః పౌనరు
క్త్యం వారయతి అన్త్యభావవికారేతి॥ అన్త్యో యో భావవికారః వస్తువిక్రియా
నాశ ఇత్యర్థః తేన రహితమ్ నాశవిపరిణామరూపవికారద్వయవారణార్థం పదద్వయ

మిత్యర్థః ఉపజనో జన్మ అత్రావినాశినిత్యాజావ్యయశబ్దై ర్నాశవిపరిణామజన్మాపక్ష
యరూపా శ్చత్వారో వికారాః ప్రతిషిద్ధాః ద్యోతయన్తి చామీ అస్తిత్వవృద్ధివికా
రద్వయప్రతిషేధమపి జన్మపూర్వకత్వా దస్తిత్వస్య క్షయఫలకత్వా ద్వృద్ధే ర్వృద్ధిం
వినా క్షయాయోగాత్ అధికృతఇతి॥ జ్ఞానేఇతి శేషః హన్తీత్యత్ర ప్రకృతిప్రత్యయా
ర్థావాహ హననేతి॥ హనధాత్వర్థో హననక్రియార్థః తదుత్తరవర్తితిప్రత్యయస్యక
ర్తృత్వ మర్థః కం హన్తీత్యస్య కింకర్మకహననక్రియాశ్రయ ఇత్యర్థః ఘాతయతీతి
హన్తేర్హేతుమతిణిచ్ ఘ్నన్తం ప్రేరయతి ఘాతయతి ఇద మేవాహ హన్తారం
ప్రయోజయతీతి॥ కం ఘాతయతి హన్తి క మిత్యస్య ఫలితార్థ మాహ నకఞ్చిదితి॥
కథ మేతదర్థలాభ ఇత్యత్రాహ ఉభయత్రాపీతి॥ నను కిం శబ్దస్య ప్రశ్నార్థత్వా ద్ధే
త్వర్థత్వా భావా దస్తు కిమిత్యాక్షేపార్థత్వ మతఆహ ప్రశ్నేతి॥ ఆత్మవిదః యత్కించి
త్ప్రాణికర్మకహననాశ్రయత్వాభావా త్ప్రశ్నాసమ్భవః హేత్వర్థస్య ప్రశ్నార్థేన తు
ల్యత్వా దసమ్భవః కేన హేతునా హన్తీత్యస్య హేతువిషయకప్రశ్నవాచిత్వా ద్వా
క్య స్యేతి భావః నన్వాత్మవిదో హననక్రియాశ్రయత్వ మాస్తు నామ తదతిరిక్త
స్తుతి నిన్దాదిక్రియాశ్రయత్వ మస్తి కిమిత్యత ఆహ విదుష స్సర్వకర్మ ప్రతిషేధఇతి॥

విదుషః సర్వకర్మాసమ్భవే- కం హేతువిశేషం పశ్యన్ కర్మాణ్యాక్షిపతి
శ్రీభగవాన్ కథం స పురుష ఇతి॥ న నూక్త మాత్మనోఽవిక్రియత్వం కర్మాసమ్భ
వకారణవిశేషః - సత్యముక్తం- నతు సకారణవిశేషోఽస్యత్వా ద్విదుషోఽవిక్రియా
దాత్మన ఇతి- న హ్యవిక్రియ స్థాణుం విదితవతః కర్మ న సమ్భవ తీతిచేన్న- విదుష
ఆత్మత్వాన్న దేహాది సఙ్ఘాతస్య విద్వత్తా అతః పారిశేష్యా దసంహత ఆత్మా విద్వా
నవిక్రియ ఇతి- తస్య విదుషః కర్మాసమ్భవా దాక్షేపో యుక్తః - కథం స పు
రుష ఇతి॥

వ్యా॥ విదుష స్సర్వకర్మాసమ్భవే కో హేతు ర్భగవతాఽభిప్రేత ఇతి॥ పృచ్ఛ
తి విదుషఇతి. పశ్యన్ జాన న్నిత్యర్థః. ఉత్తరయతి ననూక్తమితి॥ ఆత్మనః కర్మా
సమ్భవకారణవిశేషః అవిక్రియత్వ ముక్తం ననూక్తంఖలు- య ఏన మితి శ్లోకే నే
తిభావః తత్రశఙ్కతే సత్యమిత్యాదినా॥ సత్యమవిక్రియత్వముక్తమ్ తు కిన్తు సః
విధేయప్రాధాన్యా త్పుంస్త్వమ్ అవిక్రియత్వరూపః కారణవిశేషః న విదుషో నా
స్తి తత్ర హేతు మాహ అన్యత్వాదితి॥ అవిక్రియాదాత్మన ఇతి నిర్ధారణే పఞ్చమీ
విదుషః అన్యత్వా ద్భిన్నత్వాత్ అవిక్రియత్వ మాత్మన ఉక్తం నతు విదుషః విద్వాం
స్తు భిన్న ఏవాత్మన ఇతికృత్వా కథం విదుష స్సర్వకర్మాసమ్భవే ఆత్మగత మ విక్రి
యత్వం హేతు స్స్యా న్న కథ మపీత్యర్థః తదేవ ప్రపఞ్చయతి నహీతి॥ అవిక్రియా

త్మతత్త్వవిదః పురుషస్య యది కర్మాసమ్భవ స్తర్హి అవిక్రియస్థాణువిదోఽపి కర్మా
సమ్భవ ఏ వేత్యర్థః పరిహారతి నేతి॥ హేతు మాహ విదుష ఆత్మత్వాదితి॥ య ఆత్మా
నం వేత్తి స విద్వానాత్మైవ యః స్థాణుం వేత్తి న స స్థాణుః అతో న దృష్టాన్త
దార్ష్టాన్తికయో స్సామ్య మితి భావః నను దేహాదిసఙ్ఘాత స్యాస్తు విద్వత్తే త్యత ఆ
హ నేతి॥ దేహాదిసమూహస్య జడత్వా న్న విద్వత్తేతి భావః- ఫలిత మాహ అత ఇతి॥
దేహాదిసఙ్ఘాతస్య విద్వత్తాఽసమ్భవా దిత్యర్థః పారిశేష్యాదితి॥ ఉక్తాతిరిక్త శ్శేషః
స ఏవ పరిశేషః తస్య భావః పారిశేష్యం తస్మాత్ ఆత్మానాత్మాని ద్వా వేవ లో
కే పదార్థా తత్రానాత్మనోఽవిద్వత్తాయాం సిద్ధాయా మాత్మైవ పరిశిష్ట ఇతి పా
రిశేష్యా దాత్మైవ విద్వా నిత్యర్థః అసంహత ఇతి ఏకత్వా దసఙ్గత్వా చ్చాన్యై
ర మిళిత ఇత్యర్థః తస్య విదుష ఇతి ఆత్మనో విదుష ఇత్యర్థః ఆక్షేపస్వరూప మా
హ కథం స పురుష ఇతి॥ కథం స పురుషః పార్థ కం ఘాతయతి హన్తి క మితీత్యర్థః.

భా॥ యథా బుద్ధ్యాద్యాహృతస్య శబ్దాద్యర్థస్య అవిక్రియ ఏవ స న్బుద్ధివృత్త్య
వివేకవిజ్ఞానే నావిద్యయోపలబ్ధాఽఽత్మా కల్ప్యతే- ఏవ మే వాత్మానాత్మవివేక
విజ్ఞానేన బుద్ధివృత్త్యా విద్యయా అసత్యరూపయైవ పరమార్థతో విక్రియ ఏ వా
త్మా విద్వా నుచ్యతే॥

వ్యా॥ నను అవిక్రియే ఆత్మని విద్వత్తారూపస్య వికారస్య కథ సఙ్గతి రత ఆహ
యథేతి॥ శబ్దాద్యర్థస్య శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మకవిషయపఞ్చకస్య తదాశ్రయఘ
టాదిద్రవ్యస్య చ- బుద్ధ్యాద్యాహృతస్య ఇన్ద్రియసహకృతాన్తఃకరణేన గృహీతస్య
సతః చక్షురాదీన్ద్రియద్వారా నిర్గతాన్తఃకరణవృత్త్యా ఘటాదివిషయాకారేణ పరి
ణమ్య ఘటోఽయ మిత్యాదివిషయజ్ఞానం జనయన్త్యాం సత్యా మి త్యర్థః అవిక్రియ
ఏవ స న్నాత్మా బుద్ధివృత్త్యవివేకవిజ్ఞానేన బుద్ధివృత్తే రాత్మన శ్చ తాదాత్మ్య
ధ్యాసప్రయుక్తేన వివేకవిజ్ఞానాభావేన హేతునా అవిద్యయా ఉపలబ్ధా ప్రమాతా
కల్ప్యతే అవిద్యయా యద్బుద్ధివృత్త్యవివేకవిజ్ఞానం తేనేతి వాఽన్వయః- అస్మి న్మతే
కల్ప్యత ఇత్యస్య లోకై రితి కర్తృ శ్శేషః కాకాక్షిన్యాయే నావిద్యయా కల్ప్యత
ఇత్యేవ వా- అవిక్రియ స్యాప్యాత్మనః అవిద్యాకృతా ద్విషయాకారపరిణతబుద్ధివృ
త్తితాదాత్మ్యాధ్యాసా ద్యథా ప్రమాతృత్వవ్యవహారః కల్పిత ఇతి పర్యవసన్నార్థః ఏవ
మేవ అసత్యరూపయా అవిద్యామయత్వా దితిభావః ఆత్మానాత్మవివేకవిజ్ఞానేన అ
హం బ్రహ్మాస్మీత్యాదిరూపయే త్యర్థః బుద్ధివృత్త్యా విద్యయా తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా
దిత్యర్థః పరమార్థతోఽవిక్రియ ఏ వాత్మా విద్వా ని త్యుచ్యతే- మహావాక్యార్థ
జన్యాహం బ్రహ్మాస్మీత్యాద్యాకారకబుద్ధివృత్తితాదాత్మ్యాధ్యాసా దవిక్రియ స్యా

ప్యాత్మన స్తథా విద్య త్వవ్యవహారః కల్పిత ఇతి పరమార్థః- అహం బ్రహ్మేత్యా ద్యాకారకబుద్ధివృత్తే ర్విద్యారూపత్వా త్తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసేనాత్మనః ప్రాప్తం వి ద్వత్త్వం యథా విషయగ్రాహి బుద్ధివృత్తితాదాత్మ్యాధ్యాసా ద్విషయగ్రాహిత్వలక్ష ణం ప్రమాతృత్వం తద్వత్ అనేనచాధ్యాసికేన బుద్ధివృత్తిసమ్బన్ధేన న కోప్యాత్మ నోఽస్తి వికారఇతిభావః.

భా॥ విదుషః కర్మాసమ్భవవచనాత్ యాని కర్మాణి శాస్త్రేణ విధీయన్తే- తా న్యవిదుషో విహితానీతి భగవతో నిశ్చయోవగమ్యతే- నను విద్యా ప్యవిదు ష ఏవ విధీయతే- విదితవిద్యస్య పిష్టపేషణవత్ విద్యావిధానానర్థక్యా త్తత్రావి దుషః కర్మాణియాని శాస్త్రేణ విధీయన్తే న విదుష ఇతి విశేషో నోపపద్యతే- నానుష్ఠేయస్య భావాభావవిశేషోపపత్తేః॥

వ్యా॥ నను విదుష స్సర్వకర్మాసమ్భవే జ్యోతిష్టోమేన యజే తేత్యాది విధీనాం కా గతి రిత్యత ఆహ విదుష ఇత్యాది॥ నను కర్మాణ్యేవా విదుషో విహితానీతి కోఽయం నియమః- ఆత్మావారే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదినా విద్యా ప్యవిదుష ఏవ విధీ యత ఇతి పృచ్ఛతి కశ్చిత్ నన్విత్యాదినా॥ తత్రేతి॥ ఏవం సతీత్యర్థః- యాని కర్మా ణి శాస్త్రేణ విధీయన్తే తా న్యవిదుష ఏవ నతువిదుష ఇతి విశేషో నియమో నోపపద్యతే ఇ త్యన్వయః- యా తు విద్యా శాస్త్రేణ విహితా సా విదుష ఏ వేతి నియమాసిద్ధే రితి భావః- యది విద్యా విదుష ఏవ విహి తేతి నియమ స్సిద్ధ్యే త్త ర్హి కర్మా ణ్యవిదుష ఏ వేతి నియమ స్సిద్ధ్యతు- న తు త దస్తీతి తత్త్వమ్ - నచ విద్యాకర్మద్వయ మప్యవిదుష ఏవ విహితం నతు విదుషః కోపి విధి రితి వాచ్యమ్ జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానా మితి విదుషో విద్యావిధే ర్వక్ష్యమాణత్వాత్ పరిహారతి నేతి॥ అనుష్ఠేయస్య భావాభావాభ్యా మవిదుషః కర్మాణి నతు విదుష ఇతి విశేష స్యోపపత్తే రిత్యర్థః.

భా॥ అగ్నిహోత్రాదివిధ్యర్థవిజ్ఞానోత్తరకాల మగ్నిహోత్రాదిక ర్మానేకసాధనో పసంహారపూర్వక మనుష్ఠేయం- కర్తాహం మమ కర్తవ్య మి త్యేవం ప్రకారవిజ్ఞాన వతో విదుషో యథానుష్ఠేయ మ్భవతి నతు తథా నజాయత ఇత్యాద్యాత్మస్వరూ పవిధ్యర్థ జ్ఞానోత్తరకాలభావి కి ఞ్చి దనుష్ఠేయ మ్భవతి- నాహం కర్తా నాహం భోక్తేత్యాది నాత్మైకత్వా కర్తృత్వజ్ఞానా న్నాన్య దుత్పద్యత ఇ త్యేషవిశేష ఉప పద్యతే॥

వ్యా॥ త దేవ ప్రపఞ్చయతి- అగ్నిహోత్రేతి॥ అగ్నిహోత్రాదివిధివాక్యార్థజ్ఞానా నన్తర మనేకసాధనోపసంహారపూర్వక మగ్నిహోత్రాది కర్మానుష్ఠేయమ్- సాధ

నా న్యుపకరణాని ఉపసంహారః సమ్పాదనమ్ కస్యానుష్ఠేయ మత ఆహ కర్తేతి॥ అ
హం కర్తా మమేదం కర్తవ్య మిత్యేవం ప్రకారకం విజ్ఞానం యస్యాస్తి తస్యావిదు
షః- యథా అవిదుషః కర్మానుష్ఠేయ మ్భవతి- తథా విదుష ఇతి శేషః న జాయ
త ఇత్యాద్యాత్మస్వరూపవిధ్యర్థజ్ఞానోత్తరకాలభావి కిఞ్చి దనుష్ఠేయం కర్మ న భ
వతీత్యన్వయః- ఆత్మస్వరూపప్రతిపాదకవాక్యార్థ ఇహాత్మస్వరూపవిధ్యర్థ ఇత్యు
క్తః- నహ్యాత్మస్వరూపే కశ్చి ద్విధి రస్తి- యద్వా- ఆత్మా వారే ద్రష్టవ్య శ్శ్రో
తవ్య ఇత్యాదయ ఆత్మస్వరూపవిధయః- న జాయత ఇత్యాదినోక్తం య దాత్మస్వ
రూపం తస్య విధయః- శ్రోతవ్య ఇత్యాదయః- తదర్థజ్ఞానోత్తరకాలభావీత్యర్థః- నా
హం కర్తా నాహం భోక్తేత్యాదినా శాస్త్రేణ ఆత్మైకత్వాకర్తృత్వజ్ఞానా దన్య
న్నోత్పద్యతే- నాహం కర్తా నాహం భోక్తే త్యాదిశాస్త్రం మాత్మన ఏకత్వ మక
ర్తృత్వ ఞ్చ బోధయతి- నత్వన్య దిత్యర్థః॥ ఏషవిశేషఇతి॥ కర్తాహం మమేదం కర్త
వ్య మితి విజ్ఞానవతో విదుష శ్శాస్త్రేణ వసన్తేవసన్తే జ్యోతిషా యజే తేత్యాది
నా కర్మాణి విహితాని విదుష స్తు కామః కర్తా నాహం కర్తేత్యాదినా శాస్త్రేణ
ఆత్మైకత్వాకర్తృత్వజ్ఞానమాత్ర ముత్పన్న మిత్యయం విశేష ఉపపద్యత ఇ త్య
ర్థః ఏతేన విదితవిద్యస్య పిష్టపేషణవ ద్విద్యావిధానానర్థక్య మితి ప్రశ్నే దత్తో
త్తరః- విద్యావిధానాభావాత్- నను- విదుషః నాహం కర్తే త్యాదినా ఆత్మైక
త్వాకర్తృత్వజ్ఞానమాత్ర ముత్పన్న మి తీద మయుక్తమ్ తజ్జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్త
స్య విద్వత్తాయా ఏవాభావా దితి చే త్సత్యమ్- అత స్తవాత్మా కర్తృత్వజ్ఞానా
న్నాన్య దుత్పద్యత ఇత్యుక్తమ్- తజ్జ్ఞాన న్తు ప్రాగేవ సిద్ధ మితి- నచతర్హి విద్యా
వ్యర్థేతి వాచ్యమ్ ఆత్మవిదః కర్మసు నాధికారః- కిన్తు స్వస్వరూపదర్శన ఏవే త్యేత
దర్థం విద్యాయా ఆవశ్యకత్వాత్- వస్తుతస్తు- విద్యానా మాత్మానాత్మవివేకవిజ్ఞా
నమ్ అహ మాత్మా దేహాది రయ మనాత్మా-ఇ త్యేవంప్రకారకం వివేకవిజ్ఞాన మే
వ విద్యా- అస్యాం హి కర్తాహ మిత్యవిద్యా న్నాధిక్రియతే విరోధాత్ - కిన్తు -
నజాయతఇత్యాద్యాత్మస్వరూపం విద్యా నే వాధిక్రియతే- ఆత్మానాత్మస్వరూపజ్ఞాన
పూర్వకత్వా దాత్మానాత్మవివేకవిజ్ఞానస్య- తస్మా దాత్మానాత్మస్వరూపజ్ఞానిన ఏవ
విదుషః ఆత్మానాత్మవివేకవిజ్ఞానరూపవిద్యాయా మధికార ఇతి న పిష్టపేషణాత్మ
కదోష ఇతి.

భా॥ యః పునః- కర్తాహ మితి వేత్త్యాత్మానం తస్య మమేదం కర్తవ్య మి త్యవ
శ్యం భావి న్యనుష్ఠేయబుద్ధి స్స్యాత్- తదపేక్షయా సోఽధికృత ఇతి- తత్ప్రతికర్మాణి-
స చావిద్వాన్- ఉభౌతౌ నవిజానీత ఇతివచనాత్- విశేషితస్య చ విదుషః కర్మా

క్షేపవచనా చ్చ కథం స పురుష ఇతి- తస్మా ద్విదుషో ముముక్షో శ్చ సర్వకర్మ సన్న్యాస ఏ వాధికారః॥

వ్యా॥ అవిదుష ఏవ కర్మ స్వధికార ఇ తీమ మంశం ప్రపఞ్చయతి- యఃపునరితి॥ యః పునః య స్తు ఆత్మానం కర్తాహ మితి వే త్తి జానాతి అవశ్యంభవతీతి త్యవ శ్యంభావి తస్మిన్ యజ్ఞాదికర్మ ణీత్యర్థః- అనుష్ఠేయ మితిబుద్ధి రనుష్ఠేయబుద్ధిః తద పేక్షయాం తద్బుద్ధ్యపేక్షయా- అధికృత ఇతి కర్మస్వితి శేషః- కర్మాణీతి॥ విహితానీతి శేషః- విశేషితస్యేతి॥ అవిక్రియాత్మజ్ఞానవత ఇత్యర్థః- వేదావినాశినం నిత్య మితి వి విచ్య దర్శిత స్యేతియావత్- కథం స పురుష ఇతి కర్మాక్షేపవచనా చ్చే త్యన్వయః ఉపసంహరతి తస్మా దితి- అవిక్రియాత్మస్వరూపంవిదుషస్సర్వకర్మాసమ్భవాదిత్యర్థః విదుషోపి ప్రారబ్ధవశా ల్లోకానుగ్రహార్థం వా కర్మసు ప్రవృ త్తి స్స్యా జ్జనకవ ద్వా సుదేవవ చ్చేత్యాశ ఙ్క్యాహ- ముముక్షో శ్చేతి॥ ము క్తత్వా జ్జనకాదీనాం నను క్తా వ్యధికార ఇతి భావః- అథవా అవిదుషోపి ముముక్షో స్సన్న్యాస ఏ వాధికా రః విద్వాసన్న్యాసో వివిదిషాసన్న్యాస శ్చేతి సన్న్యాసద్వయదర్శనాత్ గృహస్థ స్య కర్మసు ప్రవృ త్తస్య దారాపత్యాదికుటుమ్బపోషణాలసస్య వేదా న్తశ్రవణమ ననాద్యసమ్భవాత్- తంవినా ఆత్మజ్ఞ నాలాభా చ్చాత్మానం జిజ్ఞాసుః పురుషః సం సారా ద్భీతః తీవ్రముముక్షుః సద్య ఏవ ప్రవ్రజేత్- యదహ రేవ విరజే త్తదహ రేవ ప్రవ్రజే దితి శ్రుతేః-ఇ తీమ మర్థం దర్శయితుం ముముక్షో శ్చేత్యు క్తమ్-ఏతే నావిదుషో ప్యముముక్షో రేవ కర్మ స్వధికార ఇతి సిద్ధమ్.

భా॥ అతఏవ భగవా న్నారాయణ స్సాఙ్ఖ్యాన్ విదుషః- అవిదుష శ్చ కర్మిణః ప్రవిభజ్య ద్వే నిష్ఠే గ్రాహయతి॥ శ్లో॥ జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినా మితి- తథా చ పుత్రాయాహ భగవాన్ వ్యాసః॥ శ్లో॥ ద్వావిమా వథ పన్థానా విత్యాది- తథా చ క్రియాపథ శ్చైవ పురస్తాత్ పశ్చా త్సన్న్యాస శ్చే తి- ఏత మేవ విభాగ మ్పునఃపునః ప్రదర్శయిష్యతి భగవాన్- అతత్త్వవిత్ - అహం కారవిమూఢాత్మా కర్తాహ మితి మన్యతే తత్త్వవి త్తు నాహ ఙ్కరోమీతి- తథా చ- సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్య స్యా స్తే సుఖ మిత్యాది॥

వ్యా॥ స్వోక్తార్థే భగవ న్తం వాసుదేవ మేవ ప్రమాణయతి- అత ఏవభగవానితి॥ అతఏవ- విదుషాం జ్ఞానే అవిదుషాం కర్మణి చాధికారసత్త్వా దేవేత్యర్థః- విదుషః కర్మణ్యధికారాభావా దేవేతివా ప్రదర్శయిష్యతీతి॥ తృతీయాధ్యాయే- శ్లో॥ ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః। అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహ మితి మన్యతే॥ త త్త్వవి త్తు మహాబాహో గుణకర్మవిభాగయోః గుణాగుణేషు వ ర న

ఇతి మత్వా న సజ్జతే॥ ఇతిశ్లోకద్వయే నేతి భావః- తత్రహి తత్త్వవిత్త్వితి తుశబ్దా త్ప్రకృతే రితి శ్లోకో౽ తత్త్వవిద్విషయః- అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహ మితి మన్యత ఇత్యనేన తత్త్వవి న్నాహఙ్కారోమాతి మన్యత ఇతి సిద్ధమ్- త దేత దాహ అతత్త్వవిదిత్యాదినా॥ తథా పఞ్చమాధ్యాయే- శ్లో॥ సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్యాస్తే సుఖం వశీ నవద్వారే పురే దేహే నైవ కుర్వన్న కారయ న్నితి వక్ష్యతీ త్యాహ తథాచేతి.

భా॥ తత్ర కేచిత్ పణ్డితమ్మన్యా వదన్తి- జన్మాదిభావవికారరహితః- అవిక్రియో కర్త్రైకోహ మాత్మేతి న కస్యచి ద్విజ్ఞాన ముత్పద్యతే- యస్మిన్సతి సర్వకర్మస న్న్యాస ఉపపద్యత ఇతి॥

వ్యా॥ తత్రేతి॥ విదుషో నాస్తి కర్మాధికార ఇత్యత్రేత్యర్థః పణ్డిత మాత్మాన మ్మన్య న్తే పణ్డితమ్మన్యాః- లోకాఏతాన్ పణ్డితా న్న మన్యన్తే కిన్తు స్వయ మేవ స్వా నిత్యర్థః అపణ్డితా ఇతియావత్.

భా॥ తన్న- నజాయత ఇత్యాదిశాస్త్రోపదేశానర్థక్యాత్- యథా చ శాస్త్రోప దేశసామర్థ్యా ద్ధర్మాధర్మాస్తిత్వవిజ్ఞానం కర్తుశ్చ దేహాన్తరసమ్బన్ధవిజ్ఞాన ముత్ప ద్యతే- తథా శాస్త్రాత్తస్యైవాత్మనః- అవిక్రియత్వా కర్తృత్వైకత్వాది విజ్ఞానం కస్మా న్నోత్పద్యత ఇతి ప్రష్టవ్యాస్తే॥

వ్యా॥ నజాయతఇతి॥ యది నజాయతఇత్యాదినా శాస్త్రేణ అవిక్రియ ఆత్మైక ఇతి జ్ఞానం శ్రోతు ర్నోత్పద్యతే తర్హి కమర్థంతచ్ఛాస్త్రమ్ ? నను సన్న్యాసా త్ప్రాగ్వేదాన్తశాస్త్రశ్రవణే నాస్త్యధికారః- శాన్తో దాన్త ఉపరత ఇతి శ్రుతిగతోప రతశబ్దస్య సన్న్యాసార్థవచనాత్ గీతాశాస్త్రఞ్చ వేదాన్తశాస్త్ర మేవ భగవద్గీతా సూపనిషత్స్విత్యుక్తత్వాత్- నజాయతఇత్యాదినా విదితాత్మతత్త్వస్యైవ సర్వ కర్మసన్న్యాసాధికారం బ్రూతే భగవాన్ అతఃపరస్పరాశ్రయదోషః సన్న్యాసేస తి నజాయతఇతి శాస్త్రోపదేశః- నజాయత ఇతి శాస్త్రోపదేశేసతి సన్న్యాసఇతి చే న్నైవమ్ గృహస్థానామపి- జనకాదీనాం వేదాన్తశ్రవణదర్శనాత్- శ్రుతిస్తు వే దాన్తశ్రవణే సన్న్యాసినాం ముఖ్యాధికారం బ్రూతే- తేనాశ్రమాన్తరాణా మస్తి గౌ ణో౽ధికారః- యద్వా సన్న్యాసినాం వేదాన్తశ్రవణాదిష్వే వాధికారో నత్వన్య త్రేతి నియమార్థ ముపరతపదమ్- అథవా ఉపరతి ర్న సన్న్యాసః- కిన్తు చిత్తవిక్షే పాభావః- స హి గృహస్థస్యా ప్యుపపద్యతే జనకవత్- వస్తుతస్తు- అధీతసాఙ్గస్వా ధ్యాయస్య శమదమాదిసంస్కృతస్య వేదాన్తశాస్త్రేధికార ఇతి అథాతో బ్రహ్మ

జిజ్ఞాసేతి సూత్రేణ ప్రతిపాదితమ్- స్వాధ్యాయో వేదః- తస్మిన్నేవ స న్త్యుపనిషద
ఇతి కృత్వా బ్రహ్మచర్యాశ్రమేఏవ వేదాన్తశ్రవణం సమ్పద్యతే ద్విజస్య- వ్యాకర
ణాదినా చ వేదాన్తానా మర్థ మాపాతతో జానాతి- తత శ్చావిక్రియ ఆత్మేతి వి
జ్ఞాన స్తస్యోపపద్యతే- తదే వాపాతబ్రహ్మాత్మజ్ఞానం ద్రఢయితుం యావ ద్బ్రహ్మాత్మ
సాక్షాత్కారం వేదాన్తశ్రవణమననాదికస్య కర్తవ్యత్వా దాశ్రమాన్తరేషు కర్మబా
హుల్యేన తదసమ్భవా న్ముముక్షు రయం విద్వాన్ సన్న్యస్య బ్రహ్మనిష్ఠగురూ
పసత్తిం కృత్వా వేదాన్తశ్రవణమననాదికం కరోతీ త్యేష ఘణ్టాపథః- అతో న స
న్న్యాసవేదాన్తశ్రవణయో రన్యోన్యాశ్రయదోషః- ఆపాతతో వేదాన్తశ్రవణానన్త
రం ప్రాధాన్యేన వేదాన్తశ్రవణమిత్యుక్తత్వాత్- అతఏవ వేదాన్తశ్రవణే గృహస్థా
నా మప్యధికార ఇతి సన్న్యాసినా మే వాధికార ఇతి చ పక్షద్వయం ప్రవృత్తమ్
వేదాన్తశ్రవణ స్యాపాతత్వప్రాధాన్యాభ్యామ్ యే తు మహానుభావాః ప్రారబ్ధసుకృ
తాతిశయవశా త్సకృ ద్వేదాన్తశ్రవణా దేవ బ్రహ్మాత్మాపరోక్ష్యం లభన్తే శుకజన
కవామదేవాదివత్ - తేషా న్తు న స్న్యా స్యధికారః- ఆత్మ న్యధికారాసమ్భవా దితి
బోద్ధవ్యమ్.

నను శాస్త్రా ద్దపి కథ మప్రసిద్ధార్థాభ్యుపగమో ఽత ఆహ - యథాచేతి॥
ధర్మాధర్మౌ తత్ప్రయుక్త దేవనారకశరీరవిశేషపరిగ్రహా చ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణా
విషయత్వే నాప్రసిద్ధా వపి- యథా ఆగమప్రామాణ్యా దాస్తికై రభ్యుపగమ్యేతే-
తద్వ దాత్మావిక్రియత్వాదికమపీత్యర్థః.

భా॥ కరణాగోచరత్వా దితిచే న్న- మనసై వానుద్రష్టవ్య మితి శ్రుతేః- శాస్త్రా
చార్యోపదేశ శమదమాదిసంస్కృతం మన ఆత్మదర్శనే కరణం- తథాచ - తదధిగ
మా యానుమానే ఆగమే చ సతి జ్ఞానం నోత్పద్యత ఇతి- సాహస మేతత్॥

నను ధర్మాధర్మస్వర్గనరకాదీనా మ్ప్రత్యక్షా విషయత్వేపి మనోవాగ్విషయ
త్వ మస్తి- మనసా ఇద మీదృశ మితి సఙ్కల్పయితుం వాచా వక్తుం చ సుశక
త్వాత్- అత స్తత్ర శాస్త్రం ప్రమాణం భవతునామ యతో వాచో నివర్తన్తే
అప్రాప్య మనసా సహేతి శ్రుత్యా వాఙ్మనసాగోచరే బ్రహ్మణి కథం శాస్త్రస్య
ప్రామాణ్య మితి పృచ్ఛతి కరణాగోచరత్వా దితి- కరణానాం విషయగ్రహణసాధ
నానా మ్మనఆదీనా మగోచరత్వా ద్ధేతో శ్శాస్త్రోపదేశా దాత్మాకర్తృత్వాదివిజ్ఞా
నం నోత్పద్యత ఇతి పూర్వపక్షార్థః- పరిహరతి సిద్ధాన్తీ నేతి॥ హేతు మాహ - మన
సైవేతి॥ అప్రాప్య మనసా సహేతి శ్రుతివిరోధం పరిహరతి- శాస్త్రేతి॥ అసంస్కృ
తేన మనసా సహేతి తచ్ఛ్రుత్యర్థా న్న దోష ఇతి భావః. న న్వాత్మనః సంస్కృత

మనోవేద్యత్వాభ్యుపగమే స్వతస్సిద్ధత్వం నిత్యాపరోక్షత్వఞ్చ హీయేతేతి చేన్నైవమ్- నిత్యాపరోక్షః స్వతస్సిద్ధోప్యాత్మా అవిద్యయా పరోక్షఇవ సాధ్యఇవ చ ప్రతిభాతి తదవిద్యానిరసనే తు సంస్కృతమ్మనఃకరణం తాదృశ మనోవృత్త్యా అహం బ్రహ్మేత్యాకారికయా విద్యయా నష్టాయా మవిద్యాయా మవిక్రియ ఆత్మా స్వయమ్ప్రభః స్వయం స్ఫురతీతి- నను ఆత్మనః అకర్తృత్వా న్మనసః కరణత్వేన కర్తృత్వాభావా చ్చ కథ మత్ర మనోవ్యాపారసిద్ధిః? కర్త్రధీనో హి కరణవ్యాపార ఇతి చేదుచ్యతే. అస్తి బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న చైతన్యలక్షణః అవిద్యాకల్పితః ప్రమాతా త్ర కర్తా- స చాత్మానం మనసా వేత్తి- నాహ మవచ్ఛిన్నః కిన్తు పరిపూర్ణో ఽవిక్రియ ఆత్మైవ- జ్ఞానఘనే ఽసఙ్గే మ య్యాత్మని కాలత్రయే ప్యవిద్యాయా స్తత్కార్యబుద్ధ్యాదీనాం వా వృత్త్యయోగా దితి- తదధిగమాయేతి ఆత్మనో ఽవిక్రియత్వైకత్వాదిజ్ఞానాయ- అనుమానే- ఆత్మా అవిక్రియః నిరవయవత్వా ద్వ్యతిరేకేణ ఘటాదివ దిత్యాద్యనుమానే సతి- ఆగమే న జాయత ఇత్యాదిశాస్త్రే చ సతి జ్ఞానం నోత్పద్యత ఇత్యేత త్సాహస మేవ - సతి కారణే కుతః కార్యానుదయ ఇతి భావః.

భా॥ జ్ఞానం చోత్పద్యమానం తద్విపరీత మజ్ఞాన మవశ్యం బాధత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం- త చ్చాజ్ఞానం దర్శితం- హన్తాహం హతోస్మీ త్యుభౌ తౌ న విజానీత ఇతి- అత్ర చాత్మనో హననక్రియాయాః కర్తృత్వం చాజ్ఞానకృతం దర్శితం - త చ్చ సర్వక్రియా స్వపిసమానం కర్తృత్వా దేరవిద్యాకృతత్వ మవిక్రియత్వా దాత్మనః విక్రియావాన్ హి కర్తాఽఽత్మనః కర్మభూత మన్యం ప్రయోజయతి కుర్వితి- త దేతదవిశేషేణ విదుష స్సర్వక్రియాసు కర్తృత్వం హేతుకర్తృత్వం చ ప్రతిషేధతి భగవాన్ వాసుదేవః- విదుషః కర్మాధికారాభావప్రదర్శనార్థం వేదావినాశినం - కథం స పురుష ఇత్యాదినా- క్వ పు నర్విదుషో ధికార ఇతి- ఏత దుక్తం పూర్వ మేవ- జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానా మితి- తథా చ సర్వకర్మసన్న్యాసం వక్ష్యతి- సర్వకర్మాణి మనసేత్యాదినా॥

వ్యా॥ జ్ఞానంచేతి॥ అవిక్రియ ఏకో ఽకర్తాత్మే త్యేవం రూపమ్-అజ్ఞానం కర్తాహం భిన్నో ఽహం భోక్తాహ మిత్యేవంరూపమ్- సర్వక్రియాసు- గమనాదిషను క్తక్రియాసు- సర్వక్రియాస్వపి ఆత్మనః కర్తృత్వాదే రవిద్యాకృతత్వరూపం త త్పూర్వోక్తం సమాన మిత్యన్వయః- యద్వా తదాత్మనః కర్తృత్వాదే రవిద్యాకృతత్వం చ సర్వక్రియా స్వపి సమాన మిత్యన్వయః తత్ర హేతు మాహ- అవిక్రియత్వాదాత్మనఇతి॥ అవిక్రియత్వాదాత్మనః సర్వక్రియానిరూపితకర్తృత్వాదివికారో నోపపద్యత ఇత్యర్థః అవిశేషేణేతి హననాదివిశేషాభావేనేత్యర్థః.

భా॥ నను- మనసేతివచనా న్న వాచికానాం కాయికానాం చ సన్న్యాస
న సర్వకర్మాణీతి విశేషితత్వాత్- మానసానా మేవ సర్వకర్మణాం ప్రతిషేధ ఇతిచే
న్న- మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్ వాక్కాయవ్యాపారాణాం - సర్వవ్యాపారా
ణాం తత్పూర్వకత్వాత్ మనోవ్యాపారాభావే భావానుపపత్తేః- శాస్త్రీయాణాం
వాక్కాయకర్మణాం కారణాని మానసాని కర్మాణి వర్జయిత్వాఽన్యాని సర్వకర్మా
ణి మనసా సన్న్యస్యాస్త ఇతిచేన్న- నైవకుర్వ న్న కారయ న్నితి విశేషణాత్
సర్వకర్మసన్న్యాసోఽయం భగవతోక్తః మరిష్యతో నజీవత ఇతిచేన్న- నవద్వారే
పురే దేహే ఆస్త ఇతి విశేషణానుపపత్తేః॥

వ్యా॥ విశేషితత్వాదితి॥ కర్మణాం సర్వవిశేషణస్య దత్తత్వా దిత్యర్థః సర్వేతి॥
మనోవ్యాపారాభావే సర్వవ్యాపారాణాం భావానుపపత్తే రిత్యన్వయః తత్ర హేతు
మాహ తత్పూర్వకత్వాదితి॥ మానసికకర్మాణి నామ సఙ్కల్పరూపమనోవ్యాపారా
ఏవ- గచ్ఛేయం వదేయం హన్యా మిత్యేవమాగా మనసా సఙ్కల్ప్యైవ సర్వోపి
గమనభాషణహననాదిక్రియాః వాచికీః కాయికీశ్చ కరోతి న త్వసఙ్కల్ప్యేత్యర్థః
తదైక్షతేతీశ్వరజగత్సృష్ట్యాదివ్యాపారస్యాపి సఙ్కల్పపూర్వకత్వశ్రవణా దితి భావః
పున శ్శఙ్కతే పూర్వవాదీ శాస్త్రీయాణా మితి వేదపాఠజ్యోతిష్టోమాదీనా మిత్య
ర్థః- నైవేతి॥ అశాస్త్రీయాణి సర్వాణి కర్మాణి మనసా సన్న్యస్యే త్యుక్తౌ నైవకు
ర్వన్నిత్యాది వ్యర్థం- మనసా సన్న్యస్యే త్యనేనైవ వాచాకాయేన చాకరణస్య సిద్ధ
త్వాత్- ఇత్యర్థః- సిద్ధాన్తేతు మనసా వివేకబుద్ధ్యా కర్మాదావకర్మదర్శనేన సన్న్య
స్యేత్యర్థఇతి- ఆత్మసమవాయికర్తృత్వకారయితృత్వయో ర్వారణార్థం నైవ కుర్వ
న్న కారయ న్నితిచ వక్ష్యతి- మరిష్యత ఇత్యాసన్నమరణస్యే త్యర్థః- గమనభోజ
నాదిసర్వకర్మోపరమ స్తస్యైవ సఙ్ఘటతీతి భావః- నజీవతఇతి॥ జీవత స్తు భోజ
నాదికర్మాణ్యవర్జనీయా నీతిభావః- ఆస్తఇతి॥ ఆస ఉపవేశనఇతి ధాతో ర్వర్త
మానే లఙ్విధానాత్- జీవత ఏవ సిద్ధి రితిభావః.

భా॥ నహి సర్వకర్మసన్న్యాసేన మృతస్య దేహే ఆసనం సమ్భవతి-అకుర్వతో
కారయతశ్చ దేహే సన్న్యస్యేతిసమ్బన్ధో న దేహే ఆస్త ఇతిచేన్న- సర్వత్రాత్మ
నః అవిక్రియత్వావధారణాత్- ఆసనక్రియాయా శ్చాధికరణాపేక్షత్వా త్తదనపే
క్షత్వా చ్చ సన్న్యాసస్య॥

వ్యా॥ తదేవ ప్రపఞ్చయతి నహీతిమృతః కథం సర్వాణి కర్మాణి సన్న్యస్య దే
హే తిష్ఠే దిత్యర్థః- నను సర్వకర్మాణి మనసా నవద్వారపురే దేహే సన్న్యస్య ని
క్షిప్య నైవకుర్వ న్న కారయ న్వశీ ఆస్తే ఇతి శ్లోక స్యాన్వయ మాశఙ్కతే- అకు

ర్వతఇతి॥ అకుర్వతోఽకారయతశ్చ ఆత్మన స్సర్వకర్మాణి మనసా దేహే సన్న్యస్య వశీ సుఖ మాస్త ఇతి సమ్బన్ధః- నతు దేహ ఆస్త ఇతీ త్యన్వయః- సన్న్యాసక్రియాధికరణత్వ మేవ దేహస్య నతూపవేశక్రియాధికరణత్వ మితిపరమార్థః- దేహేన కర్మాణి క్రియన్తే కార్యన్తే చ నతు మయే త్యనుస న్ధానపూర్వకం సర్వకర్మాణి కర్తవ్యాని విదుషోపీతి పూర్వపక్ష్యాశయః పరిహరతి నేతి॥ హేతు మాహ సర్వత్రేతి॥ అవిక్రియే ఆత్మని దేహాధికరణకకర్మసన్న్యాసక్రియాకర్తృత్వ మపి నోపపద్యత ఇత్యర్థః- నచ సర్వకర్మత్యాగకర్తృత్వమపి కథ మితి వాచ్యమ్ సర్వకర్మత్యాగస్య నివృత్తిరూప స్యాక్రియాత్వాత్- నిక్షేపస్య చ క్రియాత్వాదితి- కిఞ్చ దేహే ఆస్తే ఇతిపదయో స్సాకాఙ్క్షత్వ మస్తి నతు దేహేసన్న్య స్యేతి పదయో రిత్యాహ- ఆసనేతి॥ ఆధేయనిష్ఠా హ్యాసనక్రియా స్వాధికరణ మాధార మాకాఙ్క్షతే ఆస్తే ఇత్యుక్తే క్వాస్తే ఇత్యాకాఙ్క్షాయా ఉత్థితత్వా దిత్యర్థః- నచ ఘటం భువి నిక్షిప్యేతి నిక్షేపక్రియాయా అప్యధికరణాపేక్షత్వ మస్తీతి వాచ్యమ్ సరూపస్య ఘటాదే ర్నిక్షేప స్యాధికరణాపేక్షత్వేపి నీరూపకర్మనిక్షేపో నాధికారణాపేక్షః నహి గమనం నిక్షిప్యేత్యుక్తే కుత్ర నిక్షిప్యే త్యాకాఙ్క్షా జాయతే.

భా॥ సమ్పూర్వస్తు న్యాసశబ్ద స్త్యాగార్థో న నిక్షేపార్థః- తస్మా ద్గీతాశాస్త్రే ఆత్మజ్ఞానవతః సన్న్యాస ఏ వాధికారో న కర్మ ణీతి తత్రతత్రోపరిష్టా దాత్మజ్ఞాన ప్రకరణే ప్రదర్శయిష్యామః ప్రకృతం తు వక్ష్యామః॥ ౨౧

వ్యా॥ దోషాన్తర మాహ సమ్పూర్వ ఇతి॥ న్యాసశబ్దస్య నిక్షేపార్థకత్వేపి సన్న్యాస శబ్దో న నిక్షేపార్థః- ఉపసర్గవశా దర్థాన్తరప్రతీతేః- అత స్సన్న్యస్య సర్వాణి కర్మాణ్యాత్మావబోధత ఇత్యాదిప్రయోగా దితిభావః- ఉపసంహరతి తస్మాదితి॥ సర్వకర్మాణి మనసేత్యాదినా విదుషాం సర్వకర్మసన్న్యాస ఏవాధికార ఇతి భగవతా వక్ష్యమాణత్వా దిత్యర్థః-నకర్మణీతి॥ నను విదుషో జీవత స్సర్వకర్మసన్న్యాసో దుర్లభః భోజనాదికర్మణా మవర్జనీయత్వా దితిచే న్నైవమ్ యాని శాస్త్రేణ విహితాని యాని చ నిషిద్ధాని తేషు అవిద్వానే వాధికారీ నతు విద్వా ని త్యేతావత ఏవేహ వివక్షితత్వాత్- భోజనాదీని తు అవిహితత్వా దనిషిద్ధత్వా చ్చ న కర్మాణీతి॥ య ద్యవిద్వాన్ భోజనాదా వధిక్రియతే శాస్త్రాత్తర్హి తత్ర విదుషోఽధికారో నభవేదేవ నతు తథాస్తి తస్మా న్నభోజనాదేః కర్మత్వం నాపి తత్ర ప్రవర్తమాన స్యాధికృతత్వ మితి సఙ్క్షేపః.

అత్రాహ రామానుజః స పురుషో దేవమనుష్యతిర్యక్స్థావరశరీరే ష్వవస్థితే ష్వాత్మసు కమ ప్యాత్మానం కథం ఘాతయతి కం వా కథం హన్తీతి ?

తద యుక్తమ్॥ శ్లో॥ అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వ మిదం తతం య ఏనం వేత్తి హన్తారమ్-అజో నిత్య శ్శాశ్వతోఽయం పురాణః-వేదావినాశినం నిత్యం యఏన మజ మవ్యయమ్ - అన్తవన్త ఇమే దేహా నిత్య స్యోక్తా శ్శరీరిణః - నవాని దేహీ- నైనం ఛిన్దన్తి శస్త్రాణి- అచ్ఛేద్యోఽయమ్- అవ్యక్తోఽయమ్ - ఆశ్చర్యవ త్పశ్యతి కశ్చి దేన మిత్యాదిషు సర్వత్రా ప్యాత్మన ఏకత్వేనైవ నిర్దేశాత్ - అనేకత్వే పరిచ్ఛిన్న త్వే నానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్.

నిరవయవత్వా త్పరమాణుపుఞ్జవ దాత్మసమూహస్య నానిత్యత్వ మితి న వాచ్యమ్-నిరవయవపరమాణుపుఞ్జస్యైవానభ్యుపగమాత్ - నహి నిరవయవానాం పరమాణూనాం పుఞ్జత్వం స్యాత్ - సావయవవస్తుసంయోగాత్ఖలు పుఞ్జలాభః- సావయవస్య వస్తున ఉపచయో నతు నిరవయవస్యేతి త్వయా ప్యుక్తం ప్రాక్- నచ పుఞ్జో మాస్తు నామ నిరవయవాః పరమాణవ స్సన్తి నిత్యా యథా తథా ఆ త్మాన ఇతి వాచ్యమ్- నిరయవపరమాణూనా మే వాప్రమాణత్వాత్ - మార్త్తికా ద్వ్యణుపుఞ్జస్యైవ ఘటాదికార్యోపాదానత్వాత్ - పరామాణుకారణవాదస్య చ శారీ రకమీమాంసాయాం ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్.

నిరవయవపరమాణుతుల్య స్యాత్మన స్సర్వవస్తుసంయోగాభావేన సర్వావ భాసకత్వాసమ్భవాత్ - తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుత్యా ఆత్మన స్సర్వావ భాసకత్వ స్యోక్తత్వాత్ - తత్రాత్మానా మేశ్వర ఇత్యభ్యుపగమే పీశ్వరస్యాపి జీ వాదపి సూక్ష్మత్వేన సుతరాం సర్వావభాసకత్వాసమ్భవాచ్చ.

తథా దేవమనుష్యతిర్యక్స్థావరశరీరావస్థితాత్మ స్వితి మూలా ద్బహిః పద పరమ్పరాకల్పనమ ప్యప్రమాణమ్- య ఆత్మానం నిత్యం వేద స కథ మాత్మానం హన్తీత్యుక్తా య స్త్వనిత్యం వేద స హన్త్యే వాత్మాన మిత్యాపతతీ త చ్చాని ష్టం విదిత స్యావిదితస్య వా ఆత్మనః నిత్యత్వాత్ - నహి జ్ఞానమాత్రే ణాత్మన స్స్వ న్నిత్యత్వం జ్ఞానా త్పూర్వ మవిద్యమానమ్- తస్మా ద్యో వేద స ఇత్యపార్థమ్- య ది మూలకర్తు రియం వివక్షా స్యా త్తర్హి కః కథం నిత్య మాత్మానం హన్తి కం ఘాతయ త్యపీ త్యేవ బ్రూయాత్.

కిఞ్చ క మిత్యపి వ్యర్థ మేవ సర్వత్ర జ్ఞానైకాకారత్వాదిభి రాత్మన ఏకరూప త్వస్య త్వయా పీష్యమాణత్వాత్ - కః కథం నిత్య మాత్మానం హన్తివా ఘాతయ త్యపీ త్యేవ బ్రూయాత్.

అపిచ- నిత్యాత్మవిదః నిత్యాత్మహననాక్షేపేణ అనిత్యానాత్మహననం నిరా క్షేపం ప్రాప్తమ్. నిత్యాత్మకర్మకహననేతరక్రియాశ్రయత్వ ఞ్చ ప్రాప్తమ్- ఉభయ

మపీద మనిష్టమ్- మా హింస్యా త్సర్వభూతానీతి విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన నిషిద్ధాయా హింసాయా ఆత్మజ్ఞే విదుషి ప్రసక్తత్వాత్- పశ్వాది ప్రాణిహింసాయా మపి నాత్మనో హింసా కిన్త్వనాత్మనో దేహస్యైవ హింసే త్యనాత్మహననస్య విదుషో నిరాక్షేపత్వాత్. తథా- నిత్యాత్మానం విద్వా న్న హన్తి న ఘాతయతి కిన్తు స్తౌతి నిన్దతి తిరస్కరోతీ త్యేవం విదుష ఆత్మదూషణాదికం హి నరకావహమ్- తస్మా దాత్మవిద స్సర్వకర్మాధికారాసమ్భవ ఏ వానేన శ్లోకేనోచ్యత ఇత్యనవద్యమ్. ౨౧

మూ॥ శ్లో॥ వాసాంసి జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్ణాతి నరోఽపరాణి
తథా శరీరాణి విహాయ జీర్ణాన్యన్యాని సంయాతి నవాని దేహీ॥ ౨౨

భా॥ తత్రాత్మనః- అవినాశిత్వం ప్రతిజ్ఞాతం త త్కిమి వేత్యుచ్యతే॥ వాసాంసీతి- వాసాంసివస్త్రాణి- జీర్ణాని దుర్బలతాం గతాని- యథా లోకే విహాయపరిత్యజ్య నవా న్యభినవాని గృహ్ణాతి ఉపాదత్తే- నరః పురుషః- అపరాణ్యన్యాని - తథా త ద్వ దేవ శరీరాణి విహాయ జీర్ణా న్యన్యాని సంయాతి సఙ్గచ్ఛతి నవాని- దేహ్యాత్మా పురుషవ దవిక్రియ ఏవేత్యర్థః॥ ౨౨

వ్యా॥ వాసాంసీతిశ్లోక మవతారయతి తత్రేత్యాదినా॥ తత్ర నజాయత ఇతి శ్లోకే ఇత్యర్థః- అవినాశి తు తద్విద్ధీతి శ్లోకే ఇతివా త దవినాశిత్వం కిమి వేతిశఙ్కాయా ముచ్యతే వాసాంసీతి॥ యథా నరః జీర్ణాని వాసాంసి విహాయ అపరాణి నవాని వాసాంసి గృహ్ణాతి- తథా దేహీ జీర్ణాని శరీరాణి విహాయ అన్యాని నవాని శరీరాణి సంయాతీత్యన్వయః. శ్లోకస్థక్రమేణ పదానా మర్థ మాహ- వాసాంసి వస్త్రాణీత్యాదినా పురుషః మనుష్య ఇత్యర్థః- యథా జీర్ణవస్త్రత్యాగా న్నూతనవస్త్రధారణా చ్చ దేహస్య నకాపి వృద్ధిక్షయాదిలక్షణా జన్మనాశలక్షణా చ విక్రియా తద్వ జ్జీర్ణదేహత్యాగాన్నూతనదేహస్వీకారా చ్చ నకాపి విక్రియా దేహిన ఇత్యర్థః. ౨౨

మూ॥ శ్లో॥ నైనం ఛిన్దన్తి శస్త్రాణి నైనం దహతి పావకః
నచైనం క్లేదయ న్త్యాపో న శోషయతి మారుతః॥ ౨౩

భా॥ కస్మా దవిక్రియ ఇత్యత ఆహ॥ నేతి॥ నైనం ప్రకృతం దేహినం- ఛిన్దన్తినిరవయవత్వా న్నావయవ విభాగం కుర్వన్తి- శస్త్రాణ్య స్యాదీని- తథా నైనం దహతి పావ కోఽగ్ని రపి న భస్మీ కరోతి- తథా న చైనం క్లేదయ న్త్యాపః - అపాం హి సావయవస్య వస్తున ఆర్ద్రీభావకరణేనావయవ విశ్లేషాపాదనే య త్సామర్థ్యం త

న్నిరవయవ ఆత్మని న సమ్భవతి- తథా స్నేహవ ద్ద్రవ్యం స్నేహాశోషణేన శోషయ
తి వాయు రేనం త్వాత్మానం నశోషయతి మారుతోఽపి॥ ౨౩

వ్యా॥ నైనమితి॥ ఏనం శస్త్రాణి న ఛిన్దన్తి- ఏనం పావకో న దహతి- ఏన మా
పో నచ క్లేదయన్తి ఏనం మారుతో న శోషయతీ త్యన్వయః - విశ్లేషో వియోగః-

మూ॥ శ్లో॥ అచ్ఛేద్యోఽయ మదాహ్యోఽయ మక్లేద్యో ఽశోష్యఏవచ
నిత్య స్సర్వగతః స్థాణు రచలోఽయం సనాతనః॥ ౨౪

భా॥ యత ఏవం తస్మాత్॥ అచ్ఛేద్య ఇతి॥ యస్మా దన్యోన్యనాశ
హేతుభూతా న్యాత్మానం నాశయితుం నోత్సహన్తే అస్యగ్న్యాదీని- తస్మాన్నిత్యః-
నిత్యత్వా త్సర్వగతః- సర్వగతత్వాత్ స్థాణుః- స్థాణురివ స్థిర ఇత్యేతత్- స్థిరత్వా ద
చలోఽయ మాత్మా అత స్సనాతనః చిరన్తనః న కారణాత్ కుతశ్చిత్ నిష్పన్నో ఽ
భినవ ఇత్యర్థః- నైతేషాం శ్లోకానాం పౌనరుక్త్యం చోదనీయం- యత ఏకే నైవ శ్లో
కే నాత్మనో నిత్యత్వ మవిక్రియత్వం చోక్తం న జాయతే మ్రియతే వేత్యాదినా - త
త్ర య దేవాత్మవిషయం కిఞ్చి దుచ్యతే తదే తస్మా చ్ఛ్లోకార్థా న్నాతిరిచ్యతే కిఞ్చి
చ్ఛబ్దతః పునరుక్తం కిఞ్చి దర్థత ఇతి- దుర్బోధత్వా దాత్మవస్తునః పునః ప్రసఙ్గ మా
పాద్య శబ్దాన్తరేణ తదేవ వస్తు నిరూపయతి- భగవాన్ వాసుదేవః- కథన్ను నామ
సంసారిణాం బుద్ధిగోచరతా మాపన్నం సత్ సంసార నివృత్తయే స్యా దితి॥ ౨౪

వ్యా॥ అచ్ఛేద్యఇతి॥ అయ మచ్ఛేద్యః- అయ మదాహ్యః- అయ మక్లేద్యః-
అయ మశోష్య ఏవచ- అయం నిత్యః సర్వగతః స్థాణుః అచలః సనాతన శ్చ భవ
తీతి శేషః నిత్యత్వా దితి అనిత్యస్య ఘటాదే స్సర్వగతత్వాదర్శనా దితిభావః- సర్వ
దేశసర్వకాలసర్వవస్తుగతత్వం హి సర్వగతత్వం త త్కథం పరిచ్ఛిన్న స్యానిత్యస్య
స్యాదితిబోధ్యమ్- ఇత్యేతత్ ఇతియావ దిత్యర్థః అచల శ్చలనరహితః పరిపూర్ణ ఇతి
యావత్- సనేతి సదార్థేఽవ్యయమ్- చిరార్థే ఇతి కేచిత్- సాయ ఞ్చిర మితిసూ
త్రేఽ వ్యయగ్రహణా త్సనాశబ్దా ద్భవార్థే ట్యుట్యులౌ రన్యతరప్రత్యయః తుడాగ
మశ్చ- నిష్ప న్నస్సిద్ధః- జాత ఇతియావత్ - అభినవఇతి॥ సదాపి నవ ఇత్యర్థః అనా
ది రితియావత్ - పౌనరుక్త్య మేవ ప్రపఞ్చయతి యతఇత్యాదినా॥ శబ్దతఇతి॥ ని
త్యోనిత్యఇతి॥ అర్థతఇతి॥ సనాతనః పురాణః ఇతి పౌనరుక్త్య స్యాచోదనీయత్వే
హేతు మాహ- దుర్బోధత్వాదిత్యాదినా॥ బోద్ధు మశక్యం దుర్బోధమ్ ఆపన్న మిత్య
స్యాత్మవస్తుత్వేతి కర్తృ- స్యాదితి అభిప్రాయే ణేతి శేషః. ౨౪

మూ॥ అవ్యక్తోఽయ మచిన్త్యోఽయ మవికార్యోఽయముచ్యతే ।
తస్మా దేవం విదిత్వైనం నానుశోచితు మర్హసి॥ ౨౫

భా॥ కిఞ్చ॥ అవ్యక్త ఇతి॥ అవ్యక్తః సర్వకరణావిషయత్వా న్న వ్యజ్యత ఇత్య వ్యక్తో ఽయ మాత్మా అత ఏ వాచిన్త్యోఽయం య ద్ధీన్ద్రియగోచరం తచ్చిన్తావిషయ తా మాపద్యతే అయం త్వాత్మా నిరిన్ద్రియ గోచరత్వా దచిన్త్యః- అతఏవ అవి కార్యోఽయం యథా క్షీరం దధ్యాత్మ త్వేనవికార్యం భవతి- న తథాఽయం నిరవయ త్వాచ్చావిక్రియః- నహినిరవయవంకించిద్విక్రియాత్మకందృష్ట మవిక్రియత్వాదవికా ర్యోఽయ మాత్మేత్యుచ్యతే- తస్మాదేవం యథోక్త ప్రకారేణైన మాత్మానం విదిత్వా త్వం నానుశోచితు మర్హసి - హన్తాహ మేతేషాం మయేమే హన్యన్త ఇతి॥ ౨౫

వ్యా॥ అవ్యక్తఇతి॥ అవ్యక్తః అయ మచిన్త్యః అయ మవికార్యః ఇత్యుచ్యతే శా స్త్రేణేతి శేషః- తస్మా దేన మేవం విదిత్వా త్వ మనుశోచితుం నార్హసీ త్యన్వయః నవ్యజ్యతే నప్రతీయత ఇత్యవ్యక్తః నను- సర్వకరణావిషయత్వ మసిద్ధమ్ మనసై వానుద్రష్టవ్య మితి శ్రుతేః శాస్త్రోపదేశ శమదమాదిసంస్కృత మ్మన ఆత్మదర్శ నే కరణ మితి స్వేనైవ పూర్వముక్తత్వా చ్చేతిచే త్సత్యమ్ సంస్కృతమనో వ్యతిరిక్త సర్వకరణా విషయత్వ స్యేహ వివక్షితత్వాత్ నచ సర్వపదసఙ్కోచః మన ఆదిస ర్వకరణావిషయత్వస్య సత్త్వాత్. యద్వా స్వయం ప్రభత్వా దయ మాత్మా న కరణవిషయః య న్మనసా న మనుతే యేనాహు ర్మనోమత మితి శ్రుత్యా మనస ఏ వాత్మ వేద్యత్వవచనాత్. సాక్షీ చేతా నిర్గుణ ఇతి శ్రుత్యా సర్వసాక్షిత్వ మా త్మన శ్శ్రుతమ్ సాక్షిత్వం హి సాక్షా ద్రష్టృత్వమ్ కరణానై రపేక్ష్యేణ స్వత ఏవ సర్వద్రష్టృత్వ మిత్యర్థః అత ఏ వాపాణిపాదో జవనో గ్రహీ తేతి శ్రుతి స్సంగచ్ఛ తే ఇద మేవ హ్యాత్మనః స్వయం ప్రభత్వం నామ య త్స్వయ మేవాత్మానం సర్వాం శ్చాయం ప్రభాసయతీతి- సంస్కృతమనసః కరణత్వ న్తు ఆత్మస్వరూపావ రకావిద్యానిరసన ఏ వేతి బోద్ధవ్యమ్- నచ కథం సూర్య స్తమ ఇవాత్మాన మవి ద్యాఽఽవృణుయా దితి వాచ్యమ్- తేజస్తిమిరయో రివాత్మావిద్యయో ర్నాస్తి బాధ్యబాధకభావః- ప్రత్యు తాత్మై వావిద్యాం భాసయతి- అవిద్యా హి జడా న స్వతోభాతుం క్షమతే- అవిద్యావిరోధితు అహంబ్రహ్మే త్యాకారకం సంస్కృత మనోవృత్తిరూపం జ్ఞాన మేవేతి యుక్త మాత్మనః సర్వకరణావిషయత్వమ్-

చిన్తా అయ మీదృశ ఇతి విచారః అవికార్యఇతి॥ వికర్తుం యోగ్యః వికా ర్యః. వికారంప్రాప్తు మర్హ ఇత్యర్థః. న వికార్యః అవికార్యః - వికారో నామ ప రిణామః - అవికార్యత్వే హేతుం వదన్ శబ్దస్య ఫలితార్థ మాహ- నిరవయవత్వా

చ్చావిక్రియ ఇతి- విక్రియా ఆత్మని యస్య తద్విక్రియాత్మకం వికార వదిత్యర్థః అథ వా విక్రియావికారః కార్య మిత్యర్థః తదాత్మకం తద్రూప మిత్యర్థః సావయవ స్యై వ కార్యత్వం కార్యస్యైవ వికారవత్త్వ ఇష్ఛేతి భావః శోకాకారం దర్శయతి హ న్తాహమితి॥ ఆత్మని హననక్రియాకర్తృత్వ కర్మత్వాదివికారాయోగా దితి భావః॥ ౨౫

మూ॥ అథ చైనం నిత్యజాతం నిత్యం వా మన్యసే మృతమ్ ।
తథాపి త్వం మహాబాహో నైవం శోచితు మర్హసి॥ ౨౬

భా॥ ఆత్మనోఽ నిత్యత్వ మభ్యుపగ మ్యేద ముచ్యతే॥ అథేతి॥ అథచేత్యభ్యుపగ మార్థః- ఏనంప్రకృతమాత్మానం- నిత్యజాతం లోకప్రసిద్ధ్యాక్రుద్ధోజాతః తృప్తో జా తో హృష్టో జాతఇత్యన్తఃకరణవిక్రియాభేద మనువిక్రియత ఇతి మన్యసే- తథా త త్తృప్త్య యవినాశ మను వినశ్యతీతి లోకప్రసిద్ధ్యా ప్రత్యనేకశరీరోత్పత్తిం జాతో జాత ఇతి మన్యసే- తథా- నిత్యం వా మన్యసే మృతం మృతో మృత ఇతి - తథా పి తథా భావేపి- ఆత్మని త్వం మహాబాహో నైవం శోచితు మర్హసి - యస్మాత్ జన్మవతో నాశ శ్చ నాశవతో జ న్మేత్యవశ్యం భావి నావితి॥ ౨౬

వ్యా॥ అథ చేతి॥ ఆథచ ఏనం నిత్యజాతం నిత్యం మృతం వా మన్యసే హే మహాబాహో తథాపి త్వ మేవం శోచితుం నార్హ సీత్యన్వయః అవ్యయానా మ నేకార్థత్వా దాహ అథచే త్యభ్యుపగమార్థ ఇతి॥ అథచ ఆత్మనః అనిత్యత్వే భ్యుప గతే పీత్యర్థః యథా లోకప్రసిద్ధ్యా ఆత్మానం క్రుద్ధో జాతః తృప్తో జాతః హృష్టో జాత ఇత్యన్తఃకరణవిక్రియాభేద మనువిక్రియతే ఆత్మేతి మన్యసే ఇ త్యన్వయః యద్వా క్రుద్ధో జాత స్తృప్తో జాతో హృష్టో జాత ఇతి లోకప్రసిద్ధ్యా ఇత్యన్వయః అన్య త్తుల్యమ్ యథాచ తత్తృప్త్యయవినాశ మనువినశ్య త్యాత్మేతి లోకప్రసిద్ధ్యా మన్యసే తథా ప్రత్యనేకశరీరోత్పత్తిం జాతో జాత ఆత్మేతి మన్యసే తథా నిత్యం వా సదాపి ప్రత్యనేకశరీరమృతిం మృతోమృత ఆత్మేతి మన్యసే ఇత్యన్వయః ని త్యమపి జాయత ఇతి నిత్యజాతః నిత్య మపి మ్రియత ఇతి నిత్యం వా మృత ఇతి చార్థః- ఆయ మాశయః- క్రోధతృప్తిహర్షా అన్తఃకరణధర్మత్వా దన్తఃకరణవిక్రి యాః లోక స్తు ఆత్మాన్తఃకరణయో స్తాదాత్మ్యాధ్యాసేన అన్తఃకరణే క్రుద్ధేసతి ఆ త్మా క్రుద్ధో జాత ఇతి తస్మిన్ తృప్తే ఆత్మా తృప్త ఆసీదితి తస్మిన్ హృష్టే ఆత్మా హృష్ట ఇతి చాత్మాన మేవ విక్రియమాణం మన్యతే క్రోధాదిప్రత్యయనాశేతు క్రుద్ధాత్మా నష్టో హృష్టాత్మా నష్ట స్తృప్త ఆత్మా నష్ట ఇ త్యాత్మాన మేవ నష్ట మ్మ న్యతే ఏతేనాన్తఃకరణవికారాణాం క్రోధతృప్తిహర్షాణా ముదయనాశాభ్యా మాత్మ న ఉదయనాశౌ లౌకికై రభ్యుపగమ్యేతే ఇతి సిద్ధమ్. తద్వ చ్ఛరీరధర్మా జన్మనా

శా లౌకికై ర్నాత్మ న్యధ్యస్తో దృశ్యతే శరీరేషు జాతే ష్వాత్మా జాత ఇతి తేషు మృతే ష్వాత్మా మృత ఇతి చ లోకప్రసిద్ధే రితి -

నను - అన్తఃకరణధర్మక్రోధా ద్యుదయనాశాభ్యా మన్తఃకరణ స్యైవ నా స్త్యుదయనాశవ్యవహారః న హ్యన్తఃకరణే క్రుద్ధేసతి కోప్యన్తఃకరణం జాత మితి తస్మిన్ శాన్తేసతి అన్తఃకరణం నష్ట మితిచ ప్రత్యేతి కిమ్పున రాత్మన స్తత్వ్యవహారః తస్మా న్న దృష్టాన్తోపపత్తి రితిచే దుచ్యతే- ఉపరతక్రోధో దేవదత్తః సఖే ఇతః ప్రాక్ క్రుద్ధ ఇదానీం క్వేతి యజ్ఞదత్తేన పృష్ట స్త మ్ప్రతి వదతి క్రుద్ధో నష్ట శ్శాన్తో జాత ఇతి తథా యతి శ్చ వదతి గృహీ నష్టో యతి ర్జాత ఇతి తత శ్చ ధర్మనాశోదయాభ్యాం ధర్మినాశోదయోపచార ఇతి తతో నలోకప్రసిద్ధ్య నుపపత్తిః వస్తుత స్తు భాష్యకారైః ప్రాధ్యా ప్రోక్తో ఽ య మర్థః న త్వత్రాభినివేశ స్తేషామ్ కిన్తర్హి అన్తఃకరణధర్మాణాం క్రోధాదీనా మివ దేహధర్మయో ర్జన్మనాశయో రాత్మ న్యధ్యాసా ల్లోకే ఆత్మా క్రుద్ధో హృష్ట ఇత్యాదివ దాత్మా జాతో మృత ఇతి వ్యవహారః తద్బలా చ్చ అర్జునస్యాపి నిత్యజాతో నిత్యమృత ఆ త్మేతి మతి రిత్యేతావత్యే వార్థే భాష్యకారణా మభినివేశ ఇతి-

ఆత్మనీతి విషయసప్తమీ- మహాబాహో ఇతి సమ్బుద్ధి ర్ధీరత్వద్యోతనార్థా తతశ్చ నాయం శోకో ధీరస్య త వ్యోచిత ఇతి భావః

అత్రాహ రామానుజః- అథ నిత్యజాతం నిత్యమృతం దేహ మేవైన మాత్మానం మనుషే ఇతి- త దసత్. మూలే దేహపదాభావాత్ ఆస్తిక స్యార్జునస్య నాస్తిక బౌద్ధాదివ ద్దేహే ఆత్మబుద్ధ్యభావాత్ కిన్తు దేహాతిరిక్త ఆత్మా అస్త్యేవ- సతు నజన్మాదివికారహీనః దేహాదయ మనూత్పన్నత్వా ద్దేహనాశే మనువినష్టత్వా దిత్యే వార్జునస్య మతిః పుత్రో జాతః పుత్రో నష్ట ఇతి లోకవ్యవహారాత్ మృతే పుత్రదేహే దృశ్యమానేపి పుత్రో నష్ట ఇతి శోచతి హి పిత్రాదిలోకః తస్మా దర్జునో పి న దేహ మాత్మానం మన్యతే కిన్తు దేహవ దాత్మానం జన్మనాశయుక్తం మన్యత ఇతి రామానుజభాష్య మసత్. ౨౬

మూ॥ జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు ర్ధ్రువం జన్మ మృతస్యచ ।
తస్మా దపరిహార్యేర్థే నత్వం శోచితు మర్హసి॥ ౨౭

భా॥ తథాచసతి॥ జాతస్యేతి॥ జాతస్య హి లబ్ధజన్మనః ధ్రువః అవ్యభిచారీ మృత్యు ర్మరణం- ధ్రువం జన్మ మృతస్యచ- అపరిహార్యోఽయం జన్మమరణలక్షణో ర్థః- యస్మా త్తస్మా దపరిహార్యేర్థే న త్వం శోచితు మర్హసి జన్మవతో నాశః- నా

శవత్తో జన్మేతిచ స్వాభావిక శ్చే దపరిహార్యార్థః- తస్మి న్నపరిహార్యే౽ర్థే నత్వం శో చితు మర్హసి- కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకాన్యపి భూతా న్యుద్దిశ్య శోకో నయుక్తః క ర్తుం- యతః॥ ౨౭

వ్యా॥ జాతస్యేతి॥ లబ్ధజన్మన ఇతి॥ జనిక్రియాశ్రయ స్యేత్యర్థః జన్మనా లబ్ధ సత్తాక స్యేతియావత్ - అవ్యభిచారీతి॥ యో యో జాత స్స స మృత ఇతి వ్యా ప్తేః క్వాపి నా స్తి వ్యభిచార ఇత్యర్థః- నచ విభీషణహనూమన్మార్కణ్డేయాదిషు వ్యభిచార ఇతి వాచ్యమ్- ప్రళయే తేషా మపి నాశశ్రవణాత్ - స్వాభావికః స్వభా వసిద్ధో ధర్మః యథాఽగ్నే రౌష్ణ్యం జలస్య శైత్య ఞ్చ తద్వ దితి భావః.

నను జన్మవతాం నాశ స్సర్వజనప్రత్యక్షః జన్మవతాం పితృపుత్రాదీనాం నాశదర్శనాత్ నాశవతః పున ర్జన్మత్వప్రత్యక్షం కథ మభ్యుపగన్తుం శక్య మి తిచే న్నైవమ్ బీజస్య భువినిక్షేపా న్నష్టస్య అఙ్కురాత్మనా జన్మదర్శనాత్- నహి బీజస్వరూపనాశం వినాఽఙ్కురోదయః శాస్త్రప్రామాణ్యా చ్చ పునర్జన్మాభ్యు పగమః.

అత్ర కథ మిద ముపపద్యతే వినష్ట స్యోత్పత్తి రిత్యాక్షిప్య సత్కార్యవాద మవతారయామాస రామానుజః.

తత్రవిచార్యతే- మృ ద్ద్రవ్యం సత్ ఘటాద్యాత్మనా విక్రియత ఇతి సతోమృ ద్ద్రవ్య స్యైవావస్థావిశేషా ఘటాద్యుత్పత్తివినాశాదయ ఇత్యమీషాం ప్రఘోషః అవిచారితరమణీయః.

- య ద్విక్రియతే త న్నసత్ యథా ఘటాదయః య దవిక్రి యం త త్సత్ వ్యతిరేకేణ ఘటాదివ దితికథం విక్రియమాణస్య మృద్ద్రవ్యస్య సత్త్వమ్- నాసతో విద్యతే భావో నాభావోవిద్యతే సత ఇతికాలత్రయే ప్యభా వవత్త్వ స్యాసల్లక్షణత్వాత్- మృద్ద్రవ్యస్యచ భూతోత్పత్తేః ప్రాక్ భూతప్రళ యానన్తరం చాభావవత్త్వేనాసత్త్వాత్- మృత్తికేత్యేవ సత్య మితితు శ్రుత్యా యావత్ప్రపఞ్చం సత్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్.

నచానిత్య మపి మృద్ద్రవ్యం రజ్జుసర్పాదివ న్నాసత్ కిన్తు సదేవేతి వాచ్యమ్ వినాశస్వభావో హ్యసత్త్వమవినాశస్వభావ శ్చ సత్త్వమితి త్వయైవ సత్త్వస్య నిత్యత్వేనోపవర్ణితత్వాత్ నిత్యే వస్తు న్యసత్త్వస్య అసతి వస్తుని నిత్యత్వస్య చ క్వాప్యదర్శనాత్- అవినాశితు తద్విద్ధీతి తుశబ్దేనాత్మాన్యస్య సర్వస్యాపి వినాశిత్వ

ప్రతిపాదనాత్ మృదాదీనా మప్యవినాశిత్వే తద్వై లక్షణ్యప్రతిపాదకతుశబ్దప్ర యోగానుపపత్తేః ఆత్మన ఆకాశ స్సమ్భూత ఇతిశ్రుత్యా ఆత్మన స్సకాశా దా కాశాదీనాం జన్మశ్రవణాత్పృథి వ్యప్సు ప్రవిలీయత ఇత్యాదినా తేషాం లయశ్రవణా చ్చ కథం పృథివ్యాదిభూతానాం సద్ద్రవ్యత్వం యేన తద్వికారాణాం ఘటాదీనాం సత్కార్యత్వం స్యాత్.

నచ ప్రకృతి స్సతీ పృథివ్యాదయ స్తు తద్వికారత్వా త్సత్కార్యాణ్యేవ - పృథివ్యాదివికారత్వా చ్చ ఘటాదీనాం పరమ్పరయా సత్కార్యత్వ మితి వాచ్యమ్- ప్రకృతే రీశ్వరా త్పృథ గసిద్ధత్వేన స్వతన్త్రసత్తాఽభావా న్న సత్త్వం నాప్యసత్త్వ మితి సిద్ధాన్తాత్.

ప్రకృతి ర్న సాఙ్ఖ్యాభిమతం ప్రధానం త స్యాశబ్దత్వాత్ కిన్తు మాయైవ మాయా నామేశ్వరశక్తిః- సా హ్యగ్నిశక్తివ దగ్నేః పృథ గీశ్వరా త్పృథ గసిద్ధా- ఇయ ఞ్చ కార్యగమ్యైవ- కార్య ఞ్చాస్యాః ప్రపఞ్చః- స చ ప్రళయే నశ్యతీతి కథం మహాభూతప్రళయే ప్రకృత్యా స్సత్త్వ మనుమేయం లిఙ్గాభావాత్ - పాదోఽస్య విశ్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి ముక్తప్రాప్యే బ్రహ్మణి మాయాతత్కార్యాభావశ్రవణా న్నాస్తి ముక్తౌ ప్రకృతిః- తస్మా న్న ప్రకృతి రపి సద్ద్రవ్యమ్.

ఏతేన జీవ ఈశ్వర స్యాపృథక్సిద్ధవిశేషణ మితివాదోపి ప్రత్యుక్తః- తథాత్వే జీవస్యా పీశ్వరసత్తాధీనసత్తాకతయా స్వతన్త్రసత్తాఽభావా దసత్త్వ మేవ స్యాత్- తచ్చానిష్టం త్వయాపి జీవసత్యత్వ స్యాభ్యుపగతత్వాత్- తస్మా దాత్మాన్యస్యాసత్త్వా త్సత ఆత్మన శ్చావిక్రియత్వా న్న సత్కార్యవాదసిద్ధిః.

కిఞ్చ సతో ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరప్రాప్తి రుత్పత్తి రిత్యభ్యుపగమేపి- అవస్థాన్తరస్య పూర్వ మసత ఏవోత్పత్తి ర్నతు సతః- సత ఉత్పత్త్యయోగా దితికృత్వా అసత్కార్యవాదఏవ సిద్ధ స్తవాపి మృది పూర్వ మసత ఏవ ఘటాద్యాకారస్య కారకవ్యాపారేణ జాతత్వాత్-అతఏవ కారకవ్యాపారనై రపేక్ష్యరూపదోషాసమ్భవ శ్చ-కారకవ్యాపారా త్ప్రాగ్ఘటాద్యాకారాభావాత్.

తస్మా న్న సత్కార్యవాదో నాప్యసత్కార్యవాదః కిన్తు మిథ్యాకార్యవాద ఏ వా నవద్యః సత ఉత్పత్త్యాదివికారాయోగాత్-అసతశ్చ శశశృఙ్గవ దుపలబ్ధ్యయోగాత్- ఉపలభ్యమానం విక్రియమాణ ఞ్చేదం కార్యమాత్రం మిథ్యైవ శుక్తికాయా ముపలభ్యమానం నాశరూపం వికారం భజమానం చ రజత మివేతి. ౧౬

మూ॥ అవ్యక్తాదీని భూతాని వ్యక్తమధ్యాని భారత ।
అవ్యక్తనిధనాన్యేవ తత్రకా పరిదేవనా॥ ౨౮

భా॥ అవ్యక్తాదీని అవ్యక్త మదర్శనం అనుపలబ్ధి రాది ర్యేషాం పుత్ర మిత్రాదికార్యకరణ సఙ్ఘాతాత్మకానాం తా న్యవ్యక్తాదీని భూతాని ప్రాగుత్ప త్తేః- ఉత్పన్నాని చ ప్రాఙ్మరణా ద్వ్యక్తమధ్యాని అవ్యక్తనిధనా న్యేవ పునర ప్య వ్యక్త మదర్శనం నిధనం మరణం యేషాం తా న్యవ్యక్తనిధనాని మరణాదూర్ధ్వ మవ్యక్తతా మేవ ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః- తథాచోక్తమ్- అదర్శనా దాపతితాః పు నశ్చాదర్శనం గతా ఇతి తత్ర కా పరిదేవనా కోవా ప్రలాపః అదృష్టదృష్టనష్ట భ్రాన్తిభూతేషు భూతేష్విత్యర్థః ౨౮

వ్యా॥ అవ్యక్తాదీనితి శ్లోక మవతారయతి కార్యకరణేతి॥ కార్యం దేహః కరణాని మనఆదీన్ద్రియాణి తేషాం సఙ్ఘాతః కార్యకరణసఙ్ఘాతః స ఆత్మా స్వరూపం యేషా న్తాని కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకాని- ఆత్మాతిరిక్తచతుర్వింశతితత్త్వాత్మకానీత్యర్థః- భూ తాని అవ్యక్తాదీని వ్యక్తమధ్యాని అవ్యక్తనిధనా న్యేవ భవన్తీతి శేషః హేభారత తత్ర కా పరిదేవనా- అవ్యక్తశబ్దార్థ మాహ అదర్శనమితి॥ అభావ ఇతియావత్- పుత్రమిత్రాదీని భూతాని ఉత్పత్తేః ప్రాగనుపలభ్యమానత్వా దవ్యక్తాదీని - ఇద మేవావ్యక్తం నైయాయికాః ప్రాగభావం వదన్తి వ్యక్త ముపలబ్ధి ర్మధ్యే యేషా న్తాని వ్యక్తమధ్యాని- జన్మనాశయో ర్మధ్యే ప్రతీయమానానీత్యర్థః-అవ్యక్తనిధనా నీతి॥ నిధన మన్త ఇతియావత్ - ఇద మేవావ్యక్తం నైయాయికాః ప్రధ్వంసాభావ మాహుః అవ్యక్తమరణయో రేకార్థతా మాశఙ్క్యాహ - మరణా దూర్ధ్వమితి॥ ప్రాణత్యాగా దనన్తర మి త్యర్థః.

నను సర్వకరణాగోచరత్వరూపావ్యక్తత్వస్య ఆత్మధర్మత్వా దవ్యక్తోఽయ మచిన్త్యోఽయ మితీహా ప్యుక్తత్వాత్ - యో యస్మాజ్జాత స్సత స్యాది రితిసిద్ధాన్తా ద్యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇతి శ్రుత్యా బ్రహ్మణ స్సర్వభూతకారణత్వా వగమా చ్చావ్యక్త ఆత్మా ఆది ర్యేషా న్తా న్యవ్యక్తాదీని - తథా - కార్యస్య కా రణే లయదర్శనా ద్యత్ప్రయ న్త్యభిసంవిశ న్తీతి బ్రహ్మణి భూతానాం లయశ్రవణా చ్చ అవ్యక్తం బ్రహ్మనిధనం యేషా న్తాన్యవ్యక్తనిధనానీత్యర్థో వాచ్యః - యద్వా- మాయాకార్యత్వా త్ప్రపఞ్చస్య మాయాదీని మాయాన్తాని చేత్యర్థో వాచ్యః - త థైవ వ్యాఖ్యాత ఇచ్ఛ యాదవప్రకాశాదిభి రితిచేత్ -

సత్యమ్ యు ద్యన్త్రాదిశబ్దస్య కారణ మిత్యర్థః నిధనశబ్దస్య చ నాశావధి

రితి తథా అవ్యక్తశబ్దస్య బ్రహ్మైవార్థ స్స్యాత్ పరన్తు - ఆదిశబ్దస్య జన్మేత్యర్థః
నిధనస్య చ మరణ మితి నహీభూతానాం బ్రహ్మ జన్మ మరణం వా భవితు మ
ర్హతి మాయాచ.

నచాదర్శనార్థేపి సమానోఽయం దోషః న హ్యాదర్శనం జన్మ భవ తీతి
వాచ్యమ్- జన్మనః ప్రాక్ మరణా దూర్ధ్వ ఞ్చ భూతానా మదృశ్యమానత్వా దద
ర్శన స్యాదిత్వ మన్తత్వ ఞ్చోక్త మితి.

న న్వేవ మదర్శనా దాపతితాః పున శ్చాదర్శనం గతా ఇతి శ్లోకానుగుణ్యా
దాది నిధనశబ్దయో రత్ర కారణనాశావధిరూపావర్థా వేవాపతితౌ - జన్మనః ప్రాక్
మరణా త్పశ్చా చ్చాదర్శన మస్తీ త్యనేనాపి తదేవ సిద్ధమ్ - తత శ్చాసత్కార్య
వాదప్రసఙ్గః ప్రపఞ్చనాశానన్తరం శూన్యవాద ప్రసఙ్గ శ్చేతిచేత్ -

మైవమ్- భూతాని స్వోత్పత్తేః ప్రా గ్వ్యాకృతస్వరూపేణ న దృశ్యన్తే స్వనా
శా త్పశ్చా చ్చేతికృత్వా భూతానా మవ్యక్తాదిత్వ మవ్యక్తనిధనత్వ ఞ్చోక్తమ్
లోకదృష్టి మభిప్రేత్య- శాస్త్రదృష్ట్యాతు భూతాని స్వోత్పత్తేః ప్రా క్స్వకాలే స్వ
నాశానన్తర ఞ్చ బ్రహ్మరూపే ణైవదృశ్యన్త ఇతి బ్రహ్మాదిత్వం బ్రహ్మనిధనత్వ
ఞ్చ యుక్తం భూతానామితి.

న న్వస్మిన్ గీతాశాస్త్రే శాస్త్రదృష్టే రేవాశ్రయణీయత్వాత్ కిం లోక
దృష్ట్యా అవ్యక్తశబ్ద స్యాదర్శనార్థవర్ణన మితిచే దుచ్యతే - వ్యక్తమధ్యా నీతిలి
ఙ్గాత్ న శాస్త్రదృష్టి రిహ పరిగ్రాహ్యేతి - నహి శాస్త్రదృష్ట్యాభూతానాం మ
ధ్యకాలేపి అబ్రహ్మాత్మకత్వ మస్తి యేన వ్యక్తమధ్యత్వం స్యాత్ - అవ్యక్తంహిబ్ర
హ్మ - వ్యక్త న్త్విన్ద్రియవిషయ మన్య దేవ - ఘటతత్త్వవేత్తాహిపురుషః ఘట
ప్రతీతికాలేపి ఘటం మృద్రూప మేవ జానాతి.

ఏతేన అవ్యక్తాదీనివ్యక్తమధ్యాని అవ్యక్తనిధనా నీతి పదానాం భూతాని
జన్మనః ప్రాక్ నోపలభ్యన్తే మధ్యే ఉపలభ్యన్తే మరణా దనన్తరఞ్చ నోపలభ్యన్తే
ఇత్యర్థస్సిద్ధః- నై తావతా అసత్కార్యవాదశూన్యవాదయోః ప్రసఙ్గః- భూతాన్యభా
వా దుత్పద్యన్తే అభావంప్రత్యస్తం యన్తీ త్యనుక్తత్వాత్.

నను - అదర్శనాదాపతితాః పునశ్చాదర్శనం గతా ఇతి ప్రమాణశ్లోకే తద్ద్వ
యోక్త మితి కథం తద్వాదయో రప్రసఙ్గ ఇతిచేదుచ్యతే- భూతానా ముత్పత్తేః ప్రా
గదృశ్యమానత్వా దదర్శనా దాపతితా ఇత్యుక్తం న త్వదర్శన ప్రభూతత్వాదితి॥

ఏవ మ్మరణానన్తర మదృశ్యమానత్వా దదర్శనం గతా ఇత్యుక్తం న త్వదర్శనం ప్రత్యస్తగతత్వా దితి - అదర్శనా దిత్యవధిత్వరూపాపాదనే పఞ్చమీ- గ్రామా దాయాతీతివత్. నతు జనిక ర్తుః ప్రకృతిత్వరూపాపాదనే పఞ్చ మీతిబోధ్యమ్-

అదృష్టేతి అదృష్టాని దృష్టానినష్టాని చే త్యేవం రూపభ్రాన్తిరూపే ష్వి త్యర్థః.

అత్రాహ రామానుజః మనుష్యాదిభూతాని సన్త్యేవ ద్రవ్యా ణ్యనుపలబ్ధపూ ర్వావస్థా న్యుపలబ్ధ మనుష్యత్వాది మధ్యమావస్థా న్యనుపలబ్ధోత్తరావస్థా నీతి త త్తుచ్ఛమ్- జన్మనాశాదివిక్రియావతాం మనుష్యాదిభూతానాం సత్త్వాసమ్భవాత్ అవి క్రియం వస్తు హి సత్ తచ్చ బ్రహ్మైవేతి దర్శితమేవావినాశీతిశ్లోకేన - అనుపల బ్ధపూర్వావస్థానీత్య ప్యయుక్తం వీర్యరక్తాన్నాది పూర్వావస్థోపలమ్భాత్ అనుపల బ్ధోత్తరావస్థానీత్య ప్యయుక్తం భస్మమృత్తికాద్యుత్తరావస్థోపలమ్భాత్. ౨౮

మూ॥ ఆశ్చర్యవ త్పశ్యతి కశ్చి దేన మాశ్చర్యవ ద్వదతి తథైవ చాన్యః ।
ఆశ్చర్యవ చ్చైన మన్య శ్శృణోతి శ్రుత్వాప్యేనం వేద నచైవకశ్చిత్॥ ౨౯

భా॥ దుర్విజ్ఞేయోఽ యం పురుషః ప్రకృత ఆత్మా కిం త్వా మేవైక ముపా లభే సాధారణే భ్రాన్తినిమిత్తే- కథం దుర్విజ్ఞేయ ఆత్మేత్యాహ ఆశ్చర్యవదితి- ఆశ్చర్య వత్ ఆశ్చర్య మదృష్ట మద్భుత మకస్మా ద్దృశ్య మానం తేన తుల్య మాశ్చర్యవత్- ఆశ్చర్యమి వైన మాత్మానం పశ్యతి కశ్చిత్- ఆశ్చర్యవదేవ వదతి తథైవ చాన్యః ఆశ్చర్య వ చ్చైన మన్యః శృణోతి శ్రుత్వా ప్యేనం వేద నచైవ కశ్చిత్- అథవా య ఆత్మానం పశ్యతి స ఆశ్చర్యతుల్యో యోఽసా వదతి య శ్చ శృణోతి సః అనే క సహస్రేషు కశ్చి దేవభవతి అతో దుర్బోధ ఆత్మే త్యభిప్రాయః॥ ౨౯

వ్యా॥ ఆశ్చర్యవదితిశ్లోక మవతారయతి - దుర్విజ్ఞేయ ఇతి॥ సాధారణే సర్వ లోకసాధారణే భ్రాన్తినిమిత్తే త్వా మేక మేవోపాలభే కిమ్? భూతే ష్వదృష్ట దృష్టనష్టభ్రాన్తిప్రవృత్తి యన్నిమిత్త మజ్ఞానం త త్సర్వసాధారణ మేవ త ద్దైవభవా చ్చాయం పురుష ఆత్మా సర్వస్యాపి దుర్విజ్ఞేయ ఇత్యత్ర న త్వమేక ఏవోపాలభ్యః కిన్తర్హి సర్వేపి జనాః అహో అమీషా మాత్మజ్ఞానం నాసీ దితి సర్వేపి శోచ్యా ఏవేత్యర్థః- ఆశ్చర్యేణ తుల్యమాశ్చర్యవ దితి తేన తుల్యం క్రియాచే ద్వతిరితి వతిః. కశ్చి దనేకజన్మ స్వనుష్ఠిత నిష్కామకర్మతప ఆదినా శుద్ధచిత్తః కోపి ధన్యః పురుషః పశ్యతి జానాతి సాక్షాత్కరుత ఇతియావత్ ఆత్మని చక్షురాద్యవ్యాపారాసమ్భవా

న్న నిరీక్షణార్థ స్యేహోపయోగః దృశి నాలోచన ఇతి లిఙ్గా చ్చ పశ్యతే ర్జ్ఞానార్థకత్వమ్- వదతీతి॥ నజాయత ఇ త్యాద్యాత్మస్వరూపం వక్తీ త్యర్థః ఏనం శ్రుత్వాపి కశ్చి చ్చ నైవ వేదే త్యన్వయః.

అథవేతి వ్యాఖ్యాన్తరే ఆశ్చర్యతుల్యః కశ్చి దేనంపశ్యతి తథై వాశ్చర్యతుల్యః కశ్చి దేనం వదతి ఆశ్చర్యతుల్యోఽన్యః కశ్చి దేనంశృణోతీ త్యన్వయః.

కశ్చి చ్ఛబ్దార్థ మాహ అనేకసహస్రేష్వితి॥ మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చి ద్యతతి సిద్ధయే యతతా మపి సిద్ధానాం కశ్చి న్మాం వేత్తి తత్త్వతఇతి స్మరణాదితిభావః- అతఇతి ఆత్మద్రష్టృ వక్తృశ్రోతౄణాం దుర్లభత్వా దిత్యర్థః అత్ర శ్రవణాయాపి బహుభి ర్యో న లభ్యః శృణ్వన్తోపి బహవో యం న విద్యుః ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలో స్య లబ్ధా ఆశ్చర్యో జ్ఞాతా కుశలానుశిష్ట ఇతి మన్త్రోనుసన్ధేయః. ౨౯

మూ॥ దేహీ నిత్య మవధ్యోయం దేహే సర్వస్య భారత ।
తస్మా త్సర్వాణి భూతాని నత్వం శోచితు మర్హసి॥ ౩౦

భా॥ అథేదానీం ప్రకరణార్థ ఉపసంహ్రియతే॥ దేహీతి॥ సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య దేహే వధ్యమానేపి అయం దేహీ న వధ్యో యస్మా త్తస్మా ద్భీష్మాదీని సర్వాణి భూతా న్యుద్దిశ్య నత్వం శోచితు మర్హసి॥ ౩౦

వ్యా॥ దేహీతి॥ నిత్యమ్ ధ్రువమ్ దేహి న్యవధ్యత్వం న వ్యభిచరతీ త్యర్థః- యస్మా త్కార్యకరణసఙ్ఘాత స్యానిత్యత్వేపి తదన్తర్గత ఆత్మా నిత్య స్తస్మా త్త్వం సర్వాణి భూతా న్యుద్దిశ్య నశోచితు మర్హసి- భీష్మాదిసఙ్ఘాతగతానిత్యత్వ స్యావర్జనీయత్వా ద్భీష్మాద్యాత్మగతనిత్యత్వస్య శోకవిరోధిత్వా చ్చేతి భావః. ౩౦

మూ॥ స్వధర్మ మపి చావేక్ష్య న వికమ్పితు మర్హసి ।
ధర్మ్యాద్ధి యుద్ధా చ్ఛ్రేయోన్యత్ క్షత్రియస్య న విద్యతే॥ ౩౧

భా॥ ఇహ పరమార్థతత్త్వాపేక్షాయాం శోకో మోహో వా న సమ్భవతీ త్యుక్తం న కేవలంపరమార్థతత్త్వాపేక్షాయా మేవ॥ స్వధర్మమితి॥ స్వధర్మమపి స్వో ధర్మః స్వధర్మః క్షత్రియస్య యుద్ధం తమ ప్యవేక్ష్య త్వం న వికమ్పితుం న ప్రచలితుమ్ అర్హసి స్వధర్మ త్వా దిత్యభిప్రాయః- తచ్చ యుద్ధం పృథివీజయద్వారేణ ధర్మార్థం ప్రజాసంరక్షణార్థం చేతి పరమం ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం తస్మా ద్ధర్మ్యా ద్యుద్ధా చ్ఛ్రేయోన్యత్ క్షత్రియస్య నవిద్యతే- హి యస్మాత్॥ ౩౧

వ్యా॥ స్వధర్మమితి॥ హి క్షత్త్రియస్య ధర్మ్యా ద్యుద్ధా దన్య చ్ఛ్రేయో న విద్య తే తస్మా దితి శేషః- స్వధర్మ మవేక్ష్యాపి త్వమితి శేషః వికమ్పితుం న చార్హసి ధర్మపథ్యర్థన్యాయా దనపేత ఇతి యత్ ధర్మ్యమ్- శ్రేయ ఇతి శ్రేయో హేతా వౌపచారికః ప్రయోగః శ్రేయస్కర మిత్యర్థః స్వః స్వీయః క్షత్త్రియజాతే ర్విహిత ఇత్యర్థః ఇద మేవాహ క్షత్త్రియస్య యుద్ధ మితి॥ యుద్ధదర్శనా దపి తవ కమ్పో నోచిత ఇతి శ్లోకపూర్వార్ధ స్యార్థః తత్ర హేతు మాహ స్వధర్మత్వాదితి॥ క్షత్త్రియస్య తవ యుద్ధస్య స్వధర్మత్వా దిత్యర్థః క్షత్త్రియస్య విజితవ్య మితి శాస్త్రా దితి భావః-

అత్ర రామానుజః- ఇదం యుద్ధ మితి మూలా ద్బహిః ప్రకల్ప్య ఇదం యుద్ధం స్వధర్మ మవేక్ష్యేతి వ్యాచఖ్యౌ తన్మన్దం మూలాద్బహిః కల్పన స్యా ప్రమాణత్వాత్ ౩౧

మూ॥ యదృచ్ఛయా చోపపన్నం స్వర్గద్వార మపావృతమ్ ।
సుఖినః క్షత్త్రియాః పార్థ లభ న్తే యుద్ధ మీదృశమ్॥ ౩౨

భా॥ కుత శ్చ త ద్యుద్ధం కర్తవ్య మితి- ఉచ్యతే- యదృచ్ఛయేతి - యదృచ్ఛయా చోపపన్న మప్రార్థిత మాగతం స్వర్గద్వార మపావృతమ్ ఉద్ఘాటితకవాట యుద్ధమ్ ఎత దీదృశం - యే లభ న్తే క్షత్రియాః - హేపార్థ కి న్న సుఖిన స్తే?॥ ౩౨

వ్యా॥ యదృచ్ఛయేతి- హేపార్థ సుఖినః క్షత్త్రియాః యదృచ్ఛయా చోపప న్న మపావృతం స్వర్గద్వార మీదృశం యుద్ధం లభ న్తే ఇత్యన్వయః యే లభ న్తే తే సుఖినో నకి మితి భాష్య స్త్వర్థా త్సిద్ధార్థకథనమ్. ౩౨

మూ॥ అథ చే త్త్వం ధర్మ్య మిమం సఙ్గ్రామం న క రిష్యసి ।
తత స్స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాప మవాప్స్యసి॥ 33

భా॥ ఏవం కర్తవ్యతయా ప్రాప్త మపి॥ అథేతి॥ అథ చేత్త మిమం ధర్మ్యం ధర్మా దనపేతం సఙ్గ్రామం యుద్ధం నకరిష్యసి చేత్ - తత స్తదకరణా త్స్వధర్మం కీర్తించ మహాదేవాదిసమాగమనిమిత్తాం హిత్వా త్యక్త్వా - కేవలం పాప మవాప్స్యసి॥ 33

వ్యా॥ అథేతి - మహాదేవ శ్శివః ఆదిశబ్దేనేన్ద్రాది గ్రహణం తత్సమాగమ జ న్యామి త్యర్థః వన్య వరాహవధ ఖాణ్డవదహనాదిష్వితిభావః 33

మూ॥ అకీర్తిం చాపి భూతాని కథయిష్యన్తి తేఽవ్యయామ్ ।
సమ్భావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యతే॥ ౩౪

భా॥ న కేవలం స్వధర్మకీర్తిపరిత్యాగః॥ అకీర్తిమితి॥ అకీర్తిం చాపి తే తవ భూతాని అవ్యయాం దీర్ఘకాలాం- కథయిష్యన్తి- ధర్మాత్మా శూర ఇత్యేవమాదిభి ర్గుణైః సమ్భావితస్య చాకీర్తేః మరణం వరమిత్యర్థః॥ ౩౪

వ్యా॥ అకీర్తిమితి॥ అకీర్తి మపకీర్తి మర్జునో యుద్ధా ద్భీత ఇత్యాకారికామ్ భూతాని ప్రాణినః జనా ఇతి యావత్ - కథయన్తు నామ కి న్తేన మే ఇత్యత ఆహ- సమ్భావితస్యేతి॥ ధర్మాత్మత్వ శౌర్యధైర్యాదిగుణై రుత్కృష్టస్యేత్యర్థః. ౩౪

మూ॥ భయా ద్రణా దుపరతం మంస్యన్తే త్వాం మహారథాః ।
యేషాం చ త్వం బహుమతో భూత్వాయాస్యసి లాఘవమ్॥ ౩౫

భా॥ కిఞ్చ॥ భయాదితి॥ భయా త్కర్ణాదిభ్యః రణా ద్యుద్ధా దుపరతం నివృత్తం- మంస్యన్తే చిన్తయిష్యన్తి న కృపయేతి త్వాం - మహారథాః కర్ణదుర్యోధన ప్రభృతయః- యేషాంచ త్వం దుర్యోధనాదీనాం బహుమతః బహుభి ర్గుణై ర్యుక్త ఇత్యేవం మతో బహుమతో భూత్వా- పున ర్యాస్యసి లాఘవం లఘుభావం॥ ౩౫

వ్యా॥ నను స్వజనే స్నేహకారుణ్యాదినా యుద్ధా న్నివృత్తస్య మమ కథ మపకీర్తి రత ఆహ భయాదితి॥ భయహేత్వాకాఙ్క్షాంపూరయతి కర్ణాదిభ్యఇతి॥ కాకోలూకయోరివ కర్ణార్జునయో ర్నిసర్గవైరిత్వా త్కర్ణశబ్దశ్రవణేనార్జునస్య కోపోద్దీపనం స్యా దితి కర్ణగ్రహణమ్ మహారథా స్తే కర్ణాదిభ్యో భయాద్ధేతో స్త్వాం రణా దుపరతం మంస్యన్తే ఇత్యన్వయః॥ ౩౫

మూ॥ అవాచ్యవాదాం శ్చ బహూ న్వదిష్యన్తి తవాహితాః ।
నిన్దన్త స్తవ సామర్థ్యం తతో దుఃఖతర న్ను కిమ్॥ ౩౬

భా॥ కిఞ్చ॥ అవాచ్యేతి॥ అవాచ్యవాదా౯ అవక్తవ్యా౯ వాదాంశ్చ బహూ ననేకప్రకారా౯ వదిష్యన్తి తవ- అహితాః శత్రవః- నిన్దన్తః కుత్సయన్తః- తవ త్వదీయం సామర్థ్యం తత స్తస్మా న్నిన్దాప్రాప్తిదుఃఖా ద్దుఃఖతరంనుకిం ? తతో దుఃఖతరం కష్టతరం నాస్తీత్యర్థః॥ ౩౬

వ్యా॥ అవాచ్యేతి॥ వక్తుమయోగ్యా అవాచ్యాః॥ ౩౬

మూ॥ హతో వా ప్రాప్స్యసే స్వర్గం జిత్వా వా భోక్ష్యసే మహీమ్
తస్మా దుత్తిష్ఠ కౌన్తేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః॥ ౩౭

భా॥ హతఇతి॥ యుద్ధే పునః క్రియమాణే కర్ణాదిభిః హతో వా ప్రాప్స్యసే స్వర్గం-జిత్వా వా కర్ణాదీన్ భోక్ష్యసే మహీమ్ ఉభయథాపి తే లాభ ఏవేత్యభిప్రాయః- యతఏవం తస్మా దుత్తిష్ఠ కౌన్తేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః- జేష్యామి శత్రూన్ మరిష్యామి వేతి నిశ్చయంకృత్వేత్యర్థః॥ ౩౭

వ్యా॥ హతఇతి॥ హతఇతిహాన్తేః కర్మణి క్తః కర్తౄన్కాఙ్క్షాం పూరయతి కర్ణాదిభిరితి॥ భోక్ష్యసే అనుభవిష్యసి ఉత్తిష్ఠేతి॥ ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీతి న తఙ్ - యస్మాద్ధతో వా స్వర్గం ప్రాప్స్యసే జిత్వావా మహీం భోక్ష్యసే తస్మాద్ధేకౌన్తేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయస్సన్నుత్తిష్ఠే త్యన్వయః॥ ౩౭

మూ॥ సుఖదుఃఖే సమే కృత్వా లాభాలాభౌ జయాజయౌ ।
తతో యుద్ధాయ యుజ్యస్వ నైవం పాప మవాప్స్యసి॥ ౩౮

భా॥ తత్ర స్వధర్మ ఇత్యేవం యుధ్యమానస్య ఉపదేశ మిమంశృణు॥ సుఖదుఃఖేఇతి॥ సుఖదుఃఖే సమే తుల్యే కృత్వా రాగద్వేషా వకృత్వేత్యర్థః-తథా లాభాలాభౌ జయాజయౌచ సమౌ కృత్వా తతో యుద్ధాయ యుజ్యస్వ ఘటస్వ - నైవం యుద్ధం కుర్వన్ పాప మవాప్స్యసి॥ ౩౮

వ్యా॥ సుఖేతి॥ సుఖదుఃఖసమీకరణఫలితార్థమాహ - రాగద్వేషావకృత్వేతి॥ సుఖే రాగ మకృత్వా దుఃఖే ద్వేష మకృత్వా చేత్యర్థః- ఏవం లాభజయయో రలాభాజయయో శ్చోహ్యమ్- ఏవం యుద్ధం కుర్వన్ త్వం పాపం నావాప్స్య సీత్యన్వయః॥ ౩౮

భా॥ ఏష ఉపదేశః ప్రాసఙ్గికః- శోకమోహాపనయే లౌకికో న్యాయః స్వధర్మ మపిచావేక్ష్యేత్యేవమాదిభిః శ్లోకై రుక్తః- నతు తాత్పర్యేణ పరమార్థదర్శనం త్విహ ప్రకృతం తచ్చోక్త ముపసంహరతి- ఏషా తేఽభిహితా సాఙ్ఖ్య ఇతిశాస్త్ర విషయ విభాగ ప్రదర్శనార్థమ్-ఇహహి ప్రదర్శితే పున శ్శాస్త్రవిషయ విభాగే ఉపరిష్టాత్ జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినా మితి నిష్ఠాద్వయ విషయం శాస్త్రం సుఖం ప్రవర్తిష్యతే - శ్రోతారశ్చ విషయ విషయి విభాగేన సుఖం గ్రహీష్యన్తీ త్యతఆహ॥

వ్యా॥ ఏషేతి॥ స్వధర్మమపి చావేక్ష్యే త్యేవమాదిభిః శ్లోకై రుక్తః శోకమో
హాపనయే లౌకికో న్యాయ ఏష ఉపదేశః ప్రాసఙ్గికః ప్రసఙ్గా దాగతః ప్రసఙ్గా
దుక్త ఇతియావత్- న త్వస్మి న్నుపదేశే వక్తు స్తాత్పర్య మస్తీ త్యాహ- నతుతా
త్పర్యేణేతి॥ తత్ర హేతు మాహ- పరమార్థేతి॥ ఇహ పరమార్థదర్శన మేవ ప్రకృ
తమ్ నతు లౌకికదర్శన మితి తుశబ్దార్థః- తచ్చోక్తమితి॥ అశోచ్యా నిత్యారభ్య న
త్వం శోచితు మర్హ సీత్యేతద న్తేన గ్రన్థే నేతి భావః॥

మూ॥ ఏషా తే భి హితా సాఙ్ఖ్యే బుద్ధి ర్యోగే త్విమాం శృణు।
బుద్ధ్యా యుక్తో యయా పార్థ కర్మబన్ధం ప్రహాస్యసి॥ ౩౯

భా॥ ఏషేతి॥ ఏషా తే తుభ్య మభిహితా ఉక్తా - సాఙ్ఖ్యే పరమార్థవస్తు
వివేకవిషయే బుద్ధి ర్జ్ఞానం - సాక్షా చ్ఛోకమోహాదిసంసారహేతుదోష నివృ
త్తికారణం యోగేతు తత్ప్రాప్త్యుపాయే నిస్సఙ్గతయా ద్వన్ద్వప్రహాణ పూర్వ
క మీశ్వరారాధనార్థే కర్మయోగే కర్మానుష్ఠానే సమాధియోగేచ - ఇమా మ
నన్తరమే వోచ్యమానాం బుద్ధిం శృణు- తాం బుద్ధిం స్తౌతి ప్రరోచనార్థం- బుద్ధ్యా య
యా యోగవిషయయా యుక్తః- హేపార్థ కర్మబన్ధం కర్మైవ ధర్మాధర్మాఖ్యం బ
న్ధః తం ప్రహాస్యసి ఈశ్వరప్రసాదాదినిమిత్తజ్ఞానప్రాప్త్యైవేత్యర్థః॥ ౩౯

వ్యా॥ తేభిహితా ఏషా బుద్ధిః సాఙ్ఖ్యే సాఙ్ఖ్యవిషయేత్యర్థః - ఏషా
సాఙ్ఖ్యే బుద్ధి స్తేభిహితేతివా ఽన్వయః - ఏతావతా గ్రన్థసన్దర్భేణ తే సా
బుద్ధి రుపదిష్టేతి పరమార్థః - సాఙ్ఖ్యశబ్దార్థమాహ పరమార్థవస్తువివేక ఇతి॥
సప్తమ్యర్థమాహ విషయ ఇతి॥ బుద్ధిం విశినష్టి సాక్షాదితి॥ శోకమోహాది
రూపో య స్సంసారహేతుభూతో దోషః తస్య సాక్షా న్నివృత్తి కారణ
మిత్యర్థః - జ్ఞానేనాజ్ఞాననాశేసతి తత్కార్యశోకమోహాదినాశ ఇతి భావః యో
గశబ్దార్థ మాహ తత్ప్రాప్తీత్యాదినా॥ తస్య సాఙ్ఖ్యస్య ప్రాప్త్యుపాయ స్సాధ
నమ్ తస్మిన్ నిస్సఙ్గతయా ఫలాభిసన్ధిరాహిత్యేన ద్వన్ద్వప్రహాణం శీతోష్ణాది ద్వ
న్ద్వస హానమ్- ఈశ్వర స్యారాధన మేవార్థో యస్మిన్ తస్మిన్ పరమేశ్వరప్రీత్యర్థ
మితి సఙ్కల్పపూర్వక మనుష్ఠితే ఇత్యర్థః- కోసౌ యోగోఽ తఆహ కర్మయోగ ఇతి॥
తత్స్వరూప మాహ కర్మానుష్ఠానఇతి॥ సమాధి రపి కర్మయోగ ఏ వేత్యాహ సమాధి
యోగ ఇతి॥ యమనియమాద్యష్టాఙ్గయోగ ఇత్యర్థః - ఏతావతా యోగేఇత్యస్య క
ర్మానుష్ఠానయోగానుష్ఠానాత్మకకర్మయోగవిషయామిత్యర్థస్సిద్ధఃతత్ప్రాప్త్యుపాయేత్య
నేన చ సాఙ్ఖ్యయోగా దుత్తమాధికారివిషయా త్కర్మయోగ స్యాపకర్ష స్సూచి

తః- నహి సంసారకారణాజ్ఞాన నివృత్త్యా సాక్షా త్సాధనేన సాఙ్ఖ్యయోగేన పరమ్ప రాసాధనం కర్మయోగ స్తుల్య స్స్యాత్- నచ వైయర్థ్యం శఙ్క్యమ్- యోగస్య సా ఙ్ఖ్యోపజీవ్యత్వాత్- ప్రరోచనార్థం రుచ్యుత్పాదనార్థం యవాగూం పిబ శిఖా తే వర్ధిష్యత ఇతి వాక్యవ దితి భావః- జ్ఞానప్రాప్త్యైవేతి నతు సాక్షాదిత్యేవకారార్థః క ర్మయోగా దీశ్వరప్రసాదః ఆదిపదా చ్చిత్తశుద్ధిః- తేన నిమిత్తేన జ్ఞానప్రాప్తి రితి ప రమ్పరయా యోగా త్కర్మబన్ధప్రహాణ మితి భావః.

అత్రాహ రామానుజః. సఙ్ఖ్యాబుద్ధిః బుద్ధ్యా నిర్ధారణీయ మాత్మతత్త్వం సా ఙ్ఖ్యమ్- జ్ఞాతవ్యే ఆత్మతత్త్వే తజ్జ్ఞానాయ యా బుద్ధి రభిధేయా నత్వే వాహమి త్యారభ్య తస్మా త్సర్వాణి భూతాని న త్వం శోచితు మర్హ సీత్యన్తేన సైషా తే భిహితా- ఆత్మజ్ఞానపూర్వక మోక్షసాధన కర్మానుష్ఠానే యా బుద్ధియోగో వక్తవ్యః స ఇహ యోగశబ్దే నోచ్యతే- ఇతి,

తదసత్ యా ఽభిధేయా సేతిపదత్రయస్య మూలా ద్బహిః ప్రకల్పన స్యాప్ర మాణత్వాత్-మూలకర్తు రేతద్వివక్షాస త్త్వే సైషా తే భిహితేత్యేవ వక్తవ్యత్వాత్ తజ్జ్ఞానాయ యా బుద్ధి రిత్యసఙ్గతార్థకం వాక్యమ్- జ్ఞానస్యైవ బుద్ధిత్వేన బుద్ధే ర్జ్ఞా నార్థకత్వ స్యాసమ్భవాత్- నహి స్వయ మేవ స్వార్థం భవతి య త్కిమపి-

తథా కర్మణాం మోక్షసాధనత్వం శ్రుతివిరుద్ధమ్- నా స్త్యకృతః కృతేన- నాన్యః పన్థా విద్యతే యనాయ ఇత్యాదిశ్రుతేః - ఆత్మజ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధన త్వం చ శ్రుతిసిద్ధమ్- తరతి శోక మాత్మవిత్ బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవ తీత్యాది శ్రుతేః.

ఆత్మజ్ఞస్య కర్మసు ప్రవృత్తి రేవ న సమ్భవతి - నిష్కలం నిష్క్రియం శా న్తం సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణ శ్చేత్యాదినా అకర్త్రభోక్తృ విక్రియసాక్షి చైత న్యాత్మక మాత్మానం విదుషః కథం కర్మసు ప్రవృత్తిః- కర్మాణి హి కర్త్రాదికార కవ్యాపారసాధ్యాని.

తథా కర్మానుష్ఠానే యా బుద్ధి ర్వక్తవ్యా తా మిమాం శృణ్వేత్యనేనైవ వి వక్షితార్థసిద్ధేః కర్మానుష్ఠానే యో బుద్ధియోగో వక్తవ్యః తత్ర యా బుద్ధి ర్వక్త వ్యా తా మిమాం శృణ్వితి కోఽయం వక్రః పన్థాః కర్మానుష్ఠానవిషయబుద్ధేః క ర్మానుష్ఠానవిషయ బుద్ధియోగవిషయబుద్ధే ర్వైలక్షణ్యస్య దుర్వచత్వాత్॥ ౩౯

మూ॥ నేహాభిక్రమనాశోఽస్తి ప్రత్యవాయో న విద్యతే ।
స్వల్ప మప్యస్య ధర్మస్య త్రాయతే మహతో భయాత్ ॥ ౪౦

భా॥ కిఞ్చాన్యత్॥ నేతి॥ నేహ మోక్షమార్గే కర్మయోగే అభిక్రమనాశోఽస్తి అభిక్రమణ మభిక్రమః ప్రారమ్భస్తస్య నాశో నాస్తి యథా కృష్యాదే ర్యోగ విషయే ప్రారమ్భస్య నానైకాన్తికం ఫల మిత్యర్థః- కిఞ్చ- నాపి చికిత్సావత్ ప్రత్యవాయోవిద్యతే- కిన్తు స్వల్పమప్యస్య ధర్మస్య యోగ స్యానుష్ఠితం త్రాయతే రక్షతి మహతో భయాత్ - సంసారభయా జ్జన్మమరణాది లక్షణాత్॥ ౪౦

వ్యా॥ నేహేతి॥ ఇహాభిక్రమనాశో నాస్తిప్రత్యవాయో నవిద్యతే అస్య ధర్మస్య స్వల్పం లేశోపి మహతో భయా త్త్రాయతే అనుష్ఠాతార మితి శేషః॥

మోక్షమార్గఇతి॥ పరమ్పరయా కర్మయోగస్యాపి మోక్షహేతుత్వా దితి భావః కృష్యాదేరితి॥ కృష్యాదేః ప్రారమ్భస్య యథా నాశోఽస్తి తద్వ దిత్యర్థః నను ప్రారమ్భస్య కథం నాశః? ప్రారబ్ధస్య తు భవే న్నాశ ఇత్యత ఆహ-నానైకాన్తిక మితి॥ ప్రారమ్భస్య ఫలవ్యభిచారిత్వ మేవ నాశ ఇత్యర్థః- కృష్యాది ప్రారమ్భస్య తు న నియతం ఫలమ్ - వర్షాభావతదాధిక్యాదినా నిష్ఫలత్వసమ్భవాత్- యోగవిషయప్రారమ్భస్య తు నియతం ఫల మిత్యర్థః॥

నను ప్రారబ్ధే యోగే అపరిసమాప్తేసతి కథం యోగప్రారమ్భ స్యానైకాన్తికం ఫలం నేత్యత ఆహ- స్వల్పమపీతి॥ యోగ స్యారమ్భమాత్రా దపి సంసారభయనివృత్తి ర్భవే త్కింపున ర్యోగస్య పరిసమాప్తే రితి ద్యోతయితుం స్వల్పమ పీత్యపి పదమ్॥

నను రోగనివృత్త్యర్థం క్రియమాణే చికిత్సాత్మకే యోగే అసమాప్తేసతి ప్రత్యవాయోఽస్తి- పూర్వాపేక్షయా సమధికతరవ్యాధివిజృమ్భదర్శనాత్- తథా సంసారనివృత్త్యర్థం క్రియమాణే కర్మయోగే అసమాప్తేసతి సంసారవిజృమ్భరూపప్రత్యవాయ స్స్యా దిత్యత ఆహ-ప్రత్యవాయో నవిద్యతఇతి॥ కర్మయోగ స్యాసమాప్తౌ దోషో నవిద్యతే పరన్తు సంసారో యథాపూర్వం వర్తతే ఇత్యర్థః॥

యద్వా చికిత్సాయాం అకరణే రోగస్య వృద్ధిరూపః ప్రత్యవాయో విద్యతే యథా తద్వ త్కర్మయోగస్యా కరణే దోషోఽస్తి కిమి త్యత ఆహ ప్రత్యవాయఇతి॥ అకరణే దోషః ప్రత్యవాయ ఇతి శాస్త్రవిత్సమయః- సన్ధ్యావన్దనాదివ త్కర్మయోగ స్యాకరణే నాస్తి ప్రత్యవాయ ఇత్యర్థః

నచ సన్ధ్యావన్దనాదినిత్యకర్మవిధాన మేవ కర్మయోగ ఇతికృత్వా కథ ముచ్యతే సన్ధ్యావన్దనాదివ దితి వాచ్యమ్- ఈశ్వరారాధనబుద్ధ్యా కర్మానుష్ఠానస్యైవ కర్మయోగత్వాత్ నిత్యకర్మవిధానస్య ఫలాభిసన్ధిపూర్వకత్వాచ్చ- నిత్యకర్మానుష్ఠానమేవ ఫలాభి సన్ధ్యా విరహితంస త్కర్మయోగ ఇత్యుచ్యత ఇతి భావః॥

అథవా రోగనివృత్త్యర్థం చికిత్సాయాం క్రియమాణాయాం యథా రసౌషధ్యాది మారణరూప జీవహింసావత్త్వేన నరకపాతలక్షణః ప్రత్యవాయో స్తి కర్తుస్తథా కర్మయోగానుష్ఠాతు ర్నాస్తి ప్రత్యవాయః కర్మయోగే హింసాఽభావాత్॥

న చాత్రాపి పశుహింసాదిక మస్తీతి వాచ్య మగ్నిషోమీయం పశుమాలభేతేత్యాదిశాస్త్రా ద్విహితస్య పశ్వాలమ్భనాదే రహింసాత్వాత్- నచ మాహింస్యాత్సర్వభూతానీతి నిషిద్ధైవ హింసేతి వాచ్యం సామాన్యవిధత్వాత్తస్య- విశేషవిధినా హి సామాన్యవిధి ర్బాధ్యతే- నచ పశ్వాలమ్భనస్య పశుదుఃఖహేతుత్వా త్కుతో న హింసాత్వ మితి వాచ్యం యజ్ఞావావాలమ్భితస్య పశో స్స్వర్గలాభాత్॥

యద్వా- చికిత్సాయాం క్రియమాణాయాం వ్యాధినివృత్తి రవశ్యం భవతీతి వక్తుం న శక్యతే ప్రాణికర్మవిపాకస్య విచిత్రత్వాత్- ప్రత్యుత వ్యాధ్యతిశయో మరణం వా భవిష్యతీత్యస్తి దోషశ్చికిత్సాకరణే- ఏవం కర్మయోగస్య కరణే నాస్తి యః కశ్చి ద్దోషః- నియతఫలత్వా త్కర్మయోగస్య- యద్యపి చికిత్సాయా అకరణేపి తదుభయం భవిష్యతి తథాపి తత్కరణేపి తదుభయసత్వా త్తత్కరణస్య దుష్టత్వ మితి బోధ్యమ్॥

వస్తుతస్తు రోగిణ శ్చికిత్సాకరణా త్ప్రత్యవాయో భిషజఏవ- స్వాకృతచికిత్సయా యది రోగిణో రోగవృద్ధి స్స్యాత్- యదివా మరణం స్యా దుభయథాపి భిషజో నరకపాతలక్షణః ప్రత్యవాయ ఏవ- ఏవం ప్రత్యవాయిత్వా దేవ చికిత్సకానా నుపాఙ్క్తేయత్వం స్మర్యతే॥

నచ రోగనివారణా త్సుకృతమపి భవే ద్భిషజ ఇతి వాచ్యం సుకృతప్రాప్తేః పాక్షికత్వాత్ - కిఞ్చ పాక్షిక్యపి సుకృతప్రాప్తిరైవ- ధనాశయా చికిత్సాయాః కృతత్వా ద్భిషజః-భేషజసిద్ధ్యర్థం రసౌషధీనాం భిషజా మారితత్వాచ్చ నరకపాతః॥

నచైవం భిషజామా వాభావే చికిత్సాయా అప్యభావాత్కథం రోగిణాం రోగనివృత్తిరితి వాచ్యం ప్రారబ్ధపాపఫలస్య వ్యాధేః ప్రారబ్ధావసానేఽవశ్యంనాశసమ్భవాత్॥

అపిచ క్షేమజేన యది వ్యాధిప్రతిబన్ధస్స్యాత్తర్హి జన్మాన్తరే తద్వ్యాధిం పున రనుభవే దేవ- అనుభవంవినా కృతస్య క్షయాభావాత్॥

ఏవంచ చికిత్సాయా అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం రోగనివృత్త్యహేతుత్వాత్ప్రవృత్త ప్రతికూలచికిత్సాయా రోగవృద్ధిమరణహేతుత్వాద్రసౌషధీమారణరూప హింసాగర్భత్వాచ్చ భిషజః ప్రత్యవాయజనకత్వ మితి సిద్ధమ్॥

నైవం చికిత్సాకర్తు రివ కర్మయోగకర్తుఃకోపి ప్రత్యవాయో విద్యతే- హింసాద్యభావాత్కర్మయోగే ఇతి భావః- చికిత్సావదితి తత్రతస్యేవేతివతిః- చికిత్సాయామివేత్యర్థః- యథా చికిత్సాయాం ప్రత్యవాయో విద్యతే తథా కర్మయోగే ప్రత్యవాయో నవిద్యత ఇతి వ్యతిరేక దృష్టాన్తః॥ ४०

మూ॥ వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధి రేకేహ కురునన్దన ।
బహుశాఖా హ్యనన్తాశ్చ బుద్ధయో వ్యవసాయినామ్॥ ४౧

భా॥ యేయం సాఙ్ఖ్యే బుద్ధి రుక్తా యోగే చ వక్ష్యమాణలక్షణా సా॥ వ్యవసాయాత్మికేతి॥ వ్యవసాయాత్మికా నిశ్చయస్వభావైకైవ బుద్ధిః- ఇతరవిపరీతబుద్ధిశాఖాభేదస్య బాధికేయం- సమ్యక్ప్రమాణజనితత్వా దిహ శ్రేయోమార్గే- హేకురునన్దన- యాః పునరితరాః విపరీతబుద్ధయః - యాసాం శాఖాభేదప్రచారవశాదనన్తోऽపారః అనుపరత స్సంసారో నిత్యంప్రతతోభవతి - ప్రమాణజనితవివేకబుద్ధినిమిత్తవశాచ్చోపరతా స్వనన్తభేదబుద్ధిషు సంసారోప్యుపరమతే - తాఃబుద్ధయో బహుశాఖాః బహ్వ్యశ్శాఖాయాసాంతా బహుశాఖాః బహుభేదా ఇత్యేతత్ - ప్రతిశాఖాభేదేన హ్యనన్తాశ్చ బుద్ధయః తేషామ్ అవ్యవసాయినాం ప్రమాణజనితవివేకబుద్ధిరహితానా మిత్యర్థః - యేషాం వ్యవసాయాత్మికాబుద్ధిర్నాస్తి తే॥ ४౧

వ్యా॥ వ్యవసాయేతి॥ హేకురునన్దన ఇహ వ్యవసాయాత్మికా ఏకైవ బుద్ధి రస్తి- అవ్యవసాయినాం బుద్ధయః బహుశాఖా అనన్తాశ్చ భవన్తి హి-

కా సా వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధి రత ఆహ - యేయమితి॥ సాఙ్ఖ్యవిషయా యోగవిషయా చేత్యర్థః

నను సాఙ్ఖ్యబుద్ధే ర్యోగబుద్ధేశ్చ పరస్పరం భిన్నత్వాత్కథ మేకత్వ మితి చే దుచ్యతే నాత్ర బుద్ధిద్వయ స్యైకత్వ ముక్తం కిన్తు- సాఙ్ఖ్యేన బాహ్యా

బుద్ధయ స్సన్తి తథా యోగేచ న బహ్వ్యో బుద్ధయస్సన్తి- పరన్తు ఏకైవ వ్య వసాయాత్మికా బుద్ధి స్సాఙ్ఖ్యే తథా యోగేచ వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధి రేకై వేతి సాఙ్ఖ్యయోగయోః ప్రత్యేక మేకబుద్ధిమత్త్వ ముక్తమితి-

తదేవాహ ఇతరేతి॥ ఇతరా విపరీతాశ్చ యా బుద్ధిశాఖా స్తాసాం భేదస్య అ నేకశాఖాభిన్నేతరవిపరీతబుద్ధీనా మిత్యర్థః. కుతోఽస్యా ఇతరబుద్ధిభేదబాధకత్వ మత ఆహ సమ్యగితి॥ నిర్దుష్టశాస్త్రప్రమాణజనితత్వా దిత్యర్థః- ఇహేత్యస్య సాఙ్ఖ్య యోగ కర్మయోగ సాధారణ్యా యాహ శ్రేయోమార్గఇతి॥

అవిక్రియః సర్వగతః నిత్య ఏకః స్వయంప్రభోఽప్రమేయ ఆత్మేత్యేవం రూప నిశ్చయస్వభావా సాఙ్ఖ్యబుద్ధిః- ఫలసఙ్గం త్యక్త్వా ఈశ్వరారాధనార్థతయా సిద్ధ్య సిద్ధ్యో స్సమస్సన్ శాస్త్రవిహితాని కర్మాణి కుర్యా దిత్యేవం నిశ్చయస్వభావా యోగబుద్ధిః- విపరీతబుద్ధయ స్తు- ఆత్మా కర్తా భోక్తాచ- ధర్మాదిపురుషార్థా స్తే న సమ్పాదితవ్యాః- జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత- పశుకామః శారీర్యేష్ట్యే త్యేవమాదయః- ఇతి వివేకః॥

అత్ర యదాహ రామానుజః ఆత్మయాథాత్మ్యనిశ్చయపూర్వికా వ్యవసా యాత్మికా బుద్ధి రేకఫలసాధనవిషయతయైకా ఏక స్మై మోక్షాఖ్యఫలాయ హి కర్మా ణి విధీయ న్తే ఇతి॥

త త్తుచ్ఛమ్ నిత్యత్వస్వయంప్రకాశత్వాసఙ్గత్వాపహతపాప్మత్వాదిరూప మాత్మయాథాత్మ్యం పక్షద్వయసమ్మతమ్- యస్యా స్త్వేతన్నిశ్చయః- తస్య కథం కర్మసు ప్రవృత్తి స్స్యాత్- న కథమపి కర్మసమ్పాద్యోత్కర్షా భావాత్- కర్మనివా ర్యాపకర్షాభావాచ్చ - అనేకకారకోపసంహారపూర్వకకర్మానుష్ఠానదుఃఖ స్యానన్దే ఆత్మ న్యయోగాచ్చ- మోక్షస్య కర్మసాధ్యత్వే ఘటాదివ దనిత్యత్వాచ్చ- సకా మానాం స్వర్గాద్యర్థం నిష్కామానాం చిత్తశుద్ధ్యర్థ ఞ్చ కర్మణాం విహితత్వేన మోక్షవిహితత్వా సమ్భవాచ్చ- జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత- త మేతం వే దానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిష న్తి యజ్ఞేన దానేన తపసా నాశకేనేత్యాదిశ్రుతేః మోక్షకామ ఇదం కుర్యా దితి శ్రుత్యభావాచ్చ నిత్యే ఆత్మని క్రియావత్త్వాదిరూప వికారాయోగాచ్చ- కిఞ్చ వ్యవసాయాత్మికేతిపదా న్నిశ్చయపూర్వికే త్యర్థోపి దు ర్లభః- ఆత్మశబ్దస్య పూర్వార్థాభావాత్ ౪౧

మూ॥ యా మిమాం పుష్పితాం వాచం ప్రవదం త్యవిపశ్చితః ।
వేదవాదరతాః పార్థ నాన్యద స్తీతి వాదినః॥ ౪౨

మూ॥ కామాత్మాన స్స్వర్గ పరా జన్మకర్మఫలప్రదామ్ ।
క్రియావిశేషబహుళాం భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి॥ ౪౩

భా॥ యామితి॥ యా మిమాం వక్ష్యమాణాం పుష్పితాం పుష్పితవృక్షవచ్ఛోభనాం శ్రూయమాణరమణీయాం వాచం వాక్యలక్షణాం ప్రవదన్తి- అవిపశ్చితః - అమేధసః అవివేకిన ఇత్యర్థః వేదవాదరతాః - బహ్వర్థవాదఫలసాధనప్రకాశకేషు వేదవాక్యేషు రతాః- హేపార్థ - నాన్యత్స్వర్గ పశుపుత్రాదిఫలసాధనేభ్యః కర్మభ్యః అస్తీ త్యేవంవాదినః వదనశీలాః॥ ౪౨

భా॥ తే చ కే- కామాత్మానఇతి॥ కామాత్మానః కామస్వభావాః కామపరా ఇత్యర్థః- స్వర్గపరాః స్వర్గఃపరః పురుషార్థో యేషాం తే స్వర్గపరాః- స్వర్గప్రధానాః జన్మకర్మఫలప్రదాం కర్మణః ఫలం జన్మైవ కర్మఫలం తత్ప్రదదాతీతి జన్మకర్మఫలప్రదా తాం వాచం ప్రవదన్తీ త్యనుషజ్యతే- క్రియావిశేషబహుళాం క్రియాణాం విశేషాః తే బహుళాః యస్యాంతాం- స్వర్గపశుపుత్రాద్యర్థాః యయా వాచా బాహుళ్యేనప్రకాశ్యన్తే- భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి భోగశ్చ ఐశ్వర్యం చ భోగైశ్వర్యే తయోః ప్రాప్తిః భోగైశ్వర్యగతిః తాంప్రతి సాధనభూతా స్సేక్రియావిశేషా స్తద్బహుళాం వాచం ప్రవదన్తో మూఢాః సంసారేషు పరివర్తన్త ఇత్యభిప్రాయః॥ ౪౩

వ్యా॥ యామితి॥ కామాత్మాన ఇతిచ శ్లోకద్వయస్యైకాన్వయః- హేపార్థ వేదవాదరతాః-అన్యన్నాస్తీతివాదినః కామాత్మానః స్వర్గపరాః అవిపశ్చితః-భోగైశ్వర్యగతింప్రతి- క్రియావిశేషబహుళాం జన్మకర్మఫలప్రదాం పుష్పితాం యా మిమాం వాచం ప్రవదన్తీతి॥ యచ్ఛబ్దస్యతు తయేతి తృతీయశ్లోకస్థతచ్ఛబ్దేనాన్వయః.

పుష్పాణ్యస్యా స్సఞ్జాతాని పుష్పితా- త దస్య సఞ్జాత మితి తారకాదిత్వా దితచ్- కథం వృక్షధర్మస్య పుష్పవత్త్వస్య వాచో లాభ ఇత్యత ఆహ పుష్పితవృక్షవదితి॥ ఔపచారికప్రయోగఇతిభావః- ఫలితార్థమాహ శ్రూయమాణేతి॥ యథాపుష్పితవృక్షో దృశ్యమానరమణీయ స్తద్వ దియం వాక్ శ్రూయమాణరమణీయా శ్రూయమాణా రమణీయం యస్యా స్సా శ్రూయమాణరమణీయా- శ్రవణమాత్రమనోహరేత్యర్థః సంసారరూపదుఃఖావసానత్వా దితి భావః వాక్యం లక్షణం యస్యా స్సా వాక్యలక్షణా- వాక్యరూపేత్యర్థః- వాక్య మితి యావత్ ఆకాఙ్క్షాదిమత్పదకదమ్బకం వాక్య మితి బోద్ధ్యమ్- విశేషేణ పశ్యన్తి జానన్తీతి విపశ్చితః- పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః- న విపశ్చితోఽవిపశ్చితః.

జన్మైన్మవ కర్మఫల మితి॥ యజ్ఞాదివిహితకర్మణః ఫలం స్వర్గానుభవః స చ దేవత్వేన జాతేనానుభావ్యః- హింసాదినిషిద్ధకర్మణః ఫలం నరకం తద్ధి నారకత్వేన జాతేనానుభావ్యమ్- మిశ్రకర్మణః ఫలం మనుష్యలోకః స హి మనుష్యత్వేన జాతేనానుభావ్యః ఇత్యేవం కర్మఫలానుభవస్య దేవాదిజన్మపరిగ్రహపూర్వకత్వా త్కర్మణః ఫలం జన్మై వేత్యుక్తమ్- పరివర్తన్తే భ్రమన్తి- జన్మనో మరణం మరణాజ్జన్మచే త్యవిచ్ఛేదేన సంసరన్తీ త్యర్థః. ౪౨, ౪౩.

మూ॥ భోగైశ్వర్య ప్రసక్తానాం తయాఽపహృతచేతసామ్ ।
వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధి స్సమాధౌ న విధీయతే॥ ౪౪

భా॥ తేషాఞ్చ॥ భోగైశ్వర్య ప్రసక్తానాం భోగః ఐశ్వర్యంచేతి భోగైశ్వర్యే తయో రేవ ప్రణయవతాం తదాత్మభూతానాం తయా క్రియావిశేషబహుళయా వాచా అపహృతచేతసాం ఆచ్ఛాదితవివేకప్రజ్ఞానాం- వ్యవసాయాత్మికా సాఙ్ఖ్యే యోగేవా బుద్ధిః సమాధౌ సమాధీయతే స్మిన్ పురుషోప భోగాయ సర్వమితి సమాధి రన్తఃకరణం బుద్ధి స్తస్మిన్ సమాధౌ- నవిధీయతే నభవతీత్యర్థః॥ ౪౪

వ్యా॥ భోగేతి॥ తయాఽ పహృతచేతసాం భోగైశ్వర్య ప్రసక్తానాం సమాధౌ వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధి ర్న విధీయతే- తదాత్మభూతానా మితి॥ భోగైశ్వర్యాభినివిష్టా న్తః కరణతాదాత్మ్యాధ్యా సవతాం బహిర్ముఖానా మిత్యర్థః సమాధీయతే నిక్షిప్యతే ఈశ్వరేణేతి శేషః- పురుషస్య నాస్తి స్వతో భోగః అభోక్తృత్వాత్కిన్తు అన్తఃకరణస్య విజ్ఞానబుద్ధ్యపరపర్యాయస్య భోక్తు స్తాదాత్మ్యాధ్యాసేనైవ- యథాహ మాఘః సమీక్ష్యో క్తే బుద్ధేర్భోగఇవాత్మనీతిసాంఖ్యోక్తే ఆత్మని బుద్ధే ర్భోగఇవేత్యర్థః- తస్మా త్పురుషోపభోగాయ కామాదికం సర్వమన్తఃకరణే సృష్ట మీశ్వరే ణేతికృత్వా సమాధి రన్తఃకరణం భవతి- నచబుద్ధే ర్బుద్ధౌ కథం విధాన మితి వాచ్యమ్- జ్ఞాన స్యాన్తఃకరణే విధాన మి త్యదోషాత్-

న విధీయత ఇతి కర్మకర్తరి లకార ఇత్యాహ నభవతీతి॥ నజాయత ఇతి యావత్ వస్తుతస్తు న విధీయతే ఈశ్వరే ణాత్మనేతి శేషః తస్యైవ సర్వబుద్ధిప్రేరకత్వాత్ మత్తః స్మృతిర్జ్ఞాన మపోహనఞ్చేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ఇతి. ౪౪

మూ॥ త్రైగుణ్యవిషయా వేదా నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున ।
నిర్ద్వన్ద్వో నిత్యసత్త్వస్థో నిర్యోగక్షేమ ఆత్మవాన్॥ ౪౫

భా॥ య ఏవం వివేకబుద్ధిరహితా స్తేషాంకామాత్మనాం॥ త్రైగుణ్యేతి॥

త్రైగుణ్యం సంసారో విషయః ప్రకాశయితవ్యః యేషాం వేదానాం తే వేదాః త్రైగుణ్యవిషయాః- త్వంతు నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున- నిష్కామో భవేత్యర్థః- నిర్ద్వన్ద్వః సుఖదుఃఖహేతూ సప్రతిపక్షౌ పదార్థౌ ద్వన్ద్వశబ్దవాచ్యౌ తతో నిర్గతః నిర్ద్వన్ద్వో భవ - కిఞ్చ - నిత్యసత్త్వస్థో భవ సదా సత్త్వగుణాశ్రయో భవ- తథా నిర్యోగక్షేమో భవ అనుపాత్త స్యోపాదానం యోగః ఉపాత్తస్య రక్షణం క్షేమః యోగక్షేమప్రధానస్య శ్రేయసి ప్రవృత్తి ర్దుష్కరేత్యర్థః- అతో నిర్యోగక్షేమో భవ- ఆత్మవాన్ అప్రమత్తశ్చ భవేతి- ఏష తవోపదేశః స్వధర్మ మనుతిష్ఠతః॥ ౪౫

వ్యా॥ త్రైగుణ్యేతి॥ త్రైగుణ్యవిషయా స్సంసారప్రకాశకాః-సత్త్వాదిత్రిగుణజన్యత్వా త్సుఖదుఃఖాదిలక్షణసంసారస్య త్రైగుణ్యవ్యపదేశః- కేషామిత్యత ఆహ కామాత్మనామితి॥ నిర్గతం త్రైగుణ్యం యస్మా త్స నిస్త్రైగుణ్యః నిస్సంసారఇత్యర్థః కామస్యైవ సంసారహేతుత్వా త్ఫలితమాహ నిష్కామఇతి॥ సప్రతిపక్షౌ పరస్పరంప్రతిపక్షావిత్యర్థః పదార్థౌ శీతోష్ణాదిరూపౌ- తతో నిర్గతఇతి నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యేతి సమాసః- నిర్ద్వన్ద్వఇతి ద్వన్ద్వసహ ఇత్యర్థః- దుష్కరేతి॥ అనుపాత్తస్య ధనధాన్యాదే రుపాదానే ఉపాత్తస్య చ తస్య రక్షణే వ్యగ్రస్య సంసారిణః కథ మ్మోక్షమార్గే ప్రవృత్తి ర్న కథ మపీత్యర్థః-

ఆత్మవా నిత్యత్ర ఆత్మశబ్దస్య దేహమనోబుద్ధి పురుషాదిరూపస్య యస్యకస్యా ప్యర్థస్య బోధకత్వం న సమ్భవతి ఆత్మరాహిత్యే ప్రసక్తేసతి హి ఆత్మవత్త్వం విధేయమ్- తదేవ నసమ్భవతి- దేహాదిరూపాణా మాత్మనాం విధానాత్ప్రాగేవ సత్త్వా దిత్యభిప్రేత్య అప్రమత్త ఇత్యుక్తమ్- మనోవాచినో బుద్ధివాచినో వా ఆత్మశబ్దస్య తద్ధర్మే అవధానే లక్షణేతి భావః ఏషఇతి॥ నిస్త్రైగుణ్యఇత్యాదినా ప్రోక్త ఇత్యర్థః- స్వధర్మ మనుతిష్ఠత స్తవేత్యన్వయః॥ ౪౫

మూ॥ యావానర్థ ఉదపానే సర్వత స్సమ్ప్లుతోదకే।
తావాన్ సర్వేషు వేదేషు బ్రాహ్మణస్య విజానతః॥ ౪౬

భా॥ సర్వేషు వేదోక్తేషు కర్మసు యా న్యనన్తాని ఫలాని తాని నాపేక్ష్యన్తే చేత్ కిమర్థం తా నీశ్వరాయే త్యనుష్ఠీయన్త ఇతి ఉచ్యతే తచ్ఛృణు॥ యావానితి॥ యథా లోకే కూపతటాకాద్య నేకస్మి న్నుదపానే పరిచ్ఛిన్నోదకే యావా న్యావత్పరిమాణః స్నానపానాది రర్థః ఫలం ప్రయోజనం స సర్వో౽ర్థః-సర్వత స్సమ్ప్లుతోదకే-యో౽ర్థ స్తావానేవ సమ్పద్యతే-తత్రా న్తర్భవతీత్యర్థః- ఏవం తావాన్ తావ

త్పరిమాణఏవ సమ్పద్యతే- సర్వేషు వేదేషు వేదోక్తేషు కర్మస్వర్థో యోయావత్పరిమాణం కర్మఫలం సోఽర్థో బ్రాహ్మణస్య సన్న్యాసినః పరమార్థతత్త్వం విజానతః యోఽర్థో విజ్ఞానఫలం యత్ సర్వతస్సమ్ప్లుతోదకస్థానీయం తస్మిన్ తావానేవ సమ్పద్యతే- సర్వం తదభిసమేతి యత్కించ ప్రజాస్సాధు కుర్వన్తి యస్తద్వేద యత్స వేదేతి శ్రుతేః- సర్వం కర్మాఖిల మితిచ వక్ష్యతి తస్మాత్- ప్రాక్ జ్ఞాననిష్ఠాధికార ప్రాప్తేః కర్మణ్యధికృతేన కూపతటాకాద్యర్థస్థానీయమపి కర్మ కర్తవ్యమ్॥ ౪౬

వ్యా॥ యావానితి శ్లోక మవతారయతి సర్వేష్వితి-ఫలాభావా ద్యోగమార్గో వ్యర్థ ఇతి ప్రష్టురాశయః ఆక్షేప సమాధానం ప్రతిజానీతే ఉచ్యతే తదితి- తచ్ఛబ్దస్య యోగానుష్ఠానస్య ఫలమిత్యర్థః కిమిర్థ మితి ఫలస్యైవాక్షిప్తత్వాదితి భావః- శ్రోతుస్సావధానత్వాపాదనాయాహ శృణ్వితి వాక్యార్థః కర్మ-

యావానితి- యావత్తావ దర్థశబ్దానామావృత్తిః- ఉదపానే యావానర్థః సర్వతస్సమ్ప్లుతోదకే తావానర్థః- సర్వేషు వేదేషు యావానర్థః విజానతో బ్రాహ్మణస్య తావానర్థ ఇత్యన్వయః॥

పూర్వార్థస్య దృష్టాన్తత్వాదాహ యథేతి- దృష్టాన్తార్థస్య లోకసిద్ధత్వా దాహ లోకే ఇతి ఉదకం పీయతేస్మిన్నితి ఉదకస్య పానం యస్మిం స్తదితి వా వ్యుత్పత్త్యా ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయా మిత్యుదాదేశే సిద్ధ్యత్యుదపానమితి రూపం కిన్తదుదపాన మత ఆహ కూపేతి- ఆదిపదా ద్వాప్యాదిగ్రహణమ్- ఉదపానానాం నానాత్వా దాహ అనేకస్మి న్నితి॥ కస్మాదనేకత్వ మత ఆహ పరిచ్ఛిన్నేతి॥ పరిచ్ఛిన్నత్వస్యనానాత్వప్రవః॥

యావానితి॥ యచ్ఛబ్దా త్పరిమాణే డవతుబ్విహిత ఇత్యభిప్రాయా దాహ యావత్పరిమాణ ఇతి॥ అర్థవిశేషం దర్శయతి స్నానేతి॥ అర్థశబ్దార్థ మాహ ఫలమితి॥ ఫల్గుత్వేన లీయత ఇతి ఫలమ్- యావదర్థ మాహ ప్రయోజన మితి॥ సఇతి॥ ఏతదానుగుణ్యేన స్నానపానాది రర్థఇత్యత్ర స్నానపానాది ర్యోర్థఇతి యచ్ఛబ్దాధ్యాహారో బోధ్యః॥

నతుయఃకశ్చనార్థ ఇత్యాహ సర్వఇతి॥ సర్వతస్సమ్ప్లుతం వ్యాప్త ముదకం యస్య తస్మిన్ సర్వతస్సమ్ప్లుతోదకే అపరిచ్ఛిన్నోదకే సముద్రే ఇత్యర్థః- మూలే క్రియాపదాభావా త్తదధ్యాహృత్యాహ సమ్పద్యత ఇతి॥ జాయత ఇత్యర్థః నను పరిచ్ఛిన్నోదకే యావానర్థోఽపరిచ్ఛిన్నోదకేపి తావానర్థ ఇతి కథముచ్యతేఽత ఆహ తత్రాన్త

ర్భవతీతి పరిచ్ఛిన్నోదకానాం కూపాదీనా మపరిచ్ఛిన్నోదక సముద్రాంశత్వా ద్ఘటాకాశానాం మహాకాశాంశత్వ వదితి భావః॥

నచకథం కూపాదీనాం సముద్రాంశత్వం సముద్ర వ్యవహితత్వా దితి వాచ్యమ్॥ సముద్రమధ్యే భువ ఈశ్వరేణ స్థాపితత్వా త్సముద్ర జలస్యైవ భూగత వాపీ కూపేష్వ నుగతత్వా న్నదీ తటాకాదిషు చ మేఘవృష్టిద్వారా తజ్జలస్యైవ వర్తమానత్వాచ్చ- తస్మా ల్లోకే యే స్మాభిః కూపే తటాకాదౌ వా స్నాతం జలం పీత మితి మన్యన్తే తై స్సర్వై స్సముద్ర ఏవ స్నాతః సముద్ర జల మేవపీతం భవతి వస్తుత ఇతి భావః॥

ఉత్తరార్థస్య దార్ష్టాన్తికత్వా దాహ ఏవ మితి॥ తావ చ్ఛబ్దస్య పూర్వ మనుక్తార్థత్వా దాహ తావ త్పరిమాణ ఇతి॥ వేదేషు ఫలాభావా దాహ వేదోక్తేషు కర్మస్వితి॥ యజ్ఞాదిష్విత్యర్థః- యావా నిత్యస్యాత్రాప్యన్వయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ య త్పరిమాణ మితి- కర్మఫలం స్వర్గాదికమ్- యోర్థ ఇతి యచ్ఛబ్దస్యోక్తత్వాదాహ సోర్థ ఇతి॥ ఇదం చ యత్తచ్ఛబ్దద్వయ మన్వయసౌష్ఠవాయ భాష్యకారై రధ్యాహృతమ్-

నాయం జాతి మాత్ర వాచీ బ్రాహ్మణశబ్దోఽముఖ్యః కిన్తు ముఖ్య ఏవేత్యాహ సన్న్యాసిన ఇతి॥ జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజః వేదపాఠేన విప్ర స్స్యా ద్బ్రహ్మజ్ఞానేన బ్రాహ్మణ ఇతి వచనాత్ బ్రహ్మజ్ఞానస్య చ వేదాన్తశ్రవణా ద్యధీనత్వా త్తత్రచ శాన్తో దాన్త ఉపరత ఇతి సన్న్యాసిన ఏవాధికారా ద్బ్రాహ్మణో నిర్వేద మాయా దితి బ్రాహ్మణజాతీయస్యైవ సన్న్యాసే ధికారాచ్చ బ్రహ్మజ్ఞానిబ్రాహ్మణ సన్న్యాసి పరఏవ ముఖ్యో బ్రాహ్మణ శబ్ద ఇతి భావః- బ్రహ్మణోఽయం బ్రాహ్మణః- వేద్యవేదితృభావరూపసమ్బన్ధే శేషే తస్యేద మిత్యణ్ బ్రహ్మవి దిత్యర్థః॥

న చ బ్రాహ్మో జాతా వితి పాణిని సూత్రా దజాతౌ బ్రాహ్మ ఇతి స్యా దితి వాచ్యం తత్ర బ్రహ్మశబ్దస్య పుంలిఙ్గస్య హిరణ్యగర్భార్థకస్య గ్రహణాత్- అత్ర బ్రహ్మశబ్దస్య పరబ్రహ్మవాచిత్వాచ్చ. అతఏవా జాతౌ కిం బ్రాహ్మో నారద ఇతి ప్రత్యుదాహృతమ్ ఉత్సఙ్గా న్నారదో జజ్ఞే ఇతి హిరణ్యగర్భాఙ్గ భవత్వా న్నారదస్య కిఞ్చ బ్రాహ్మణో స్యముఖ మాసీ దితి శ్రుతిశ్చ బ్రాహ్మణాది జాత్యుత్పత్తి హేతుం సాకార మేవ పురుషం నిర్దిశతి న తు నిరాకారం బ్రహ్మ తస్య ముఖాద్యవయవాభావాత్॥

న చ బ్రాహ్మణశబ్దో బ్రహ్మజ్ఞానిన మేవ వక్తి న తు సన్న్యాసిన మితి వాచ్యమ్ అసన్న్యాసినో బ్రహ్మజ్ఞానిత్వాభావాత్- న చ గృహస్థో జనకాది ర్బ్రహ్మజ్ఞాన్యేవేతి వాచ్యం జనకాదే ర్యది బ్రహ్మవిత్త్వేన బ్రాహ్మణత్వం స్యాత్తర్హి కర్మగత ఫలాభిసన్ధి కర్తృత్వ పరిత్యాగేన సన్న్యాసిత్వ మపి స్యాత్ జనకాదేః కర్మాకర్మైవే త్యుక్తత్వాత్- కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కిఞ్చిత్కరోతి స ఇతి మూల ఏవ వక్ష్యమాణత్వాచ్చ- కర్మణా మకర్తృత్వంహి సన్న్యాసః- తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సన్న్యాస్యేవ॥

అస్తు వా సూత్రగతబ్రహ్మశబ్దస్య పరబ్రహ్మ వాచిత్వమ్ తథాపి న కాచిదత్రానుపపత్తిః- బ్రాహ్మణ జాతీయస్యైవ సన్న్యాస ఇత్యుక్తత్వాత్- న చైవం బ్రాహ్మణస్యేత్యస్య బ్రాహ్మణజాతీయో గృహస్థాది రప్యర్థ స్స్యాదితి వాచ్యం విజానత ఇతి విశేషణాత్- విజానత్త్వంహి బ్రహ్మవిత్త్వం తచ్చాసన్న్యాసినో న భవత్యేవేతి॥

ఏతేన బ్రాహ్మణస్య వైదికస్యేతి రామానుజోక్తార్థః పరాస్తః- తస్య తత్త్వవిజ్ఞానాభావేన విజానత ఇతి విశేషణా సాఙ్గత్య ప్రసఙ్గాత్- న చ వేదవిదో వైదికా ఏవ బ్రహ్మవిద ఇతి వాచ్యం వేదవాదరతాః పార్థ నాన్య దస్తీతి వాదినః- త్రైగుణ్యవిషయా వేదా ఇతి వేదవిదా మబ్రహ్మవిత్త్వస్య వేదానాం త్రైగుణ్యపరత్వస్య చ భగవతైవోక్తత్వాత్॥

యత్త్వత్ర వేదాన్తదేశికః బ్రహ్మనితీతి నిరుక్త్యా బ్రాహ్మణః శకన్ధ్వాదిషు పరరూపం వక్తవ్య మితిపర రూపే కృతే ప్రజ్ఞాదిత్వా దణ్ప్రత్యయే చ బ్రాహ్మణ ఇతి రూప మ్భవతి బ్రహ్మ చాత్ర వేద ఇతి॥

తత్తుచ్ఛమ్ ప్రజ్ఞాదిషు బ్రహ్మణశబ్దాభావాత్- బ్రహ్మణ ఇతి క్వాపి ప్రథమాన్త పద ప్రయోగాభావేన ప్రజ్ఞాదిషు శకన్ధ్వాదిషు వా ఆకృతి గణత్వేన తద్గ్రహణాయోగాత్ ప్రసిద్ధపదప్రయోగనిర్వహణాయ హి స్వీకృత ఆకృతిగణః- కిఞ్చ బ్రహ్మనితీతి వ్యుత్పత్తౌ కర్మణ్యణ్ స్యాత్ తతశ్చ వృథా బ్రహ్మణ ఇత్యేవస్యాదితి॥

కిం విజానతోఽత ఆహ పరమార్థ సత్త్వమితి- బ్రహ్మేత్యర్థః విజానదర్థస్య న జ్ఞానఫలత్వా దాహ విజ్ఞానఫలమితి॥ పూర్వోక్త దృష్టాన్త వాక్యస్థేన కేన పదార్థేన సహాస్య బిమ్బప్రతిబిమ్బభావోఽత ఆహ యత్సర్వత ఇతి॥ సర్వత స్సమ్ప్లుతోదకఫలస్థానీయమిత్యర్థః- విజ్ఞానస్యైవ సర్వత స్సమ్ప్లుతోదకస్థానీయత్వా దితి భావః స్థానీ

యం తుల్య మిత్యర్థః తస్మిన్నితి విజ్ఞాన ఫలే అపరిచ్ఛిన్నే బ్రహ్మానన్దే ఇత్యర్థః బ్రహ్మా నన్దలక్షణమోక్షస్యైవ విజ్ఞానఫలత్వా దితి భావః- తావా నేవ సమ్పద్యత ఇతి తత్రైవా_న్తర్భవతి ఏతస్యైవా నన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రా ముపజీవ న్తీతి శ్రుతేః అపరిచ్ఛిన్న బ్రహ్మానన్దాంశత్వా త్పరిచ్ఛిన్న స్వర్గాది విషయానుభవ జన్యానన్దానా మితిభావః॥

నను కర్మఫలం జ్ఞానఫలే_న్తర్భవతీత్యత్ర కిం ప్రమాణమత ఆహ సర్వమితి॥ ప్రజా యత్కించ సాధు సత్కర్మ కుర్వన్తి- తత్సర్వం స ఇతి శేషః అభిసమేతి ప్రాప్నోతి క స్స ఇత్యత ఆహ య స్తద్వేదేతి॥ కి న్తదిత్యత ఆహ యత్స వేదేతి స రైక్వో యద్వేద తద్బ్రహ్మ యో వేద స తత్త్వవిత్ప్రజాకర్తృకసర్వసాధుకర్మఫలం ప్రాప్నోతి తత్త్వవి త్ప్రాప్త బ్రహ్మానన్దాంశత్వా త్ప్రజా సాధుకర్మఫలభూతానన్దస్యేతి భావః- స్మృతిమపిప్రమాణయతి సర్వమితి॥ సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యత ఇతి గీతా శ్లోకః- జ్ఞాన ఫలే కర్మ ఫలస్యా_న్తర్భావా ద్జ్ఞానే కర్మణః పరిసమాప్తి రిత్యర్థః॥

అయ మత్ర భాష్య పదాన్వయః- యథా ఉదపానే యావా నోర్థః స సర్వోర్థః సర్వత స్సంప్లుతోదకే యోర్థ స్తావా నేవ సమ్పద్యతే- ఏవం సర్వేషు వేదేషు యావా నోర్థః సో ర్థః విజానతో బ్రాహ్మణస్య యోర్థః తావానేవ సమ్పద్యతే॥ ఇతి॥

శ్లోక వ్యాఖ్యా ముపసంహరన్ ఫలితమాహ తస్మాదితి- సముద్ర ఫలే కూపఫలస్యేవ విజ్ఞానఫలే కర్మఫలస్యా న్తర్భావా దిత్యర్థః- అధికృతేన కర్మ కర్తవ్య మిత్యన్వయః- క్వాధికృతేనే త్యత ఆహ కర్మణీతి- కియత్పర్యన్త మతఆహ ప్రాగితి జ్ఞాననిష్ఠాయాం యావతా కాలేనా స్యాధికారో భవతి తావ త్పర్యన్త మిత్యర్థః జ్ఞాననిష్ఠా ధికార ప్రాప్త్యనన్తరన్తు కర్మ నైవ కర్తవ్య మితి భావః- కీదృశం కర్మే త్యత ఆహ కూపేతి- అర్థ శబ్దో త్ర వస్తు వాచ్యేవ న తు ఫల వాచీ- కూప తటాకాదిస్థానీయ మిత్యర్థః- అపి శబ్దా ద్విజ్ఞానా దల్పత్వేన కర్తు మయుక్త మపీతి గమ్యతే- విజ్ఞానేఽధికారాభావా దితిభావః॥

నను కిమర్థం కర్మయోగానుష్ఠాన మితి యదాదా వాక్షిప్తం తస్య కిం సమాధాన మాయాత మితి చే దుచ్యతే- మోక్షప్రదాయాం జ్ఞాననిష్ఠాయా మధికారాభావా త్తదధికారసిద్ధ్యర్థం కర్మయోగా నుష్ఠాన మితి న చ నాయం సమాధానార్థో మూలా దాయాతీతి వాచ్యమ్- అర్థా దేతత్సిద్ధేః॥

తథాహి- విజ్ఞాన మేవ సర్వై స్సమ్పాద్యం సముద్రఫలే కూపఫలస్యేవ

విజ్ఞానఫలే బ్రహ్మానన్దే ఏవ సర్వకర్మఫలవిషయానన్దానా మన్తర్భావాత్- త
చ్చ విజ్ఞానం కర్మయోగానుష్ఠానం వినా దుస్సమ్పాద మితికృత్వా ముముక్షుణా
విజ్ఞానసిద్ధ్యర్థం కర్మయోగో ఽనుష్ఠేయ ఇతి ఏవం జ్ఞానప్రాప్తిద్వారా అపరిచ్ఛిన్న
బ్రహ్మానన్దప్రాప్తి హేతుత్వా త్తత్తత్క్షుద్రఫలాన్య నభిసన్ధాయ విహితాని కర్మా
ణ్యధికృతేన కర్తవ్యానీతి పరమార్థః॥

అత్ర భాష్యే కర్మఫలమిత్యస్య అనభిసంహితకర్మఫలం చిత్తశుద్ధి రూ
పార్థఇత్యర్థః- కూపతటాకాద్యర్థ స్థానీయమిత్యస్య కూపతటాకాద్యా యోర్థః
స్నానపానాదిక్రియా తత్తుల్య మిత్యర్థః- తతశ్చ సముద్రే సిస్నాసుః పురుషః య
థా సముద్రస్నానాధికారసిద్ధ్యర్థం సముద్రస్నానా త్ప్రా క్కూపతటాకాదా
స్నానాచమనాదిక్రియాం కరోతి తథా ముముక్షుః పురుషః మోక్షసాధనజ్ఞాన ని
ష్ఠాధికార సిద్ధ్యర్థం తతః ప్రాగఫలాభిసన్ధి విహితం కర్మ కుర్యాత్- స యథా కూ
పాది స్నానా నన్తరం సముద్రే స్నాతి దేహస్య శుద్ధత్వాత్- తథా యం కర్మ
యోగా నుష్ఠానా నన్తరం జ్ఞాన నిష్ఠాం ప్రాప్నుయా చ్చిత్తస్య శుద్ధత్వాత్. య
థా తస్య కూపాది స్నాన జం ఫలం సముద్ర స్నాన ఫలే ఏవా న్తర్భవతి సముద్ర
స్నానాతిరిక్త కూపాది స్నాన జన్యఫలా భావాత్ తథా ఽస్యాపి కర్మఫలం విజ్ఞాన
ఫలే ఏవా న్తర్భవతి- ఏవఞ్చ కూప స్నాన సముద్ర స్నానయో రివ కర్మ జ్ఞాన యో
గయో ర స్త్యుపబీవ్యోపజీవకభావః కూపస్నానసాధ్యత్వాత్సముద్ర స్నానస్య
కర్మయోగసాధ్యత్వా చ్చ జ్ఞానయోగస్య ఉభయోః ఫల విషయే తు హస్తి మ
శకాన్తర మస్త్యేవ- కూపస్నానస్య దేహమలాపకరణమాత్రఫలకత్వా త్సము
ద్రస్నానస్య చ సర్వనదీనదీస్నానజన్యమహాఫలకత్వాత్ - తథా - కర్మయో
గస్య చిత్తశుద్ధి మాత్ర ఫలకత్వా ద్విజ్ఞానస్య చ నిరతిశయానన్దమోక్షరూపప
రమపురుషార్థఫలకత్వాదితి కేచిద్వర్ణయన్తి॥

అస్మిన్ పక్షే- కిమర్థం కర్మయోగానుష్ఠాన మిత్యాక్షేపస్య సముద్రస్నానా
ధికారసిద్ధ్యర్థం కూపాదిస్నాన మివ జ్ఞాననిష్ఠాధికారసిద్ధ్యర్థం కర్మయోగానుష్ఠా
న మితి కణ్ఠోక్త మేవోత్తరం సిద్ధమ్

నను కూపే పశ్య పయోనిధా వపి ఘటో గృహ్ణాతి తుల్యం జల మితి న్యా
యేన- పిపాసు రుదకపానే యావత్పరిమాణం జలం పిబతి సర్వత స్సమ్ప్లుతోద
కే పి తావ త్పరిమాణ మేవ జలం పిబతి న చ సముద్రజల మపేయ మితివాచ్యం
బాష్పభూతస్య సముద్ర జలస్య పేయత్వాత్- ఇత్యసేనోచ్యత ఇతిచేత్ మైవమ్-

దార్ష్టాన్తికానురోధాత్ప్రకృతస్యార్థస్యనచ దార్ష్టాన్తికేపి సర్వేషు వేదోక్తేషు కర్మ సుయావత్ఫలం లభతే కర్మీ తావదేవ సన్న్యాసీ విజ్ఞానే ఫలం లభత ఇత్యర్థో వాచ్య ఇతి వాచ్యమ్- కర్మఫలేభ్య స్స్వర్గాదిభ్యోఽ నిత్యేభ్యః విజ్ఞానఫలస్య మోక్షస్య నిత్యస్య పరమోత్కృష్టత్వాత్-

అతఏవ హి యదహరేవ విరజే త్తదహరేవ ప్రవ్రజే దితి శ్రుత్యా కర్మ ఫలేషు స్వర్గపశు పుత్రాదిషు క్షయిష్ణుత్వసాతిశయత్వాదిదోషదర్శనేన యస్య పురుషస్య యస్మిన్నహని విరాగోజాయతే స తస్మిన్నేవాహని సన్న్యాసం స్వీకుర్యా దిత్యుక్తమ్- అన్యథా విజ్ఞానఫలస్యాపి కర్మఫలతుల్యత్వే అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసే త్యారబ్ధం వేదాన్తశాస్త్రం వ్యర్థ ఏవ స్యాత్ అథాతో ధర్మ జిజ్ఞాసేతి పూర్వ మీమాంసా శాస్త్రేణైవ స్వర్గాది లాభాత్-

న చ వ్యర్థం భవతు కో దోష ఇతి వాచ్యం తరతి శోక మాత్మవిత్- బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతి ఆత్మావాఽరే ద్రష్టవ్యః ఇత్యాది జ్ఞాన తత్ఫలవిధాయక శ్రుతిశతవిరోధాత్- తస్యాప్యఙ్గీకారేను భవ విరోధో బలవాన్ జాగర్తి- కర్మిణాం దుఃఖాత్మకసంసారస్యా నుపరమదర్శనాత్ సన్న్యాసినాం తదుపరమేణ నిరతిశయాత్మానన్దానుభవదర్శనాచ్చ - తస్మా ద్విజ్ఞానఫలకర్మఫలయో ర్హస్తి మశకయో రివ మహద న్తరమ్- న చా నభిసంహిత ఫలానాం కర్మణాం మోక్షః ఫలమితి వాచ్యం చిత్తశుద్ధే రేవ ఫలత్వాదితి.

అత్ర- యథా గఙ్గాయమునాదిత త్తన్నదీస్నానాదిజన్యాని తాని తాని ఫలాని సముద్ర స్నానాదే దేకస్మా దేవ పురుషస్య భవన్తి తథా త త్తత్కర్మ జన్యా హైరణ్యగర్భా ద్యానన్దా ఏకస్మా దేవ బ్రహ్మజ్ఞానా ద్విదుషో భవన్తీతి కేచి ద్వర్ణయన్తి-

యత్త్వాహ రామానుజః న చ వేదోదితం సర్వం సర్వస్యోపాదేయం యథా సర్వార్థ పరికల్పితే సర్వత స్సమ్ప్లుతోదకే ఉదపానే పిపాసో ర్యావా నర్థః యావ దేవ ప్రయోజనం పానీయం తావ దేవతే నోపాదీయతే న సర్వమేవం సర్వేషు చ వేదేషు బ్రాహ్మణస్య విజానతో వైదికస్య ముముక్షో ర్యదేవ మోక్షసాధనం త దేవోపాదేయం నాన్య

తన్మన్దమ్ సర్వత స్సమ్ప్లుతోదకశబ్దా త్సర్వార్థ పరికల్పితత్వరూపార్థాలా భాత్- కూపాదే స్స్నానాదియత్కిఞ్చి దర్థపరికల్పితత్వేన సర్వార్థ పరికల్పితత్వా

భావాచ్చ న హి స్త్రీపశ్వాదికామస్య కూపాదినా యః కశ్చి దర్థః సర్వశబ్దస్య సఙ్కోచశ్చ నన్యాయ్యః॥

తథా యావత్ప్రయోజనం తావ త్తేనోపాదీయత ఇత్య ప్యయుక్తం జలస్యై వోపాదేయత్వేన ప్రయోజనస్యా నుపాదేయత్వాత్ ప్రయోజనవాచినోఽర్థశబ్దస్య జలవాచిత్వాభావాత్ యావతార్థేన జలేన ప్రయోజనం తావదేవ జలం తేనోపా దీయత ఇతి వక్తవ్యత్వాత్ న చ తథైవ వదామీతి వాచ్యం యావానితి ప్రథ మాన్తపదసత్త్వాత్ - తేనేతి ఉపాదీయత ఇతి చ కర్మక్రియయో ర్ద్వయో ర్మూ లా ద్బహిః కల్పితత్వాత్॥

పిపాసో రితి చ నియన్తు మశక్యం సిష్ణాస్వాదిసత్త్వాత్ - యది పిపాసో రిత్యు దాహరణార్థం తర్హి ఆరామ సేచనేచ్ఛో రపి గ్రహణంస్యాత్॥ నచేష్టాపత్తిః తస్య సర్వేణాపి కూప జలేన ప్రయోజనసత్త్వాత్ - తావ దేవ తేనో పాదీ యతే న సర్వ మితి వక్తు మశక్యత్వాత్.

తథా బ్రాహ్మణశబ్దా ద్వైదికార్థలాభః ప్రాగేవ ప్రత్యుక్తః విజానత ఇ తి శబ్దా చ్చ న ముముక్షులాభః- వేదవాదరతానాం వైదికానాం బహూనాం కామాత్మనా మేవ దర్శనాత్ - వైదిక స్యాథాతో ధర్మ జిజ్ఞాసే తి కర్మస్వేవ ప్రవృ త్తత్వేన ముముక్షుత్వాసమ్భవాత్ - త్రైగుణ్యవిషయా వేదా నిస్త్రైగుణ్యో భవా ర్జునేతి భగవతైవ వైదికత్వస్య కామహేతుత్వేన దూషితత్వాత్ - నిష్కామస్యై వ ముముక్షుత్వాచ్చ- నిష్కామస్తు న వైదికః కిన్తు వేదాన్త్యేవేతి సిద్ధాన్తాత్.

యో విశేషే ణాత్మత త్త్వం విజానాతి స హి విజాన న్నిత్యుచ్యతే స చ ముక్త ఏవేతి కిమితి ముముక్షుత్వ నస్య- త్వయాపి నిత్యముక్తానా మనన్త గరు డాదీనా మీశ్వరస్య చ విజానత్త్వ మభ్యుపగతమ్ కిఞ్చ ముముక్షో రేవ జ్ఞానే ధి కారః- ముముక్షుర్హి వేదాన్త శ్రవణాదికం కృత్వా త మాత్మానం విశేషేణ జానా తీతి కథం విజానత్త్వస్యైవ ముముక్షుత్వమ్ ముముక్షుత్వానన్తర భావ్యత్వా ద్విజ్ఞానస్య.

యదేవ మోక్షసాధనం తదేవో పాదేయ మితి సర్వ మపి వాక్యం మూలా ద్బహిః కల్పితత్వా త్ప్రతరా మప్రమాణమ్.

వేదాన్తేష్వేవ మోక్షసాధనజ్ఞానశ్రవణా ద్వేదేషు మోక్షసాధనమిత్య ప్యయుక్తమ్ వేదేష్వేవ మోక్ష సాధనస్యాపి ధర్మాదిసాధనయజ్ఞాదే రివ శ్రవణే

ఇత్యర్థ మాహ- అత్రోపపత్తి మాహ జహల్లక్షణయేతి వేదాన్తదేశికశ్చ యత్-
త దుభయం తుచ్ఛమ్ లక్షణాశ్రయణస్య దుష్టత్వాత్- బుద్ధియుక్తా దిత్యన్వైనైవే
ష్టసిద్ధా బుద్ధియోగయుక్తాదిత్యస్యా నర్థక్యాచ్చ- ౪౯

మూ॥ బుద్ధియుక్తో జహాతీహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే
తస్మా ద్యోగాయ యుజ్యస్వ యోగః కర్మసు కౌశలమ్॥ ౫౦

భా॥ సమత్వబుద్ధియుక్తస్సన్ స్వధర్మ మనుతిష్ఠన్ యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తచ్ఛృణు॥ బుద్ధియుక్తః కర్మణి సమత్వ విషయయా బుద్ధ్యా యుక్తో బుద్ధియుక్తః - జహాతి పరిత్యజతి-ఇహా స్మిన్ లోకే-ఉభే సుకృతదుష్కృతే- పుణ్యపాపే సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానప్రాప్తిద్వారేణ- తస్మాత్సమత్వబుద్ధియోగాయ యుజ్యస్వ ఘటస్వ- యోగోహి కర్మసు కౌశలం స్వధర్మాఖ్యేషు కర్మసు వర్తమానస్య యా సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః సమత్వబుద్ధిః- ఈశ్వరార్పితచేతస్తయా త త్కౌశలం కుశలభావః- తద్ధి కౌశలం యత్ బన్ధస్వభావాన్యపి కర్మాణి సమత్వబుద్ధ్యా- స్వభావా న్నివర్తన్తే-తస్మాత్సమత్వబుద్ధియుక్తో భవ త్వమ్॥ ౫౦

వ్యా॥ బుద్ధీతి॥ బుద్ధియుక్తః పురుష ఇహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే జహాతీ త్యన్వయః- కర్మణి సమత్వ న్నామ కర్మజన్యసిద్ధ్యసిద్ధ్యోః సమత్వం తస్యైవ ప్రకృతత్వాత్- అథవా ఫలపరిత్యాగా న్నిత్యేషు నైమిత్తికేషు కామ్యేషు చ కర్మసు సమత్వబుద్ధిః - సర్వేషామపి సత్త్వశుద్ధి రూపైకఫలకత్వేన సమత్వాత్-

నను తద్విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్య ముపైతీతి శ్రుత్యా ఆత్మవిద ఏవ పుణ్యపాపపరిత్యాగశ్రవణా త్కథం కర్మ యోగినః పుణ్యాపాపవిధూనన మత ఆహ - సత్త్వశుద్ధి జ్ఞానప్రాప్తిద్వారేణేతి॥ సత్త్వశుద్ధ్యా యద్జ్ఞానం తత్ప్రాప్తిద్వారేణ సత్త్వశుద్ధిపూర్వకజ్ఞానప్రాప్తిద్వారేణేత్యర్థః- కర్మయోగా త్సత్త్వశుద్ధి స్తతో జ్ఞానప్రాప్తి స్తయా సుకృతదుష్కృతపరిత్యాగ ఇతి భావః- స్వభావా దితి బన్ధకత్వరూపా త్స్వభావా దిత్యర్థః.

యత్తు రామానుజః బుద్ధియోగయుక్తఇతి॥ యోగో బుద్ధి యోగః కౌశల మతిసామర్థ్య మతిసామర్థ్యసాధ్య ఇత్యర్థఇతి.

తత్తుచ్ఛమ్ - బుద్ధిశబ్దా ద్బుద్ధియోగరూపార్థాలాభాత్ - ప్రకృత యోగస్య కర్మ యోగత్వేన బుద్ధియోగ శబ్ద వాచ్యత్వా భావాత్- బుద్ధియోగో హి జ్ఞానయోగః బుద్ధే ర్జ్ఞాన పర్యాయత్వాత్- న చ బుద్ధియోగా దితి పూర్వ శ్లోకా ద

త్ర బుద్ధే ర్బుద్ధి యోగార్థ బోధకత్వ మితి వాచ్యమ్ తత్రాపి బుద్ధియుక్తా దిత్యేవార్థ
స్య సిద్ధాన్తితత్వాత్ యోగః కౌశల మితి పద ద్వయస్య స్వారసికం సామానాధి కర
ణ్యం భఞ్జయిత్వా కౌశలసాధ్యఇతి లాక్షణికార్థ స్వీకార స్యాప్రమాణత్వాచ్చ. ౫౦

మూ॥ కర్మజం బుద్ధియుక్తా హి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః
జన్మబన్ధవినిర్ముక్తాః పదం గచ్ఛన్త్యనామయమ్॥ ౫౧

భా॥ యస్మాత్॥ కర్మజమితి॥ కర్మజం ఫలం త్యక్త్వేతి వ్యవహితేన సమ్బన్ధః॥
ఇష్టానిష్టదేహప్రాప్తిః-కర్మజం ఫలం కర్మభ్యో జాతం-బుద్ధియుక్తాః-సమత్వబుద్ధియుక్తాః
హి యస్మాత్-ఫలం త్యక్త్వా పరిత్యజ్య-మనీషిణః జ్ఞానినో భూత్వా జన్మబన్ధవినిర్ము
క్తాః జన్మైవ బన్ధో జన్మబన్ధః తేన వినిర్ముక్తాః జీవన్త ఏవ జన్మబన్ధవినిర్ముక్తా స్స
న్తః పదం పరమం విష్ణో ర్మోక్షాఖ్యం గచ్ఛన్తి- అనామయం సర్వోపద్రవరహిత మి
త్యర్థః- అథవా బుద్ధియోగా ద్ధనఞ్జయేత్యారభ్య పరమార్థదర్శనలక్షణైవ సర్వత
స్సమ్ప్లుతోదకస్థానీయా కర్మయోగజసత్వశుద్ధిజా బుద్ధిః దర్శితా- సాక్షాత్సుకృతదు
ష్కృతప్రహాణాది హేతుత్వశ్రవణాత్॥ ౫౧

వ్యా॥ బుద్ధియుక్తాః పురుషాః కర్మజం ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణ స్సన్తః జన్మ
బన్ధవినిర్ముక్తా అనామయం పదం గచ్ఛన్తీత్యన్వయః జ్ఞానినో భూత్వేతి చిత్తశుద్ధి ద్వా
రా ఆత్మ జ్ఞాననిష్ఠాం ప్రపద్యేత్యర్థః - గచ్ఛన్తీతి వర్తమాననిర్దేశాదాహ జీవన్త
ఏవేతి- అన్యథా హి గమిష్యన్తీతి వక్తవ్యం స్యాత్ తద్విష్ణోః పరమం పద మితి
శ్రుతే రాహ విష్ణో రితి॥ కిన్తత్పద మత ఆహ మోక్షాఖ్య మితి॥ సచ్చిదానన్దలక్ష
ణం స్వరూప మిత్యర్థః- ఆత్మన్య నాత్మా ధ్యాసహేతో రవిద్యాయా అహం బ్ర
హ్మేతి విద్యయా తేజసా తిమిరస్యేవ నాశే సతి సచ్చిదానన్దబ్రహ్మాత్మసాక్షా
త్కారో జాయతే స ఏవమోక్ష ఇత్యుచ్యతే- స చ జీవద్దశాయామేవ సులభః-
శమదమాదిసంస్కృతమనస్సాధ్యత్వా ద్విద్యాయాః బ్రహ్మవి ద్బ్రహ్మైవ భవతీతి వి
ద్యాయా అవ్యవహితఫలత్వాచ్చ మోక్షస్య.

న చ విదేహకైవల్యస్య మోక్షస్య కథం జీవద్దశాయాం లాభ ఇతి వా
చ్యమ్- ఆత్మన స్సర్వదాపి విదేహత్వా న్నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్త మశబ్ద మ
స్పర్శ మరూప మవ్యయ మిత్యాది శ్రుతేః సదేహత్వస్య చా విద్యాసిద్ధత్వాత్-
విద్యయా ఆత్మని సదేహత్వభ్రాన్తిమాత్రస్యైవ నివర్త్యత్వాత్- రజ్జు సర్ప భ్రా
న్తే రాప్తోపదేశనివర్త్యత్వవత్- తస్మా దవిక్రియే ఆత్మని స్వయమ్ప్రభే కాలత్ర
యేపి బన్ధ తద్ధేతు సఙ్గాభావా త్సిద్ధా జీవన్ముక్తి రాత్మజ్ఞస్య.

నను సుకృతదుష్కృతే జహాతి- అనామయం పదం గచ్ఛన్తీతి సాక్షాజ్జ్ఞానఫలస్య సుకృతదుష్కృత ప్రహాణస్య పరమపదప్రాప్తేశ్చ ప్రోక్తత్వాన్నాత్ర కర్మయోగప్రసఞ్జన మతీవ్రోచిత మిత్యత ఆహ అథవేతి॥ అయం చ శ్లోకానా మర్థః- హే ధనఞ్జయ బుద్ధియోగాజ్జ్ఞానయోగాత్సాఙ్ఖ్యయోగా దిత్యర్థః- కర్మ కర్మయోగః దూరేణా వరం హి తస్మాద్బుద్ధౌ సాఙ్ఖ్యైశరణ మన్విచ్ఛ కర్మ ఫలహేతవస్త్వతీవ కృపణాః కర్మయోగనిష్ఠాస్తు నాతీవకృపణాః అఫలహేతుత్వాదిత్యర్థః- బుద్ధియుక్తః సాఙ్ఖ్యబుద్ధియుక్త ఇహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే జహాతి-తద్విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయేతి శ్రుతేః-తస్మాత్త్వం యోగాయ సాఙ్ఖ్యబుద్ధిజనకకర్మయోగాయ తావద్యుజ్యస్వ- యోగః కర్మసు కౌశల మిత్యనతిరిక్తార్థమ్- బుద్ధియుక్తా స్సాఙ్ఖ్యజ్ఞానయుక్తా మనీషిణో విద్వాంసః- కర్మజం ఫలం త్యక్త్వా కర్మత్యాగద్వారా తత్ఫల త్యాగం కృత్వేత్యర్థః- జన్మబన్ధవినిర్ముక్తాస్సన్తః అనామయం పదంగచ్ఛ ౦ థమ్.

పరమార్థ దర్శనం పరతత్త్వజ్ఞానం లక్షణం స్వరూపం యస్యాస్సా పరమార్థ దర్శనలక్షణా కర్మయోగజా సత్త్వశుద్ధిః తజ్జా కర్మయోగజ సత్త్వశుద్ధిజా-బుద్ధిః సాఙ్ఖ్యబుద్ధిరిత్యర్థః దర్శితా భగవతేతి శేషః తత్ర హేతు మాహ సాక్షాదితి కర్మయోగస్య పరమ్పరయా సుకృతదుష్కృతప్రహాణాదిహేతుత్వ మస్తి న తు సాక్షాత్- జ్ఞానయోగస్య తు సాక్షాత్తదస్తీతికృత్వా ప్రకృతశ్లోకేషు సాక్షాత్తద్ధేతుత్వ శ్రవణాత్సాక్షాత్తద్ధేతుత్వవాన్ సాఙ్ఖ్య యోగ ఏవేహాభ్యుక్త ఇతిజ్ఞేయ మితిభావః.

మూ॥ యదా తే మోహకలిలం బుద్ధిర్వ్యతితరిష్యతి।
తదా గన్తాసి నిర్వేదం శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్యచ॥ ౫౨

భా॥ యోగానుష్ఠానజనితసత్త్వశుద్ధిజా బుద్ధిః-కదా ప్రాప్యత ఇత్యుచ్యతే॥ యదేతి॥ యదా యస్మిన్ కాలే - తే తవ- మోహకలిలం మోహాత్మక మవివేకరూపం కాలుష్యం- యేనాత్మానాత్మవివేకబోధం కలుషీకృత్య విషయం ప్రత్యంతఃకరణం ప్రవర్త్యతే తత్త్వబుద్ధి ర్వ్యతితరిష్యతి వ్యతిక్రమిష్యతి- శుద్ధభావ మాపత్స్యత ఇత్యర్థః- తదా తస్మిన్ కాలే- గన్తాసి ప్రాప్తాసి నిర్వేదం వైరాగ్యం శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్య చ-తదా శ్రోతవ్యం శ్రుతం చ నిష్ఫలం ప్రతిభాతీత్యభిప్రాయః॥ ౫౨

వ్యా॥ యదేతి యదా తే బుద్ధిః మోహ కలిలం వ్యతితరిష్యతి- తదా శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్య చ నిర్వేదం గన్తాసి- కాలుష్యమేవ కార్యద్వారా దర్శయతి యేనేతి ఆత్మానాత్మవివేకరూపోబోధో జ్ఞానం తం కలుషీకృత్య అపహృత్య విషయం శబ్దాది

11018